

પાશવાશુ^૬ છે, ત્રણ જુદાજુદા માર્ગવાશુ^૭ છે, અને બે નિમિત્તધર્મ^૮ ઉત્પન્ન થયેલા એક મોહવાશુ^૯ છે. પાંચ ઝરણોવાળી,* પાંચ યોનિ† અર્થાત્ મૂળવાળી, સપ્તકર અને વાંકીચૂંકી, પાંચ પ્રાણોરૂપ^{૧૦} તરંગોવાળી, પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયથી ઉત્પન્ન થતા જ્ઞાનના પ્રથમ મૂળરૂપ, પાંચ દુમરીઓવાળી,‡ પાંચ કલેશરૂપ§ વેગવાન પ્રવાહ-વાળી,—આમ આ છ પંચકોથી યુક્ત એટલી પાંચ વિભાગવાળી બ્રહ્મરૂપ નદીનું અમે જ્ઞાન મેળવીએ છીએ.૫

સર્વના જીવનરૂપ, સર્વમાં રહેલા અને મહાન એવા આ બ્રહ્મરૂપ ચક્રમાં, પોતાને અને પોતાને પ્રેરનારા પરમ આત્માને જુદા માનનારો જીવ ભમ્યા કરે છે. પરંતુ પછી તે પરમ આત્માને જાણીને એ અમરપાશું મેળવે છે. આ પરમ બ્રહ્મ ઉદ્દગીય અર્થાત્ જીકારરૂપ છે, અને પ્રેરક, ભોક્તા અને ભોગ્ય એ ત્રણ એમાં ખરાખર સ્થિત રહ્યા છે. આ ત્રણનો ભેદ જાણીને બ્રહ્મજ્ઞાનીઓ બ્રહ્મના ધ્યાનમાં રહે છે અને જન્મમરણ-માંથી છૂટા બનીને અન્યથા બ્રહ્મમાં લીન થાય છે. ઈશ્વર વિશ્વનો આધાર છે. વળી તે વ્યક્ત ક્ષર બ્રહ્મનો અને અન્યક્ત અક્ષર

૫. દેવ અષ્ટક—(૧) બ્રહ્મા, (૨) વ્રજપતિ, (૩) દેવ, (૪) જંધર્વ,
(૫) યજ્ઞ, (૬) સક્ષસ, (૭) પિતૃ, (૮) પિશાચ.

૬. જુલુ અષ્ટક—(૧) દયા, (૨) શાન્તિ, (૩) સૌમ્ય, (૪) અનાયાસ,
(૫) મંત્રક, (૬) અકાષરૂપ, (૭) અનસુયા, (૮) અસ્પૃહા.

૭ એક પાશ—ક્ષર પશુને બાંધવા માટે અક્ષર બ્રહ્મરૂપ એક પાશ.

૮ ત્રણ માર્ગ—કર્મ, ઉપાસના અને જ્ઞાનમાર્ગ.

૯ બે નિમિત્ત—તમેગમ્ય અવિદ્યા અને કામગમ્ય મન.

૧૦ એક મોહ—વિશ્વરૂપ મોહ.

* પાંચ ઝરણો—આનંદ, વિજ્ઞાન, મન, પ્રાણ, વાક, એમ પાંચ.

+ પાંચ યોનિ—બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, હન્દ્ર, અગ્નિ, સોમ, એમ પાંચ.

× પાંચ પ્રાણ—પ્રાણ, અપ, વાક, અજ, અત્માદ, એમ પાંચ (અથવા પ્રાણ, અપાન, સમાન, વ્યાન, ઇદાન, એમ પાંચ.)

† પાંચ દુમરીઓ—સપ્ત, રૂપ, રૂપ, રૂપ, રૂપ, જંધ, એમ પાંચ વિષયો.

§ પાંચ કલેશો—અવિદ્યા, અદિભવા, રાગ, દ્વેષ, અજિનિવેશ, એમ પાંચ.

બ્રહ્મનો એ બંનેનો એકીસાથે આધાર છે.* અન્નમર્થ જીવ વિષય-ભોગમાં બંધાય છે, પણ એ જીવ પરમ આત્મા અથવા પર-બ્રહ્મને બાંધીને બંધાય બંધનોમાંથી મુક્ત બને છે. જ્ઞાનયુક્ત ઈશ્વર અને અજ્ઞાનયુક્ત અન્નમર્થ જીવ એ બંને જન્મરહિત છે અને એક જન્મરહિત માયા ભોક્તા (જીવ)ના ભોગ માટે યોગ્ય છે. અન્યથા આત્મા અનન્ત અને સર્વરૂપ છે. મનુષ્ય જ્યારે આ ત્રણ (અન્યથા-અક્ષર-ક્ષર) ને એકસાથે બાંધે છે, ત્યારે જ તે બ્રહ્મને ખરાબર બાંધે છે. ક્ષર બ્રહ્મ પ્રકૃતિરૂપ (અર્થાત્ સૃષ્ટિને ઉત્પન્ન કરનારું) છે, અક્ષર બ્રહ્મ અમૃત નામથી ઓળખાય છે અને હર (અર્થાત્ સૃષ્ટિનો સંહાર કરનાર) પણ કહેવાય છે. એ ક્ષર અને અક્ષર બ્રહ્મની ઉપર એક અન્યથા નામનો પરમાત્મા અમલ ચલાવે છે. એ પરમાત્માના ધ્યાન વડે, બુદ્ધિયોગ વડે, અને તેના તત્ત્વના ચિન્તન વડે છેવટે વિશ્વરૂપી માયા દૂર થાય છે. એ અન્યથા બ્રહ્મને બાંધીને બંધાય બંધનો નાશ પામે છે, તેમજ અવિદ્યા, અસ્મિતા, રાગ, દ્વેષ અને અભિનિવેશ (હકાત્કર) રૂપ કલેશોનો નાશ થતાં જન્મ અને મૃત્યુનો નાશ થાય છે. તે અન્યથાના ધ્યાનથી મનુષ્યને ત્રીજું અર્થાત્ અન્યથા તત્ત્વ-

* ઉપનિષદોમાં બ્રહ્મની ત્રણ પ્રકારે કલ્પના કરી છે. સૃષ્ટિના ઉપાદાન કારણરૂપે રહેલું બ્રહ્મ ‘ક્ષર’ બ્રહ્મ છે. તેના નિગિત કારણ અર્થાત્ સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરનાર તરીકે રહેલું બ્રહ્મ ‘અક્ષર’ બ્રહ્મ છે અને સૃષ્ટિથી પર રહેલું અક્ષર એવું બ્રહ્મ ‘અન્યથા’ અથવા પરબ્રહ્મ છે. આ ત્રણેથી પર એવું તત્ત્વ ‘પરાત્પર’ (પરથી પણ પર) નામથી વર્ણવ્યું છે. આ ક્ષર, અક્ષર અને અન્યથા એ દરેકની પાંચ પાંચ કલાઓ છે. પ્રાણ, આપ, વાક, આત્મ અને અન્નાદ એ ક્ષરકલાઓ છે. બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, હન્દ્ર, આત્મ અને સોમ એ અક્ષર કલાઓ છે. આનંદ, વિજ્ઞાન, મન, પ્રાણ અને વાક એ અન્યથા કલાઓ છે. જ્યારે પરાત્પર તત્ત્વ આકાશ, નિષ્કલ અથવા કલા વિનાનું છે.

+ અન્યથા—જે બધી અવસ્થાઓમાં એવું ને એવું જ રહે છે અને જે કરી પણ બદલાતું નથી ને.

અક્ષર—અવિનાશી.

ક્ષર—જે બદલાતું ને છે ને.

અમિની જ્યોતિને પ્રગટ કરી તેને પૃથ્વી પર ઉતારે છે. સ્વર્ગ-
લોકમાં જવાની શક્તિ મેળવવા માટે સવિતાદેવની પ્રેરણા તરફ
આપણે આપણું મન સ્થિર કરીને રહીએ. જે દેવો જ્ઞાનરૂપ મહાન
જ્યોતિને પ્રગટ કરવાની ઇચ્છાવાળા છે, અને જે દેવો મન
તેમજ બુદ્ધિને ભેડી અન્તઃકરણરૂપ આકાશને પ્રકાશમાન કર-
વાની ઇચ્છાવાળા છે, તે દેવોને સવિતાદેવતા પ્રેરણા આપે છે.
પ્રેરણા પામેલા બ્રાહ્મણો એ મહાન, બુદ્ધિમાન અને પ્રેરક સવિતા-
દેવતામાં પોતાનું મન સ્થિર કરે છે અને પોતાની બુદ્ધિ સ્થિર
કરે છે. અગ્નિ સર્વ પ્રજાનોનો (માનસિક જ્ઞાનોનો) એક માત્ર
બળુનાર છે, અને યજ્ઞ કરનાર હોતાએ તેને પ્રગટ કર્યો છે.
સવિતાદેવની મહાન સ્તુતિ પણ કરવામાં આવી છે. હું મન
અને બુદ્ધિ! હું તમને બંનેને સૃષ્ટિની પૂર્વઅવસ્થારૂપ ક્ષર બ્રહ્મમાં
ભેડું છું. એક સન્માર્ગની જેમ વિદ્વાન લોકો એ ક્ષર બ્રહ્મનું
નમસ્કારો વડે શુભગાન કર્યા કરે છે અને દિવ્ય લોકમાં રહેલા
અમૃત-અથવા અક્ષર બ્રહ્મના બધા પુત્રો (અર્થાત્ જીવાત્માઓ)
એની કીર્તિને સાંભળે છે. જ્યાં અમિનું મંથન થાય છે (અર્થાત્
જ્યાં અગ્નિ પ્રગટ થાય છે), જ્યાં સોમનું સિંચન થાય છે અને
જ્યાં વાયુનો અટકાવ થાય છે, ત્યાં અમારું મન આસક્ત
બનેલું છે. સવિતાદેવની પ્રેરણાથી તમે સૃષ્ટિની પૂર્વઅવસ્થારૂપ
ક્ષર બ્રહ્મનું જ સેવન કરો. તેને જ તમારું મૂળ કારણ સમજો.
આજે પણ એ બ્રહ્મ તમારા પૂર્વભાવ અથવા કારણરૂપ જ છે,
એ ભાવનો એણે પરિત્યાગ કર્યો નથી. ૭

છાતી, ગરદન અને માથું એ ત્રણ ટટાર રહે એમ જાણી
રાખી અને મન વડે ઇન્દ્રિયોને હૃદયમાં લીન કરી, જ્ઞાની
બ્રહ્મરૂપ નાવ વડે બધી ભયકારક નદીઓને તરી બળ્ય. તે
પુરુષે આહાર, વિહાર વગેરેને નિયમમાં રાખવા, પ્રાણ
વિરોધ કરવો અને માત્ર ધીમે પડી જાય ત્યારે તેને નાકે.

* અગ્નિ, વાયુ અને સોમની ક્રિયાઓ ક્ષર સૃષ્ટિમાં પ્રવેશે છે.
તે ક્ષર બ્રહ્મમાં અમરું મન સ્થિર બન્યું છે.

ખહાર કાઢી નાખવો. તોફાની ઘોડા જોડેલા રથને જેમ સારથિ કાખમાં રાખે, તેમ સાવધાન બનીને એ પ્રાણમાં મનને ધારણ કરવું. સૂપાટ, પવિત્ર, તેમજ કાંકરા, અગ્નિ અને રેતી વિનાની, પાણીમાં રહેનારાં વીંછી વગેરે જીવજન્તુ અને ઘોંઘાટ વિનાની, મનને અતુ-કૃળ તથા આંખને પીડા નહિ થાય તેવી, અને પવન વિનાની જગામાં એકાન્તમાં યોગ સાધવો. એ યોગને વખતે ગ્રાહણ, ધુમાડો, સૂર્ય, વાયુ, અગ્નિ, આગિયો, વીજળી, સ્ફટિકમણિ અને ચન્દ્ર એ બધાંનાં રૂપો પહેલાં જોવામાં આવે છે અને તે બ્રહ્મદર્શનનું સૂચન કરે છે. જ્યારે પૃથ્વી, જળ, તેજ, વાયુ અને આકાશ એ પાંચ મહાભૂતો ધ્યાન વડે વશ થાય છે, અને યોગ વડે અંદર ગન્ધ, રસ, રૂપ, સ્પર્શ અને શબ્દરૂપ પાંચ દિવ્ય ગુણો પ્રગટ થાય છે, ત્યારે યોગીનું શરીર યોગાગ્નિ વડે ઝળહળતું બને છે અને તેને રોગ, ઘટપણ કે મરણ આવતાં નથી. શરીરનું હૃદયકાપણું, નીરોગીપણું, આસક્તિ-રહિતપણું, શરીરના રંગની સુંદરતા, અવાજની મધુરતા, શરીરની સુગંધ અને મળમૂત્રની અદ્યતા, — આ બધી શરૂઆતની યોગની પ્રવૃત્તિઓ છે, જેમ યોગીઓ કહે છે. જેમ માટી વડે સાફ કરાયેલો અને મળરહિત બનેલો આરસો તેજસ્વી થઈને પ્રકાશે છે, તેમ આત્મતત્ત્વને બરાબર જાણીને મનુષ્ય એકરૂપ, કૃતકૃત્ય અને શોકરહિત બને છે. જ્યારે યોગી દીવા જેવા પ્રકાશમાન આત્મતત્ત્વ વડે બ્રહ્મતત્ત્વને બરાબર જાણે છે, ત્યારે તે જન્મ-રહિત, નિત્ય અને બધાં તત્ત્વોથી અગ્રિય એવા પરમાત્માને જાણે છે તથા બધાં બન્ધનોમાંથી છૂટી જાય છે. આ જ પરમાત્મા બધી દિશાઓમાં રહેલો છે. તે અગાઉ જન્મેલો હતો. અને નર્ભા-વસ્થામાં પણ નેજ હતો. તેમજ હનણું પણ નેજ જન્મેલો છે અને બિવિધ્યમાં પણ નેજ જન્મશે. નેજ બધી તરફ મુખવાળો છે અને બધાંય પ્રાણીઓનાં અંદર રહેલો છે. જે પરમાત્મા અતિમ. પ્રવેશ્ય છે. જે જગમ. પ્રવેશ્ય છે. જે આખા જગત-મ. પ્રવેશ્ય છે. અને જે સૌંપણિઓમાં તેમજ વનસ્પતિઓમાં પ્રવેશ્ય છે. તે પરમાત્માને નમસ્કર દો. નમસ્કર દો. ૫૩

ત્રીજો અધ્યાય

જે એક જગતરૂપી જાળવાળો દેવ પોતાની નિયામક શક્તિએ વડે સર્વ પ્રાણીઓને તેમજ ભૂ, ભુવઃ વગેરે સર્વ લોકોને નિયમમાં રાખે છે, અને જે એક દેવ ઉદ્ભવ અને સંભવ*નું કારણ છે તેને જોઈ જાણે છે, તેઓ અમર બને છે. જે આ લોકો પોતાની શક્તિઓ વડે નિયમમાં રાખે છે, જે બધાં પ્રાણીઓમાં રહ્યો છે, અને જે બધાંય પ્રાણીઓને ઉત્પન્ન કરે છે, પાળે છે તેમજ પ્રસવકાળે પાછાં ખેંચી લે છે, તે આ એક જ રુદ્ર છે અને તેનાથી બીજો કોઈ છે જ નહિ. સર્વ તરફ આંખવાળો સર્વ તરફ મુખવાળો, સર્વ તરફ હાથવાળો અને સર્વ તરફ પગવાળો આ એક (વિશ્વકર્મા પ્રજાપતિ નામનો) દેવ આકાશ અને પૃથ્વીને પોતાના હાથ વડે અને પોતાની પાંખ વડે (હૃદયની જેમ) ઘડીને ઉત્પન્ન કરે છે. જે ઈશ્વર દેવોની ઉત્પત્તિ અને સંભવરૂપ છે, જે સર્વનો અધિપતિ, રુદ્ર અને મહર્ષિ છે, અને જેણે પહેલાં હિરણ્યગર્ભાને ઉત્પન્ન કર્યો છે, તે ઈશ્વર અમને શ્રુત બુદ્ધિથી યુક્ત કરે. હે રુદ્ર! તમારું જે પવિત્ર, લય વિનાનું અને પાપનાશક સ્વરૂપ છે, તે અત્યંત શાન્ત સ્વરૂપ વડે, હે ગિરિશન્ત! તમે અમારા પર કૃપાદષ્ટિ કરો. હે ગિરિશન્ત! ફેંકવાને માટે જે બાણ તમે તમારા હાથમાં ધારણ કર્યું છે, તેને હે પર્વતમાં રહીને રક્ષણ કરનારા, તમે મંગલરૂપ કરો. કોઈ પુરુષની કે જગતની હિંસા ન કરો. તે રુદ્રરૂપ અક્ષર બ્રહ્મથી પર રહેલું એવું મોટું પરબ્રહ્મ સર્વ જૂનોમાં તેમજ શરીરે શરીરમાં છુપાઈને રહ્યું છે અને તે એક જ આખા વિશ્વને

* રૂદ્રસ્વ—મૈત્રુની સૃષ્ટિ અથવા જન્મ; સંભવ—રૂપિ, મનુ, વગેરેની સૃષ્ટિ.

બ્રહ્માના નામો : ૧ ને નેનાં નેનાં, જે જાલના આખું જાલન ઉત્પન્ન થયું છે.

૨ ગિરિશન્ત—હે અત્યંત શાન્ત; ૩ સર્વ—૧૨ રૂદ્રીને નુજાને વિનાશનાર રુદ્રદેવ.

સર્વનું મોટું શરણુ છે. નવ દરવાજા*વાળા શરીરરૂપ નગરમાં દેહવાળો અનેલો જીવાત્મા બહારની તરફ વિચરે છે. તે જ (જ્ઞાન થતાં) જડ અને ચેતન એવા સર્વ લોકને વશમાં રાખનારો છે. તે હાથપગ વિનાનો છે, છતાં જડપદ્ધતિ દોડનારો છે અને ગ્રહણ કરનારો છે. તે આંખ વિનાનો છે છતાં જુએ છે અને કાન વિનાનો છે છતાં સાંભળે છે. તે જલુવાનું બધું જાણે છે, પણ તેને જલુનારો કોઈ નથી. જ્ઞાનીઓ તેને જ મહાન આદિપુરુષ કહે છે. અશુદ્ધી યે નાનો અને મહાનશુદ્ધી યે મહાન આત્મા આ મનુષ્યની હૃદયરૂપ શુદ્ધિમાં રહેલો છે. નિષ્કામ મહાન અને સમર્થ એવા તેને શોકરહિત અનેલો મનુષ્ય પર માત્માની કૃપાથી ભેઈસકે છે. ઘડપણુ વિનાના, પુરાણુ, સર્વન આત્મા અને વ્યાપકપણાને લઈને સર્વત્ર રહેનારા તેને હું જાણું છું. જેને 'જન્મને ટાળનારા' તરીકે વર્ણવે છે, તેને પ્રશ્ન ચિન્તકો 'નિત્ય' કહે છે. ૨૧

ચોથો અધ્યાય

માત્ર એક જ વર્ણુ (રૂપ)વાળો અને પદાર્થોને ઘડનારો જે ઈશ્વર પોતાની શક્તિના યોગ વડે અનેક પ્રકારે અનેક વર્ણુ રૂપ વિશ્વને પદાર્થો ઉત્પન્ન કરે છે અને પછી છેવટે જેમાં વિશ્વ લય પામે છે, તે ઈશ્વર અમારામાં શુભ શુદ્ધિ પ્રગટ કરે. તે જ અગ્નિ છે, તે જ આદિત્ય છે, તે જ વાયુ છે અને તે જ ચન્દ્રમા છે. તે જ શુક્ર (પ્રકાશમાન) છે, તે જ બ્રહ્મ છે, તે જ (પદ્મસ્થ સ્વરૂપ) જળ છે અને તે જ પ્રભાવપતિ છે. તું સ્ત્રી છે, તું જ પુરુષ છે, તું જ બાલક અને બાલિકા છે, તું જ વૃદ્ધ બનીને લોકોને આપાદે ચાલે છે અને તું જ જન્મીને સર્વરૂપે યાય છે. તું મોઝ, ભમરો, પોપટ અને લાલ આંખવાળી મેના છે.

* નવ દરવાજા — એ આંખ, બે નાન, બે નસનારા, મૂખ, ગ્રહ અને ગુર્ભાન્દિય

x આ ર્જ.બ. મંત્રના મનુષ્યનું હૃદય વર્ણન છે. ચોથા મંત્રમાં વર્ણન વગરે અને રજનું હૃદય વર્ણન છે.

મજ તું વીજળીને પોતામાં રાખનારો મેઘ, ઋતુઓ અને સમુદ્ર છે. તું આદિરહિત અને વ્યાપક બનીને રહ્યો છે અને તારામાંથી જ આ બધા લોકો ઉત્પન્ન થયા છે. ૪

એક ‘અન્ત’ (જન્મરહિત પ્રકૃતિ અથવા માયા) લાલ, ઘોળા અને કાળા રંગની (અર્થાત્ રજ, સત્ત્વ અને તમોગુણ-વાળી અથવા તેજ, જળ અને અન્નરૂપની) છે, અને તે પોતાના એવી જ (અર્થાત્ ત્રણ ગુણુવાળી અથવા તેજ-જળ-અન્નાત્મક) અનેક પ્રબળે ઉત્પન્ન કરે છે. એક અજન્મા (જીવાત્મા) તેની અંદર મોહ પામીને તેને ભોગવે છે, જ્યારે બીજો અજન્મા (પરમાત્મા) ભોગવાયેલા ભોગવાળી તે માયાને તજી દે છે. જીવાત્મા અને પરમાત્મારૂપ બે પક્ષીઓ સાથે રહેનારા મિત્રો હોઈ એક જ શરીરરૂપ વૃક્ષમાં ભેટીને રહ્યાં છે. તેમાંનું એક પક્ષી (જીવાત્મા) મીઠું લાગતું ફળ ખાય છે, અને બીજું પક્ષી (પરમાત્મા) તેને ન ખાતાં માત્ર જોયાં જ કરે છે. એ જ વૃક્ષ-માં લીન બનેલો પુરુષ (જીવાત્મા) પોતાની અશક્તિથી મોહ પામીને શોક કરે છે. પણ જ્યારે એ જીવાત્મા બીજા (પરમાત્મા)ને નિર્વંતા તરીકે જુએ છે, ત્યારે તે ‘આ તો બધો એનો જ ભક્ષિમા હું જોઈ રહ્યો છું’ એમ સ્વમજ્જને શોકરહિત બને છે. ૭

જેમાં બધાય દેવો સ્થિત બન્યા છે એવા અક્ષર બ્રહ્મરૂપ પરમ આકાશમાં, ઋચાઓમાં વર્ણવેલો અધિયજ્ઞાત્મા* રહેલો છે. જે તેને બલુનો નથી, તે મનુષ્યને ઋચાઓનું શું કામ ? જેઓ નેને બલે છે, તેઓ જ સ્થિર બને છે. છદો, મનો, અગ્ન્યાધાન વગેરે કૃત્યો. મનો, તેમજ બૃત-શવિધ્ય અને જે કાંઈ વેદોમાં ખતાર પડે. તે મર્વને માયાશક્તિવાળો દેવ આ અધિયજ્ઞાત્મા-મન. ઉત્પન્ન કરે છે અને તે મર્વને મોહ (જીવાત્મા) માયા વગેરે કૃત્યો માયાને તે જનનના કારણે ન હોય અને

માયાશક્તિવાળા દેવને મહેશ્વર જાણુ. તે મહેશ્વરના અવયવો વડે જ આ બધું જગત વ્યાપ્ત છે. ૧૦

જે એક અક્ષર પુરુષ દરેકે દરેક જીવંતજાતિને નિયમમાં રાખે છે અને જેમાં આ બધું જગત સમાઈ જાય છે અને પાછું ઉત્પન્ન થાય છે, તે નિયમમાં રાખનાર, અને વરદાન આપનાર પૂજ્ય અક્ષર પુરુષને જાણીને મનુષ્ય પરમ શાન્તિને મેળવે છે. જે દેવોની ઉત્પત્તિ અને સંસવરૂપ છે, જે સર્વનો અધિપતિ, રુદ્ર અને મહર્ષિ છે અને જેણે હિરણ્યગર્ભને જન્મતાં જોયા છે, તે અમને સારી ખુદ્ધિ આપો.† ૧૨

જે દેવોનો અધિપતિ છે, જેને આધારે બધા લોકો રક્ષા છે અને જે આ બેષગાં અને ચોપગાં પ્રાણીઓ પર અમલ ચલાવે છે, તે ક્ષર બ્રહ્મરૂપ પ્રજાપતિને હવિ વડે પૂજાએ છીએ. આ વિશ્વરૂપ પ્રપચની વચમાં રહેલા, સૂક્ષ્મથી પણ અત્યંત સૂક્ષ્મ, અનેક રૂપોને ધારણ કરનારા, વિશ્વના સ્રષ્ટા અને વિશ્વને વ્યાપી રહેલા શિવને જાણીને પરમ શાન્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. તે જ સૃષ્ટિકાળમાં લોકોનો રક્ષણ કરનાર છે અને સર્વ-જૂતોમાં હુપાયેલો સર્વનો અધિપતિ છે. તેમાં મહર્ષિઓ અને દેવતાઓ સ્થિર બન્યા છે. તેને આવી રીતનો જાણીને મનુષ્ય મૃત્યુનાં બંધનો તોડી નાખે છે. ઘીધી પર રહેલા તેના સ્વરૂપ- (સાર)ની જેમ અત્યંત સૂક્ષ્મ અને સર્વ જૂતોમાં હુપાયેલા શિવને જાણીને તેમજ વિશ્વને વ્યાપીને રહેલા એક દેવને જાણીને મનુષ્ય બધાં બંધનોમાંથી છૂટી જાય છે. આ વેદરૂપ, વિશ્વનો કર્તા અને મહાન આત્મા હૃદયમાં રહેલા હૃદયમાં રહેલો છે, અને તે હૃદય, ખુદ્ધિ અને મન વડે જાણી શકાય છે. જેઓ તેને જાણે છે, તેઓ અમર અને છે ૧૩

સૃષ્ટિના પહેલાં જ્યારે અધિકાર જ હતો, ત્યારે દિવસ ન હતો અને રાત્રિ પણ ન હતી સત ન હતું અને અસત પણ ન હતું. આ ઉપનિષદના આશયો ૬૩૧ની દિ. ૧૧૧, પાન ૧૦૬

હતું; પરંતુ માત્ર શિવ જ એકલો હતો. તે જ અક્ષર બ્રહ્મ હતું, એ જ સ્વિતાતું ઉત્તમમાં ઉત્તમ તત્ત્વ હતું, અને તેમાંથી જ આ પુરાણી પ્રજા (અર્થાત્ સનાતન પ્રકાશસ્વરૂપ મન) પ્રગટ થઈ છે. તેને બ્રિચે, આડે કે વચમાં સ્પર્શી શકાતું નથી. જેનું નામ 'મહદ્ વશ' (મોટી કીર્તિ) છે તેના જેવું બીજું કંઈ છે જ નહિ. તેનું રૂપ સ્ત્રેવામાં આવતું નથી, તેને કંઈ આંખ વડે બેઈ શકતું નથી. મન અને હૃદય વડે જેઓ હૃદયમાં રહેલા એને આ પ્રમાણે જાણે છે, તેઓ અમર બને છે. ૨૦

'તું જન્મરહિત છે' એમ જાણીને કોઈકે જ સંસારથી ત્રાસેલો તારું શરણુ શોધે છે. હે રુદ્ર ! જે તારું દક્ષિણ મુખ (અર્થાત્ સૌમ્ય, શાન્ત સ્વરૂપ) છે, તેના વડે હંમેશાં મારું રક્ષણ કર. અમારા પુત્રપૌત્રોનો, અમારા આયુષ્યનો, અમારી ગાયોનો અને અમારા અશ્વોનો તું નાશ કરતો નહિ. ક્રોધ કરીને તું અમારા વીર ઐનિકોને હણતો નહિ. હોમવાના પદાર્થો વડે હંમેશાં અમે તારું આવાહન કરીએ છીએ. ૨૨

પાંચમો અધ્યાય

વિદ્યા અને અવિદ્યારૂપ બે અક્ષર (અક્ષર અને શર) એ અનંત અને અત્યંત ગૂઢ એવા પરબ્રહ્મમાં રહ્યા છે. તેમાંની અવિદ્યા શર બ્રહ્મ છે અને વિદ્યા અક્ષર બ્રહ્મ છે. પરંતુ જે વિદ્યા અને અવિદ્યાને (અક્ષર અને શર બ્રહ્મને) નિયમમાં રાખે છે, તે તો તેમનાથી જુદો જ અવ્યય પુરુષ છે. ૧

જે મહાન આત્મા એકલો જ દરેકે દરેક જીવજાતિને અને સર્વ વ્યક્તિગત આકારોને નિયમમાં રાખે છે. એ મહાન આત્માએ જ પોતાની મેળે ઉપસા થયેલા કપિલ ઋષિને* પૂર્વે

* કપિલ ઋષિના વચનમાં આત્માને માનવ અને અન્યથા સ્વરૂપે જોવામાં આવે છે. આ ઉપરાંત એમાં જોવામાં આવે છે કે આત્માને માનવ અને અન્યથા સ્વરૂપે જોવામાં આવે છે. આ ઉપરાંત એમાં જોવામાં આવે છે કે આત્માને માનવ અને અન્યથા સ્વરૂપે જોવામાં આવે છે.

જ્ઞાન વડે યુક્ત કર્યા છે અને એ મહાન આત્મા જ વિશ્વને ઉત્પન્ન થતું જુએ છે. આ માયારૂપ ક્ષેત્ર (શરીર અને વિશ્વ)માં એક એક કાર્યકારણરૂપ બળને અનેક રીતે વિસ્તારીને એ દેવ (મહાન આત્મા) પાછી ખેંચી લે છે. એ જ પ્રમાણે અનેક પ્રજાપતિઓ ઉત્પન્ન કરીને એ મહાન આત્મા સર્વ ઉપરતું પોતાનું અધિપતિપણું સ્થાપિત કરે છે. જેવી રીતે ઉપર, નીચે, આડે અને બધી દિશાઓને પ્રકાશિતો સૂર્ય શોભે છે, તેવી રીતે એ ઐશ્વર્યયુક્ત અને ઉત્તમ દેવ એકલો જ બધી જ જીવજાતિઓના સ્વસાવને નિયમમાં રાખે છે.૪

આખા વિશ્વની યોગિ (કારણ)રૂપ એવો તે એક જ દેવ પોતાના (વિશ્વ ઉત્પન્ન કરવારૂપ) સ્વસાવને પરિપક્વ બનાવે છે (અર્થાત્ સર્વ જન્મતને ઉત્પન્ન કરે છે). પરિપક્વ અનેકા કર્મવાળા જીવોને તે જુદીજુદી અવસ્થાઓમાંથી પસાર કરે છે અને બધા ય (સત્ત્વ આદિ) જુલોને તે તેમનાં કાર્યોમાં દોગે છે. આમ તે એક જ દેવ આ આખા વિશ્વ પર અમલ ચલાવે છે. વેદનાં શુદ્ધ ઉપનિષદોમાં છુપાઈને રહેલા તે બ્રહ્માંડના કારણને બ્રહ્મા (હિરણ્યગર્ભ) જાણે છે. પૂર્વે દેવોએ અને ઋષિઓએ તેને જાણ્યું હતું અને તેઓ તેમાં ક્ષીન બનીને અમર થયા હતા.૬

જે (જીવાત્મા) ત્રણ જુલોથી યુક્ત છે અને કૃળને માટે કર્મ કરનારો છે, તે જ તે કરેલાં કર્મોને ભોગવનારો પણ છે. સર્વરૂપ, ત્રણ જુલોવાળો, અન્યથા, અક્ષર અને સર એવા ત્રણ માર્ગવાળો અને ત્રણનો અધિપતિ એવો તે પોતાનાં કર્મો વડે વિચરે છે. હૃદયમાં જે અંગુકા જેટલો છે, જે સૂર્ય જેવો નેજાસ્વી છે તેમજ જે સંકલ્પ અને અહંકારથી યુક્ત છે, તે જ પરમાત્માથી જુદો (અર્થાત્ જીવાત્મા) જુદાના ત્રણ વડે અને નિર્ગુણના ત્રણ વડે આત્માની અર્જી જેટલો નાનું અને પો દેખાય

જાણે. યજ્ઞિ, યજ્ઞે, વિગ્નિયમતે, યજ્ઞીયતે અને

છે. વાળના છેડાના સોમા ભાગના પણ સોમા ભાગ જેટલા એ જીવને જાણવો. એ જીવ જ અનંત યવાને પ્રમર્થ છે. એ નથી સ્ત્રી, કે નથી પુરુષ, કે નથી નપુંસક. જે જે શરીરને તે ધારણ કરે છે, તે તે શરીર સાથે તે સંબંધ પામે છે. સંકલ્પ, વિપરોના સ્પર્શ, દષ્ટિ અને મોહ વડે તેમજ અત્રજળ વડે શરીરની વૃદ્ધિ અને જન્મ થાય છે. દેહપ્રકૃત ખનેસો જીવ પોતાનાં કર્મ અનુસારનાં શરીરોને જુદાંજુદાં સ્થાનોમાં ક્રમપૂર્વક પ્રાપ્ત કરે છે. દેહમાં બંધાયેલો જીવ અનેક પ્રકારનાં સ્થૂલ તેમજ સૂક્ષ્મ શરીરોને પોતાના જીવો અનુસાર પસંદ કરે છે; અને દેહપ્રાપ્તિના કારણરૂપ એ જીવાત્મા કર્મોના જીવો તેમજ શરીરના જીવો અનુસાર દરેક જન્મમાં જુદો જ દેખાય છે. ૧૨

વિશ્વપ્રપંચની વચમાં રહેલા, અનાદિ, અનંત, અનેકરૂપે રહેલા, વિશ્વને ઉત્પન્ન કરનારા અને વિશ્વને વ્યાપીને રહેલા એવા એક માત્ર દેવને જાણીને તે (જીવ) બધાંય બંધનોમાંથી મુક્ત થાય છે. શુદ્ધ ભાવ વડે જ પ્રહણ કરી શકાય તેવા, શરીરરૂપ માળા (અર્થાત્ નિવાસસ્થાન) વિનાના, ઉત્પત્તિ અને પ્રલયના કરનારા અને સોળ કળાઓરૂપ સૃષ્ટિને ઉત્પન્ન કરનારા એ શિવ-રૂપ દેવને જોઈ જાણીએ, તેઓ શરીરભાવમાંથી છૂટી જાય છે. ૧૪

છઠ્ઠો અધ્યાય

કેટલાક બુદ્ધિમાન મનુષ્યો સ્વભાવને જગતનું કારણ કહે છે. તેમજ કેટલાક મોહ પામેલાઓ કાળને જગતનું કારણ કહે છે. પરંતુ જેના વડે આ પ્રશ્નચક્ર બમણું થઈ જાય છે. ને નો આ જગતમાં દેવ (પ્રજ્ઞ)નો મદિમા જ છે. જેના વડે આ સર્વ જગત હિમમાં ન્યામ થઈ ગયું છે. અને જે જ્ઞાનમર્તિ, કાળનો વધુ ને વધુ અહમ્કાર વધ્યા એવને અજ્ઞાન છે. ને અક્ષર

મુદ્રિત - અ. - ૧૧૨ સ. ૧૧૨.

• અ. - ૧૧૨ સ. ૧૧૨.

પુરુષ વડે જ નિયમાઈને (ક્ષર પુરુષનું) આ પૃથિવી, જલ, તેજ, વાયુ અને આકાશરૂપ સૃષ્ટિકર્મ સાસમાન થાય છે એમ વિચારવું. ક્ષર પુરુષ સૃષ્ટિ રચવારૂપ કર્મ કરીને તેમાંથી નિવૃત્ત થઈ જાય છે, અને ફરીથી પોતાના ક્ષરતત્ત્વના મૂળ એવા અક્ષર-તત્ત્વ સાથે મળી જાય છે, અને છેવટે અવ્યય તત્ત્વમાં મળી જાય છે. વળી પાછો સમય આવતાં એ ક્ષર પુરુષ એક (મૂળરૂપ), બે (પ્રકૃતિ-વિકૃતિરૂપ), ત્રણ (સત્ત્વ, રજ, તમોગુણરૂપ) અથવા આઠ (શબ્દાદિ પાંચ તત્ત્માત્રા, મન, બુદ્ધિ અને અહંકારરૂપ) એવા પોતાના સૂક્ષ્મ આત્મગુણો વડે ફરીથી સૃષ્ટિ રચવાનો આરંભ કરે છે. આમ ત્રણ ગુણોથી યુક્ત એવાં સૃષ્ટિરૂપ કર્મોનો આરંભ કરીને એ ક્ષર પુરુષ બધાં પ્રાણીઓની ઉત્પત્તિનું કારણ બને છે. પછી સૂક્ષ્મ ગુણો ફરી અવ્યક્તરૂપમાં સ્ત્રીય થઈ જતાં ઉત્પન્ન થયેલી કર્મરૂપ સૃષ્ટિનો નાશ થઈ જાય છે. અને કર્મરૂપ સૃષ્ટિનો નાશ થાય છે, ત્યારે એ ક્ષર પુરુષ પોતાના આત્મ-તત્ત્વ (અર્થાત્ અક્ષર અને પછી અવ્યય તત્ત્વ)માં સ્ત્રીય થઈ જાય છે. એ ક્ષર પુરુષ (સ્વૂક્ષ્મ સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિને માટે) પરમાણુઓના ભેગા થવારૂપ નિમિત્તના મૂળ કારણ સમાન છે, ભૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્ય એમ ત્રણ કાળથી પર છે તેમજ અખંડ-રૂપે (અર્થાત્ અક્ષર સ્વરૂપે) પણ તે જ દેખાય છે. સર્વરૂપ, સૃષ્ટિરૂપે થનાર અને અંતઃકરણમાં રહેલા એ પૂરુષ દેવની પરદેશાં ઉપાસના કરવી. તે ક્ષર પુરુષ સંસારવૃક્ષ, કાળ તેમજ આકૃતિરૂપ અવિધા એ ત્રણથી પર અને જુદો છે. તેમાંથી જ આ સંસારપ્રપંચ ઉત્પન્ન થાય છે. તે ક્ષર પુરુષને દરેકના કર્મને ઉત્પન્ન કરનારા, પાપનો નાશ કરનારા. સૃષ્ટિના અધિપતિ, પોતામાં રહેલા, અમર અને વિશ્વના આધાર તરીકે જાણીને મનુષ્ય યુક્ત બને છે. ૬

તે કાર્યોના પણ પગલ મરેમર. ને દેવતાઓના પણ

એમ દેવ, પતિઓના પણ પતિ. ક્રિયાથી પણ ક્રિયા અને

જીવનના અધિપતિ એવા ક્ષર પુરુષ અને જાણીએ છીએ. નેને

મરે ક્રિયા નથી. તમેજ નેને ક્રિયા પણ નથી. નેના

ઈ નથી અને તેનાથી અધિક પણ કાઈ નથી. તેની શ્રેષ્ઠ અનેક પ્રકારની સંભળાય છે, અને તેનાં જ્ઞાન, બળ અને સ્વાભાવિક (અથવા સહજ) છે. આ જગતમાં તેનો સ્વામી નથી, તેનો કાઈ નિયંત્રતા નથી, તેમજ તેનું કાંઈ પણ નથી. તે સર્વનું કારણ છે, અને બધી ઈન્દ્રિયોના પતિ (મન)નો પણ અધિપતિ છે. તેને કાઈ જન્મ આપ નથી કે તેનો કાઈ અધિપતિ નથી. જે એક દેવ કરોળિયા- મ અવ્યક્ત તત્ત્વમાંથી જન્મેલા તાંતણાઓ વડે સહજ જ ને ઢાંકી દે છે, તે અમને અવ્યય બ્રહ્મમાં સ્થિત કરે. ૧૦

એ એક દેવ સર્વ જૂતોમાં છુપાયેલો, સર્વવ્યાપી, સર્વ નો અંતરાત્મા, કર્મને પ્રેરનારો, સર્વ જૂતોના નિવાસસ્થાન- સાક્ષી, ચૈતન્યસ્વરૂપ, એક માત્ર અને નિર્ગુણ છે. એક તે અનેક ક્રિયારહિત (અચેતન) વસ્તુઓને વશમાં રાખે તે જ એક મૂળબીજને અનેક રૂપમાં પલટાવે છે. જે બુદ્ધિ- નો તેને પોતામાં રહેલો જુએ છે, તેમને જ શાશ્વત સુખ મળે બીજાઓને તે મળતું નથી. અનિત્ય વસ્તુઓમાં નિત્ય, ચેતન- તુઓમાં ચેતન, એક હોવા છતાં અનેકની કામનાઓને પૂરી નારા અને જ્ઞાન તથા યોગ વડે જાણી શકાતા, તે મૂળ કારણ- દેવને જાણીને મનુષ્ય બધાં બંધનોમાંથી મુક્ત બને છે. નથી તે સૂર્ય પ્રકાશતો, કે નથી ચંદ્ર કે તારા પ્રકાશતા, અને થી આ વીજળીઓ પ્રકાશતી; તે પછી આ અગ્નિ તે ત્યાં થાંથી જ પ્રકાશે ? તે પ્રકાશમાન થતાં જ બધું પ્રકાશે છે, ના પ્રકાશ વડે જ આ બધું દેખાય છે. જેમ પાણીમાં અગ્નિ વેશે. તેમ એક હંસ (આત્મા) આ જગતમાં પ્રવેશો છે. તે જ જાણીને મનુષ્ય મનુષ્ય પર જાય છે ત્યાં જવા માટે પાંખે કે. મ. જ. કે જ નહિ તે વિશ્વને કંઈ છે. વિશ્વને જાણ- તે તે જ જાણે તે જાણે છે. જાણતું છે. કાળને પણ

કાળ (સંહારક) છે, શુભવાન છે, સુવને જાણનારો છે, અવ્યય તત્ત્વ તથા ક્ષેત્રજ્ઞ (જીવાત્મા)નો અધિપતિ છે, સત્ત્વાદિ ગુણોનો નિયંતા છે, અને સંસારમાંથી મોક્ષના તેમજ તેમાં સ્થિતિ અને બંધનના કારણરૂપ છે. તે પોતે પોતાના સ્વરૂપમાં જ રહેલો છે, અમર છે, સર્વના નિયંતા તરીકે રહ્યો છે, જ્ઞાતા છે, સર્વજ્ઞ રહેલો છે, અને આ જગતનો પાલન કરનારો છે. તે હંમેશા આ જગત પર અમલ ચલાવનારો છે. તેના સિવાય જગતને નિયમમાં રાખનારું બીજું કંઈ કારણ નથી. જે (સૃષ્ટિની ઇચ્છાથી) સર્વ પ્રથમ બ્રહ્માને ઉત્પન્ન કરે છે અને જે (સૃષ્ટિના સાધનરૂપ) વેદોને તેની તરફ પ્રેરે છે, તે મન અને શુદ્ધિના પ્રકાશરૂપ દેવને મોક્ષની ઇચ્છાવાળો હું શરણે બઉં છું. જે મનુષ્યો આખા આકાશને ચામડાની જેમ વીંટાળી શકે, તે જ એ દેવને બળ્યા વિના દુઃખનો અંત આવી શકે. ૨૦

શ્વેતાશ્વતરમુનિએ તપના પ્રભાવ વડે અને દેવની કૃપા વડે બ્રહ્મને જાણ્યું. ત્રપિઓના સમૂહ વડે સેવાવેલા અને પરમ પવિત્ર એવા તે બ્રહ્મને તેમણે સંન્યાસીઓને બરાબર કહી સંસારાત્મક પૂર્વના યુગમાં શિખવાયેલું વેદાંતનું આ પરમરહસ્ય અશાન્ત મનુષ્યને અથવા જે પોતાનો યુગ કે શિષ્ય ન હોય તેવાને આપવું નહિ. જેની એ પરમાત્મા પ્રત્યે પરમભક્તિ હોય અને જેને એ પરમાત્માના જેવી જ ભક્તિ શુરુ પ્રત્યે હોય, તેવા મહાત્માને આ ઉપર કદેલી વસ્તુઓ અનુભવમાં આવે છે, તેવા મહાત્માને તે અનુભવમાં આવે છે. ૨૩

જો બ્રહ્મ આમાં બ્રહ્મનું (જન-શિષ્યનું) સાથે રહેતું કરે. આમાં બ્રહ્મનું સાથે પાવન કરે. આમ બ્રહ્મ સાથે જ સામર્થ્ય મેળવીને બ્રહ્મને જાણે છે. આમ બ્રહ્મ જાણ થાયું. અમે પાવન કરે છે. આમ બ્રહ્મ જાણે છે. આમ બ્રહ્મ જાણે છે.

૧૦-કૈવલ્ય ઉપનિષદ

ૐ બ્રહ્મ અમારું બ્રહેનું (ગુરુ-શિષ્યનું) સાથે રક્ષણ કરે.
મારું બ્રહેનું સાથે પાલન કરે. અમે બ્રહે સાથે જ આમર્થ્ય
જવીએ. બ્રહે તેજસ્વી હોઈ અમને બ્રહ્મનું જ્ઞાન થાઓ. અમે
રરપરનો દ્વેષ કરીએ નહિ. ૐ શાન્તિઃ શાન્તિઃ શાન્તિઃ

ૐ આમલાયન મુનિએ ભગવાન બ્રહ્મદેવ પાસે જઈને
પ્રશ્ન: 'હે ભગવન્! જેના જ્ઞાન વડે જ્ઞાની પુરુષ બધાં પાપો-
ના નાશ કરી જલહીથી પરાત્પર (પરથી પર એવા) પુરુષને
પામે છે, તેમજ જે સત્પુરુષો વડે હંમેશા સેવાયેલી છે અને જે
જુદ તથા સર્વોત્તમ છે, તે બ્રહ્મવિદ્યા મને સીખવો.' ૧

તેને પિતામહ બ્રહ્માએ કહ્યું:—

• ને વિદ્યાને તું શ્રદ્ધા, ભક્તિ, ધ્યાન અને દોષ વડે બળુ-
ડેટલાડોએ કર્મ, પ્રભ કે ધન વડે નહિ પણ માત્ર ત્યાગ વડે
જ અમરપણ મેળવ્યું છે. જે તત્ત્વને સોગીએ પામે છે. ને તત્ત્વ
સ્વરથ પણ પર એવી કોઈ નકામા રહેને પ્રકાશે છે. જે માણે
સેવાનન. વિજ્ઞાનનો નિશ્ચય કરે એવું કહે છે અને અન્યામુની

પ્રાપ્તિ થવાને લઈને જેમની ખુદ્ધિ શુદ્ધ બની છે, તે બધા યોગીઓ મરણ પછી અમરપણું મેળવીને બ્રહ્મલોકમાં મુક્ત બનીને રહે છે. એકાન્ત જગામાં સુખપૂર્વક આસન રાખવું, પવિત્ર બનવું, ગર-દન, માથું અને શરીર સીધાં રાખવાં, સંન્યાસઆશ્રમનો સ્વીકાર કરીને બધી ઇન્દ્રિયોનો નિરોધ કરવો, લક્ષિત વડે પોતાના શુભને પ્રણામ કરવા અને રત્નેશુરહિત તથા નિર્મળ એવા હૃદયકમળનું ધ્યાન કરવું. એ હૃદયકમળની વચમાં રહેલા શુદ્ધ, શોકરહિત, અચિન્ત્ય, અન્યક્ત, અનંતરૂપવાળા, કલ્યાણસ્વરૂપ, શાન્ત, અમર, સૃષ્ટિના કારણરૂપ, આદિ-મધ્ય અને અંતરહિત, વ્યાપક, ચિત્ત અને આનંદરૂપ, આકારરહિત, અદ્ભુત, ઉમા^x સાથે રહેલા, ત્રણ આંખવાળા, નીલકંઠ, શાન્ત અને પ્રભુ એવા પરમેશ્વરનું ધ્યાન કરીને મુનિ, પ્રાણીઓના મૂળ કારણરૂપ, બધાના સાક્ષી અને અધિકારથી પર રહેલા એ પરમાત્માને જ પામે છે. ૭

તે બ્રહ્મા છે, તે શિવ છે, તે ઇન્દ્ર છે, તે અક્ષર બ્રહ્મ છે, તે સીધી મોટી રાજા છે, તે જ વિષ્ણુ છે, તે પ્રાણુ છે, તે કાળ છે, તે અગ્નિ છે, તે ચન્દ્રમા છે. આ બધું જે હમણાં ■ અને હવે પછી સનાતન કાળ સુધીમાં થવાનું છે, તે બધું એ જ છે. તેને જ જાણીને મનુષ્ય મરણને તરી જાય છે. ત્યાં જવાનો બીજો ડાર્ઘ માર્ગ નથી. જ્ઞાની પુણ્ય આત્માને નીચલી અરણિ બનાવે છે, ઝુકાર-ને ઉપલી અરણિ બનાવે છે અને ઘર્ષણ વડે જ્ઞાનરૂપ અગ્નિને પ્રગટ કરે છે. એ અગ્નિ વડે એ જ્ઞાની પુણ્ય પાપને બાળી નાખે છે. ૧૧

તે જ આત્મા માયા વડે મોહ પામીને શરીર ધારણ કરે છે અને સર્વ સૃષ્ટિનો કર્તા થાય છે. તે જ જાગૃત અવસ્થામાં સ્ત્રી, અન્નપાન, વગેરે વિવિધ ભોગ વડે તૃપ્તિ પામે છે. તે જ જીવાન્મુક્ત. જીવાન્મુક્તના પાપના નાશાશ્રિ વડે કલ્યાણલા

જગતમાં સુખ-દુઃખનો ભોક્તા થાય છે. તેમજ સુષુપ્તિ (ગાઢ નિદ્રા)ને સમયે જ્યારે બધા બાહ્ય-આન્તર જગતનો લય થઈ જાય છે, ત્યારે અજ્ઞાનરૂપ અધિકાર વડે વ્યાપ્ત બનીને તે સુષુપ્તો અનુભવ કરે છે. પૂર્વજન્મના કર્મના યોગને ક્ષીણે તે જ જીવાત્મા ફરી જાગૃત થાય છે અને જાગે છે. આમ ત્રણ પુર (જાગૃત-સ્વપ્ન-સુષુપ્તિરૂપ નગર)માં તે જીવ ફીડા કરે છે, અને તેને ક્ષીણે જ આ બધી વિચિત્રતા ઉત્પન્ન થઈ છે. આ ત્રણ પુર જેમાં લય પામી જાય છે, જે સર્વનો આધાર છે, અને જેનું જ્ઞાન પૂર્ણ છે, તેવા એ આત્મામાંથી જ પ્રાણ, મન, સર્વ ઇન્દ્રિયો, આકાશ, વાયુ, તેજ, જળ અને સર્વનું ધારણ કરનારી પૃથ્વી ઉત્પન્ન થાય છે. જે સર્વના આત્મારૂપ, વિશ્વના મહાન આધાર-રૂપ, સૂક્ષ્મ કરતાં પણ અત્યંત સૂક્ષ્મ અને નિત્ય એવું પર-બ્રહ્મ છે, તે હું જ છું, હું જ તે છે. જે જાગૃત-સ્વપ્ન-સુષુપ્તિ વગેરે પ્રપંચને વ્યક્ત કરે છે, તે બ્રહ્મ હું જ છું એમ જાણીને મનુષ્ય બધાંય બાંધનોમાંથી છૂટી જાય છે. જાગૃત આદિ ત્રણ અવસ્થાઓમાં જે ભોજા, ભોજ્ય અને ભોગ છે તે સર્વ કરતાં જુદો અને તેમનો સાક્ષી એવો ચિન્માત્ર (ચૈતન્યમાત્ર)રૂપ સદાશિવ હું જ છું. મારામાં જ આ બધું જન્મ્યું છે, મારામાં જ બધું રિધતિ કરીને રહ્યું છે, મારામાં જ બધું લય પામે છે. તે અદ્વયરૂપ બ્રહ્મ હું જ છું. હું સૂક્ષ્મ કરતાં પણ અત્યંત સૂક્ષ્મ છું, હું મહાન છું અને આ વિચિત્ર વિશ્વ પણ હું જ છું. હું પુરાતન (આય) પુરુષ છું, હું ઈશ્વર છું, હું હિરણ્યમય (જ્યોતિર્મય હિરણ્યગર્ભ) છું અને હું સદાશિવરૂપ છું. હું હાથપગ વિનાનો અને અચિંત્ય શક્તિવાળો છું, આંખ વિનાનો છતાં હું ભેડું છું અને કાન વિનાનો છતાં હું સાંભળું છું. સમસ્ત જગત કરતાં જુદો એવો હું બધાને બધું છું, અને મને બધાનારો કેળવનારો હું. હું સદા ચિદ્રૂપ (ચૈતન્યરૂપ) છું. અનેક વેદો દ્વારા

માતૃ જ્ઞાન અપાયું છે, તેમજ વેદાન્તનો કર્તા અને
જાણનારો પણ હું જ છું. મને પુણ્ય અને પાપ નથી,
અને મરણ નથી, તેમજ 'મને શરીર અને ઇન્દ્રિય છે'
બુદ્ધિ (કલ્પના) પણ નથી. મને પૃથ્વી, જળ, તેજ, વાયુ
આકાશ પણ નથી. આ પ્રમાણે* છુપાઈ રહેલા, અખંડ
અદ્વિતીય પરમાત્મસ્વરૂપને જે જાણે છે, તે એ બધાના સા
સત અને અસતથી રહિત, અને શુદ્ધ એવા પરમાત્મસ્વરૂ
ને પામે છે. ૨૪

જે શતરદ્રિયનું† પકન કરે છે, તે અગ્નિ જેવો પવિ
થાય છે, વાયુ જેવો પવિત્ર થાય છે, આત્મા જેવો પવિ
થાય છે, તે દારૂ પીવાના પાપમાંથી મુક્ત થાય છે, બ્રહ્મહત્યાના
પાપમાંથી મુક્ત થાય છે, સોનું ચોરવાના પાપમાંથી મુક્ત
થાય છે, કરેલાં અથવા ન કરેલાં કર્મોમાંથી મુક્ત થાય છે.
ત્યારપછી તે માયાથી પર રહેલા પરમતત્ત્વને આશ્રયે રહે છે.
સંન્યાસઆશ્રમમાં રહેનારાએ એ શતરદ્રિયનો સર્વદા અથવા
દિવસમાં એકવાર પાક કરવો. તેના વડે સંસારસાગરનો
નાશ કરવાવાળું જ્ઞાન મળે છે. આથી આ પ્રમાણે જાણીને તેને
કૈવલ્યપદ (મુક્તિદશા) પ્રાપ્ત થાય છે, કૈવલ્યપદ પ્રાપ્ત થાય છે.

ૐ બ્રહ્મ અમાતૃં બ્રહેતું (ગુરુ-શિષ્યનું) સાથે રક્ષણ કરો,
અમાતૃં બ્રહેતું સાથે પાલન કરો. અમે બ્રહે સાથે જ સામર્થ્ય
મેળવીએ. બ્રહે તેજસ્વી દેહ અમને બ્રહ્મનું જ્ઞાન યાઓ. અમે
પરસ્પરનો દ્વેષ કરીએ નહિ. ૐ શાન્તિ: શાન્તિ: શાન્તિ:

* આદ્યમા મન્વથી અહીં મુખી બતાવ્યા પ્રમાણે.

† શતરદ્રિય—બન્ધુરેદના કેટલી સ્તુતિના જેા મન્વો.

જ જાય છે અને જેમને માત્ર વિદ્યામાં જ રસ પડે છે તેઓ જાણે કે તેથી પણ વધારે ગાઢ અંધારામાં ઊતરે છે. એ તત્ત્વ તો વિદ્યા અર્થાત્ જ્ઞાનથી જુદું કહેવાય છે અને વિદ્યા અર્થાત્ કર્મથી પણ જુદું કહેવાય છે. અમને સમજાવવાવાળા બુદ્ધિમાન પુરુષો પાસેથી અમે આમ સાંભળ્યું અવિદ્યારૂપ કર્મ અને વિદ્યારૂપ જ્ઞાન એ બંનેને જ એકીસાથે જાણે છે, તે અવિદ્યા વડે મરણને તરી જઈને વિદ્યા વડે અમરપણું મેળવે છે. ૯

જેઓ માત્ર અનુત્પત્તિ (પ્રલય-વિનાશ)ની જ ઉપાસના કરે છે, તેઓ ગાઢ અંધારામાં જ જાય છે; અને જેઓ માત્ર ઉત્પત્તિમાં જ આસક્ત રહે છે, તેઓ તો જાણે કે તેથી પણ વધારે ગાઢ અંધારામાં ઊતરે છે. એ તત્ત્વ તો ઉત્પત્તિથી જુદું કહેવાય છે અને અનુત્પત્તિથી પણ જુદું કહેવાય છે. અમને સમજાવવાવાળા બુદ્ધિમાન પુરુષો પાસેથી અમે આમ સાંભળ્યું છે. ઉત્પત્તિ અને વિનાશ એ બંનેને જ એકીસાથે જાણે છે, તે વિનાશ વડે મરણને તરી જઈને ઉત્પત્તિ વડે અમરપણું મેળવે છે. ૧૪

સાંસારિક માયાના સોનેરી ઝગઝગતા ઢાંકણ વડે આત્મા-રૂપ સત્ય વસ્તુ ઢંકાઈ ગઈ છે. હે (સાંસારિક સંપત્તિના અધિષ્ઠાતા દેવ) પૂજા, તે ઢાંકણને તમે દૂર કરો કે જેથી અમને સત્યતત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર થાય. હે સાંસારિક સંપત્તિના દેવ પૂજા, હે એકર્ષિ નામથી વિખ્યાત અગ્નિના નામના અગ્નિ, હે યમ નામથી ઓળખાતા વાયુ, હે સૂર્ય નામથી ઓળખાતા ઇન્દ્ર, હે પ્રજાપતિસ્વરૂપ. તમારાં કિરણોને ફેલાવો અને નેજાને એકત્ર કરો—જે તમારાં અત્યંત કસ્યાણુમય સ્વરૂપ છે, નેને હવે હું એક છું. જે પેલો (સૂર્યમાં રહેલો) પુત્ર છે. ને જ હું છું. વાહ અમૃતરૂપ પ્રાણમા પ્રવેશ કરે છે અને આ શરીરનો નો ભસ્મ

દીર્ઘઐઠિયા લેન ચલોત્તર ।

સૌન્દર્યભેદ ।

૧૧-છાંદોગ્ય ઉપનિષદ

પહેલો અધ્યાય

ૐ મારાં અંગો વૃક્ષ થાઓ. વાણી, પ્રાણ, આંખ, કાન, ખજ અને મારી સર્વ ઇન્દ્રિયો વૃક્ષ થાઓ. દરેક ઉપનિષદમાં જે કંઈ કહ્યું છે, તે ખપું બ્રહ્મ વિષે જ કહ્યું છે. એ બ્રહ્મને હું કયારેય ભૂલી ન જાઉં, અને બ્રહ્મ પણ મને ભૂલી ન જાય. કોઈ કોઈને પોતાથી જુદો ન કરે. મને કોઈ અળગો ન કરે. હું આત્મામાં જ આનંદ માનું. અને ઉપનિષદોમાં જે ધર્મો ખતાવ્યા છે તે મારામાં રહો, તે મારામાં રહો. ૐ શાન્તિઃ શાન્તિઃ શાન્તિઃ

ખંડ પહેલો

‘ૐ’ એ અક્ષરનું નામ ઉચ્ચીય છે. તેની પૂજા કરવી. યજ્ઞની ક્રિયાના મંત્રોની શરૂઆત ૐ થી જ થાય છે. હવે તે વિષે વધારે કહીએ. ૧

આ સર્વ પ્રાણીઓનો સાર પૃથ્વી છે; પૃથ્વીનો સાર પાણી છે; પાણીનો સાર અગ્નિ છે; અગ્નિનો સાર માણસ છે; માણસનો

સાર તેની વાણી છે, વાણીનો સાર ઋક (મંત્રો) છે; ઋકનો સાર સામ (ગવાતા મંત્રો) છે અને સામનો સાર ઉદ્ગીથ (હ્રમંત્ર) છે. ૨

આ જે આઠમો સાર હ્રમંત્ર છે, તે દરેક સારનો પણ સાર છે; તેથી પરમાત્માની જેમ તેની પૂજા કરવી જોઈએ. ૩

‘ઋક’ એટલે શું ? ‘સામ’ એટલે શું ? ‘ઉદ્ગીથ’ એટલે શું ? તેનો હવે વિચાર કરીએ. ૪

વાણી એ જ ઋક છે; પ્રાણ એ જ સામ છે, અને ઋ અક્ષર એ જ ઉદ્ગીથ છે. આ વાણી અને પ્રાણની તેમજ ઋક અને સામની જોડી છે. ૫

હ્રમંત્ર જ આ જોડી (વાક-પ્રાણની અને ઋક-સામની) ભેગી મળે છે. જ્યારે કોઈ પણ જોડાનાં બંને જણ એકબીજાને મળે છે, ત્યારે જ ખત્રેની ઇચ્છા પૂરી થાય છે.* ૬

આવી રીતે સમજીને જે હ્રમંત્રી પૂજા કરે છે, તેની બધી ઇચ્છાઓ પૂરી થાય છે. ૭

‘હ્ર’ એ સ્વમંત્રિ (હા) જણાવનારો અક્ષર છે. કારણ કે જે ‘હા’ કહેવા ઇચ્છીને હોય છે તે ‘હ્ર’ એમ કહે છે.* સ્વમંત્રિ એ જ સમૃદ્ધિ છે.+ જે માણસ ‘હ્ર’ને આમ સમજીને પૂજે છે, તે (યજ્ઞ કરનાર)ની ઇચ્છાઓ પૂરી થાય છે. ૮

ત્રણેય વેદના મંત્રો ‘હ્ર’થી શરૂ થાય છે. યજ્ઞમાં પ્રાર્થના

‘હ્રમંત્રી પુરુષમ્’ એક સંતતિને જન્મ આપીને પોતાની ઇચ્છા પૂર્ણ કરે છે, તેમ વાણી અને પ્રાણ મળીને હ્રમંત્રે રચાયે છે, એથી હ્રમંત્રે પુરુષમ્ ૩૫૬ આપીને વર્ણવ્યાં છે.

* હ્રમંત્રી એ જ આઠમો સાર હ્રમંત્ર છે. ૩૫૬ પાના પર છે.

+ સ્વમંત્રિ એ જ સમૃદ્ધિ છે. જેમ કે જેની જ સમૃદ્ધિ થાય છે, તેથી સ્વમંત્રિ એ જ સમૃદ્ધિ મળે છે. એથી જ ખત્રેને અતિથિ માનવા છે.

પણ 'ઋ'થી શરૂ થાય છે. આજ્ઞા કરવા માટે પણ 'ઋ' શબ્દ વપરાય છે, અને યજ્ઞમાં બિંચે અવાજે અવાતા મંત્રો પણ 'ઋ'થી જ શરૂ થાય છે. એ બધી ક્રિયા આ 'ઋ' અક્ષરની પૂજા માટે તથા એનો મહિમા અને સાર સમજાવવા માટે જ છે. ૯

જે માણસ આ વાત સમજે અને જે માણસ ન સમજે, તે બન્નેય વેદમાં કહેલાં કાર્યો તો કરે જ છે, છતાં બાણીને કરવું અને બળ્યા વિના કરવું એમાં ઘણું ફેર છે. આથી જો ક્રિયાને સમજીને, શ્રદ્ધાથી અને તેનો સાર સમજીને કરે, તો તેની ક્રિયા તેને વધારે ફળ આપે છે. 'ઋ' અક્ષરનો આવો અર્થ છે. ૧૦

ખંડ બીજો

પૂર્વે દેવી અને આસુરી વૃત્તિવાળા એમ બે પ્રકારના પ્રજા-પતિના પુત્રો વચ્ચે ઝઘડો થયો હતો. તેમાં દેવી વૃત્તિવાળાઓએ ઋકારનો આશરો લીધો અને એમ ગણુવા લાગ્યા કે એ ઋકાર વડે આસુરી વૃત્તિવાળાઓને જીતી શકાશે. ૧

સારી વૃત્તિવાળાઓ, નાસિકામાં રહેલા માણ્ડરૂપ ઋની ઉપાસના કરતા હતા, તે વખતે ખરાબ વૃત્તિવાળાઓએ માણુને પાપયુક્ત કર્યું. આ પાપને લઈને જ લોકો સુગંધ અને દુર્ગંધ બંને સૂંચે છે. ૨

પછી સારી વૃત્તિવાળાઓ વાણ્ડરૂપ ઋની ઉપાસના કરતા હતા, તે વખતે ખરાબ વૃત્તિવાળાઓએ વાણ્ડરૂપ પાપયુક્ત કરી. આ પાપને લઈને જ લોકો આયુ અને બૂકું બંને બોલે છે. ૩

પછી સારી વૃત્તિવાળાઓ નાંખરૂપ ઋની ઉપાસના કરતા

• મુખ્ય માણુ જ ઉપાસ્ય છે એમ સમજાવવા માટે કૃતિ બદલાઈ જાય છે.

+ અક્ષરોન્નિવરણ.

હતા, તે વખતે ખરાબ વૃત્તિવાળાઓએ આંખને પાપયુક્ત કરી.
આ પાપને લઈને જ લોકો સારું અને નકારું જુએ છે. ૪

પછી સારી વૃત્તિવાળાઓ કાનરૂપ ઝૂની ઉપાસના કરતા
હતા, તે વખતે ખરાબ વૃત્તિવાળાઓએ કાનને પાપયુક્ત કર્યો.
આ પાપને લઈને જ લોકો સારું અને નરસું સાંભળે છે. ૫

પછી સારી વૃત્તિવાળાઓ મનરૂપ ઝૂની ઉપાસના કરતા
હતા, તે વખતે ખરાબ વૃત્તિવાળાઓએ મનને પાપયુક્ત કર્યું.
આ પાપને લઈને જ લોકો ચોક્કસ અને અચોક્કસ વિચારો કરે છે. ૬

પછી સારી વૃત્તિવાળાઓ મોઢામાં રહેલા મુખ્ય પ્રાણરૂપ
ઝૂની ઉપાસના કરતા હતા, તે વખતે ખરાબ વૃત્તિવાળાઓએ
તેમના ઉપર (પાપ વડે) મહાર કર્યો; પણ જેમ માટીનું ઢેકું
કંકણ પથ્થર પર અડાળાતાં ભૂકો થઈ જાય તેમ તેમનો નાશ
થઈ ગયો. ૭

જેમ માટીનું ઢેકું કંકણ પથ્થર ઉપર પછડાતાં ભાંગી
જાય છે, તેમ જો કોઈ આ વાત સમજનારનું ખૂન કરવા ઇચ્છે
તો તે પોને જ નાશ પામે છે. કારણ કે આનું સમજનાર પોતે
કંકણ પથ્થર જેવો છે. ૮

માણસ આ મુખ્ય (મોઢામાં રહેલા) પ્રાણથી સુગ્રામને
કે દુર્ગ્રામને સૂંધી શકતો નથી. કારણ કે એ માણસમાં કોઈ પણ
જાતનું પાપ નથી. એ મુખ્ય પ્રાણને ટકાવી રાખવા માટે જ જો
કોઈ ખાવડીએ છે, તેનો પ્રાણ તેની બીજી ઇન્દ્રિયોને પણ પોપણ
આપે છે. અંતકાળે આ મુખ્ય પ્રાણ જ્યારે શરીરમાંથી નીકળી
જાય છે, ત્યારે બીજી ઇન્દ્રિયો પણ તેને નીકળે તો એને નીકળી
જાય છે અને છેવટે પ્રાણીનું માદું કાચડી બને છે. ૯

અતિરક્તિએ એ મુખ્ય પ્રાણને જે મંત્ર માનીને પૂજે

તો. એ પ્રાણ બધાં અંગોનો રસ—સાર દેવાથી વિદ્વાનો તેને
આંગિરસ માને છે. ૧૦

જૃહસ્પતિ ઋષિએ એ મુખ્ય પ્રાણને ઝમંત્ર માનીને પૂજ્યો
હતો. વાણી જૃહતી (મોટી) છે અને પ્રાણ એ વાણીનો પતિ
છે, તેથી પ્રાણ જ જૃહસ્પતિ છે; એમ વિદ્વાનો માને છે. ૧૧

આયાત્ય ઋષિએ આ પ્રાણને જ ઝમંત્ર માનીને પૂજ્યો
હતો. પ્રાણ આત્ય (મુખ)માંથી નીકળે છે, માટે લોહો તેને
આયાત્ય માને છે. ૧૨

હલ્લ્યના પુત્ર બકઋષિ પણ એ પ્રાણને આવી રીતે
સમજ્યા હતા, તેથી જ એ ઋષિએ નૈમિષારણ્યમાં રહેનારા
ઋષિઓની યજ્ઞદિયાં કરી હતી. આ પ્રાણની પૂજને બરાબર
સમજવાથી જ તે બકઋષિએ યજ્ઞ કરાવનારા ઋષિઓની ઇચ્છા
પૂરી કરવા માટે યજ્ઞમાં પ્રાર્થના કરી હતી. ૧૩

જે આમ સમજીને ‘ઝ’ અક્ષરને પૂજે છે, તે જરૂર પોતાની
ઇચ્છાઓને પૂરી કરવા માટે યજ્ઞમાં પ્રાર્થના કરી શકે છે.
આટલી વાત શરીરમાં રહેલા પ્રાણ વિષે છે. ૧૪

ખંડ ત્રીજો

હવે દેવતાઓ વિષે કહીએ. જે આ સૂર્ય તપે છે, તેને
‘ઝ’ માનીને તેની પૂજા કરવી. કારણ કે તે સૂર્ય હોગતાં
વેન જ લોહો (નો જોરાક કિપળવવા) માટે કામ કરે છે.
કિન્વા પાકી ને અધારાનો નાશ કરે છે. જે આમ સમજે છે,
તે જન્મમરણનો દુઃ સ્વપ્નનો નથી, અને તેનું અજ્ઞાન નાશ
પામે છે. ૧

અ.પ.૩ પ્રાણ અને સૂર્ય એ જ બરખા છે. પ્રાણ કિપળ છે

પ્રાચીન ગ્રંથો

કાશ્યપે જાતમાં ૧૦ ભાષા દિગ્ગજ સર્વે ભાષા તે
સ્વર્ગ 'કા' ઠી, જાતમાં 'કા' ઠી, અને પૃથ્વી
સ્વર્ગ 'કા' ઠી, વાયુ 'કા' ઠી, અને જલ 'કા' ઠી.
'કા' ઠી, મનુષ્યેષ 'કા' ઠી, અને સર્વે 'કા' ઠી. જે
આમ આ ઉદ્દેશ્યના અસરોને ઉદ્દેશ્ય કરાવે છે.
માણી સાથે મામ ઠી, જે માણસને મધ્ય જાત કરે છે.
તે જાત માનવો મામ ઠી. ૭

કેંદ્રી પ્રમાણે પૃથ્વી મામ એવી સમજી શકે છે.
પાતાને જે મરણ મેળવવાની પ્રમાણ હોય, તેથી પૃથ્વી કરે
આ રીતે:—જે સામ (મનુષ્ય) માં મામના કરવાનો હોય,
અર્થ મરણનો ભરાવર નિધાર કરવો. ૮

જે મનુષ્ય એ સામ (માન) હોય તે મનુષ્યે જે
એ મનુષ્ય હોય તે સમિતું અને જે દેવનો એ
હોય તે દેવનું કથાન કરવું. ૯

(માનની વચ્ચે) જે છંદ વડે પ્રાર્થના કરે
છંદનું કથાન કરવું, જે સ્તોત્રથી પ્રાર્થના કરવાનો
પણ પ્રમાણ કરવું. ૧૦

જે દિગ્ગજ પ્રાર્થના કરે, તેને જે દિગ્ગજ
પ્રાર્થના દેવના પ્રાર્થના કરવું.
જે દિગ્ગજ પ્રાર્થના કરે, તેને જે દિગ્ગજ
પ્રાર્થના કરવું.

જે દિગ્ગજ પ્રાર્થના કરે, તેને જે દિગ્ગજ
પ્રાર્થના કરવું.

અને સૂર્ય પલ્લુ ઉપ્લુ છે. પ્રાણને સ્વર* કહે છે અને સૂર્યને પલ્લુ સ્વર તથા પ્રત્યાસ્વર* કહે છે. તેથી પ્રાણને અને સૂર્યને બંનેને જ્ઞ માનીને પૂજવા. ૨

જ્ઞમંત્રને વ્યાન સમજીને તેની પૂજા કરવી. માણસ જે શ્વાસ અંદર લે છે તે પ્રાણ છે, અને જે શ્વાસ બહાર કાઢે છે તે અપાન છે. એ પ્રાણ અને અપાનની વચ્ચે સ્થિતિ તે 'વ્યાન' છે. એ વ્યાન જ વાણી છે. કારણ કે માણસ જ્યારે બોલે છે, ત્યારે શ્વાસ લેતો ય નથી અને બહાર કાઢતો ય નથી. ૩

ઋક (વેદમંત્ર) એ વાણી છે. આથી માણસ જ્યારે શ્વાસ લેતો કે મૂકતો નથી, ત્યારે જ ઋક બોલે છે. જે ઋક છે, એ જ સામ છે. તેથી જ માણસ શ્વાસ લીધા કે છોડ્યા વિના જ સામ (મંત્રોત્તુ જ્ઞાન) ગાય છે. એ સામના જ એક ભાગને ઉદગીય (જ્ઞમંત્ર) કહે છે. શ્વાસ લીધા કે છોડ્યા વિના જ માણસ એ જ્ઞમંત્ર ગાય છે. ૪

આ ઉપરાંત (લાકડાં સાથે લાકડું ઘસીને) અગ્નિ સળગાવવો, શરતમાં હોડતું અને મજબૂત ધનુષ જેવું વજેરે ખીજાં કામો પલ્લુ માણસ શ્વાસ લીધા કે છોડ્યા વિના જ કરે છે. આ કારણે જ્ઞમંત્રને વ્યાન સમજીને જ તેની પૂજા કરવી. ૫

હવે ઉદગીય ગુપ્તના જે ત્રણ અક્ષરો છે, તેની પલ્લુ ઉદગીય (જ્ઞમંત્ર) માનીને પૂજા કરવી. પ્રાણ એ જ 'ઉ' છે; અપાન કે હવેક પ્રાણી પ્રાણથી જ કિન્નુ ગાય છે. વાણી એ 'ગી' છે; કે વિદાને. એમ કરે છે. અને અગ્નિ એ જ 'ય' છે;

(... નથી સ્વર)
... નથી
... નથી

મેવો ચમ્દ જોલતો જતો હોય એમ લાગે છે. ૧

કૌષીતકિઋષિએ પોતાના પુત્રને કહ્યું હતું કે, ‘મેં સૂર્ય-
ની જ પૂજા કરી હતી એથી મને તું એક જ પુત્ર થયો છે. તું
એ સૂર્યનાં કિરણોની પૂજા કર. એથી તને ઘણા પુત્રો થશે.’
આટલી વાત કેવતાઓ વિષે કહી. ૨

હવે આત્મા વિષે. ઝકારને મુખ્ય ગ્રાણુ માનીને તેની પૂજા
કરવી. કારણ કે ગ્રાણુ આવે-જાય છે, ત્યારે જાણે ઝક જોલતો
હોય એમ લાગે છે. ૩

કૌષીતકિએ પોતાના પુત્રને કહ્યું હતું કે, ‘મેં એક મુખ્ય
ગ્રાણુનું જ ધ્યાન કર્યું હતું. તેથી મને તું એક જ પુત્ર થયો.
‘મને ઘણા પુત્રો થાય’ એમ વિચારીને તું વાણી વગેરે બધા
ગ્રાણુની પૂજા કર. ૪

ઝકાર એ જ પ્રભુવ હોવાથી યજ્ઞમાં સ્તુતિ કરનાર (યજ્ઞ-
હિયામાં ધરેલી બૂલને પલ્લુ) આવી સમજાવેલી સુધારી લે છે. ૫

ખંડ છઠો

પૃથ્વી જ ઝક છે,* અગ્નિ જ સામ છે, સામ ઝકની ઉપર
આરઠ રહે છે, તેથી એ ઝકની ઉપર ચઢાવીને જ ચવાય છે. ૧

આ પૃથ્વી ‘સા’ છે અને અગ્નિ ‘અમ’ છે; એમ એ બન્ને
સામના જ ભાગ છે.

અતઃસિ ઝક છે. વાયુ સામ છે. માન ઝકની ઉપર
અરઠ રહે છે. તેથી એ ઝકની ઉપર ચઢાવીને જ ચવાય છે.

અતઃ અગ્નિ ઝક છે. આત્મા સામ છે. આત્મા ઝકની ઉપર
અરઠ રહે છે. તેથી એ ઝકની ઉપર ચઢાવીને જ ચવાય છે.

* પૃથ્વી અને અગ્નિ એ બન્ને સામના જ ભાગ છે. આત્મા ઝકની ઉપર
અરઠ રહે છે. તેથી એ ઝકની ઉપર ચઢાવીને જ ચવાય છે.

૧૫૬ ખાસતો જતો હોય એમ લાગે છે. ૧

કૌષીતકિષ્કિએ પોતાના પુત્રને કહ્યું હતું કે, ‘મેં સૂર્ય-
પૂજા કરી હતી એથી મને તું એક જ પુત્ર થયો છે. તું
મિનાં કિરણોની પૂજા કર. એથી તને ઘણા પુત્રો થશે.’
| વાત દેવતાઓ વિષે કહી. ૨

હવે આત્મા વિષે. ઋકારને મુખ્ય પ્રાણ માનીને તેની પૂજા
કારણ કે પ્રાણ આવે-જાય છે, ત્યારે જાણે ઋં ખાસતો
એમ લાગે છે. ૩

કૌષીતકિએ પોતાના પુત્રને કહ્યું હતું કે, ‘મેં એક મુખ્ય
જ ધ્યાન કર્યું હતું. તેથી મને તું એક જ પુત્ર થયો.
ઘણા પુત્રો થાય’ એમ વિચારીને તું વાણી વગેરે બધા
ની પૂજા કર. ૪

ઋકાર એ જ પ્રલુપ્ત હોવાથી યજ્ઞમાં સ્તુતિ કરનાર (યજ્ઞ-
માં યજેલી બૃહને પણ) આવી સમજણથી સુધારી લે છે. ૫

ખંડ છટ્ટો

પૃથ્વી જ ઋક છે, અગ્નિ જ સામ છે, સામ ઋકની ઉપર
૨૬ રહે છે, તેથી એ ઋકની ઉપર ચંદ્રાવીને જ ગવાય છે. ૧

આકાશ 'સા' છે અને વાયુ 'અમ' છે; એમ એ બંને સામના જ ભાગ છે. ૨

ધી ઝડક છે, સૂર્ય સામ છે, સામ ઝડકની ઉપર આરંદ રહે છે, તેથી એ ઝડકની ઉપર ચઢાવીને જ ગવાય છે.

ધી 'સા' છે અને સૂર્ય 'અમ' છે; એમ એ બંને સામના જ ભાગ છે. ૩

નક્ષત્રો ઝડક છે, ચંદ્ર સામ છે, સામ ઝડકની ઉપર આરંદ રહે છે, તેથી એ ઝડકની ઉપર ચઢાવીને જ ગવાય છે.

નક્ષત્રો 'સા' છે અને ચંદ્ર 'અમ' છે; એમ એ બંને સામના જ ભાગ છે. ૪

સૂર્યમાં જે ધોળાશ દેખાય છે એ ઝડક છે, અને એમાં જે કાળાશ દેખાય છે એ સામ છે. સામ ઝડકની ઉપર આરંદ રહે છે, તેથી એ ઝડકની ઉપર ચઢાવીને જ ગવાય છે. ૫

સૂર્યની જે ધોળાશ છે તે 'સા' છે, એની જે કાળાશ છે તે 'અમ' છે; એમ એ બંને સામના જ ભાગ છે.

જે આ સૂર્યની વચ્ચે સોના જેવો ઊજળો પુરુષ દેખાય છે, જેને સોનેરી દાઢી છે અને સોનેરી વાળ છે તથા પગના નખથી માયા સુધી જેનું દરેક અંગ તેજસ્વી છે, તેને શતાંકમળ જેવી બે આંખો છે. તેનું નામ 'ઉત્' છે. એ પવિત્ર પુરુષ છે. એને કોઈ જાતનું પાપ લાગેલું નથી. જે આમ સમજે છે, તેનાં બધાં પાપ નાશ પામે છે. ૬

તે પુરુષના ઝડક (પૃથ્વી વગેરે) અને સામ (અગ્નિ વગેરે) એ બે ભાગો છે. આથી એ પાને ઝમંત્ર છે વળી એ પાને ઝમંત્ર ગાય છે. તેથી તે ઉદનના (વજના આમવેદનાં નામ) ઉદનના છે. એમ એ પુરુષને નૃપની કહેવાય છે. એમ એ પુરુષને દેવતા કહેવાય છે. એમ એ પુરુષને દેવતા કહેવાય છે. એમ એ પુરુષને દેવતા કહેવાય છે. એમ એ પુરુષને દેવતા કહેવાય છે.

ખંડ સાતમે

હવે આત્મા વિષે.

વાણી ઝક છે, પ્રાણ સામ છે, સામ ઝકની ઉપર આરૂઢ રહે છે, તેથી એ ઝકની ઉપર ચઢાવીને જ ગવાય છે.

વાણી 'સા' છે અને પ્રાણ 'અમ' છે; એમ એ બન્ને સામના જ ભાગ છે. ૧

આંખ ઝક છે, પુરુષની છાયા* સામ છે, સામ ઝકની ઉપર આરૂઢ રહે છે, તેથી એ ઝકની ઉપર ચઢાવીને જ ગવાય છે.

આંખ 'સા' છે અને પુરુષની છાયા 'અમ' છે; એમ એ બન્ને સામના જ ભાગ છે. ૨

ઠાન ઝક છે, મન સામ છે, સામ ઝકની ઉપર આરૂઢ રહે છે, તેથી એ ઝકની ઉપર ચઢાવીને જ ગવાય છે.

ઠાન 'સા' છે અને મન 'અમ' છે; એમ એ બન્ને સામના જ ભાગ છે. ૩

આંખમાં દેખાતી ઘોળાશ ઝક છે, આંખમાં દેખાતી ઠાળાશ સામ છે, સામ ઝકની ઉપર આરૂઢ રહે છે, તેથી એ ઝકની ઉપર ચઢાવીને જ ગવાય છે.

આંખની ઘોળાશ 'સા' છે અને આંખની ઠાળાશ 'અમ' છે; એમ એ બન્ને સામના જ ભાગ છે. ૪

હવે જ આંખની અંદર પુરુષ દેખાય છે† એ જ ઝક છે, એ સામ છે, એ સ્ત્રોત્ર છે, એ પરમાત્મા છે. નેત્રું આત્મ રૂપ છે, તેનું જ સૂર્યમાં રહેલા પુરુષનું રૂપ છે. નેટલાં આનાં અજિહ

■ આત્મા.

† બ્રહ્મારી અને એકામ વિનયગરને જ દેખાય છે.

• જરૂર.

છે, તેટલાં જ તેનાં છે. આનું નામ જે 'ઉત્' છે, એ જ તેનું છે. ૫

આંખમાં દેખાતા એ પુરુષને પોતાની નીચેના કોડ વશ છે. તેથી એ માણસોની ઈચ્છાને પૂરી કરી શકે છે. ગવૈયાઓ! વીણામાં જે ગાય છે, તે આનું જ ગાયન છે. તેઓ ઈશ્વરનું ગાયન ગાય છે, તેથી જ તેમને ધન મળે છે. ૬

જે આ સામને આમ સમજીને ગાય છે, તે આંખમાં તથા સૂર્યમાં રહેલા ખને પુરુષની જ સ્તુતિ કરે છે. આમ સામમંત્ર ગાનારને સૂર્યમાં રહેલા પુરુષ પાસેથી તેની ઉપરના લોક મળે છે તથા દેવતાઓ પણ જે કૃણ મેળવવા ઇચ્છતા હોય એવાં કૃણ મળે છે. ૭

અને આ આંખમાં જણાતા પુરુષ પાસેથી એને તેની નીચે રહેલા સોઠ મળે છે અને માલુસો જે ફળ મેળવવા ઇચ્છતા રોય એવાં ફળ મળે છે.

તેથી આમ સમજીને પ્રાર્થના કરનારાએ+ ચલ કરાવનારાને પૂછતું કે, હું તારી કઈ ઇચ્છા પૂરી કરવા માટે પ્રાર્થના કરું ? કારણ કે જે આમ સમજીને સામ ગાય છે, તે જરૂર એની ઇચ્છાઓને પૂરી કરી શકે છે. ૮

ਘੰਟ ਆਮੋ

જી મંત્રને બરાબર સમજનાર ત્રણ જણા હતાઃ શક્તિ-
વાનનો પુત્ર શિલક, ચિકિત્સાવનનો પુત્ર હાલ્લવ અને જીવલનો
પત્ર મવાહુ.

१. 'मेरे' शब्द का प्रयोग - 'मेरे' शब्द का प्रयोग 'मेरे' शब्द के अर्थ में होता है।
 २. 'मेरे' शब्द का प्रयोग - 'मेरे' शब्द का प्रयोग 'मेरे' शब्द के अर्थ में होता है।

‘સસે’, એમ કહીને તેઓ ખધા બેઠા. પહેલાં (ક્ષત્રિય-જાતિના) પ્રવાહણે કહ્યું કે, ‘પહેલાં તમે બેય બ્રાહ્મણો ઝૂમંત્ર-ની ચર્ચા કરો. તમારી બન્નેની ચર્ચા હું પહેલાં સાંભળવા ઇચ્છું છું.’

પછી શિલકે હાલ્મ્યને કહ્યું કે, ‘જે તમે કહો તે પહેલાં હું તમને પૂછું.’ હાલ્મ્યે કહ્યું કે, ‘સસે, પૂછો.’

શિલકે પૂછ્યું કે, ‘સામનો આધાર કાણુ ?’

હાલ્મ્યે કહ્યું કે, ‘સ્વર.’

શિલકે પૂછ્યું કે, ‘સ્વરનો આધાર કાણુ ?’

હાલ્મ્યે કહ્યું કે, ‘પ્રાણુ.’

શિલકે પૂછ્યું કે, ‘પ્રાણુનો આધાર કાણુ ?’

હાલ્મ્યે કહ્યું કે, ‘અન્ન.’

શિલકે પૂછ્યું કે, ‘અન્નનો આધાર કાણુ ?’

હાલ્મ્યે કહ્યું કે, ‘પાણી.’

શિલકે પૂછ્યું કે, ‘પાણીનો આધાર કાણુ ?’

હાલ્મ્યે કહ્યું કે, ‘સ્વર્ગ.’*

શિલકે પૂછ્યું કે, ‘સ્વર્ગનો આધાર કાણુ ?’

હાલ્મ્યે કહ્યું કે, ‘સામનો ઉવટનો આધાર સ્વર્ગ સિવાય બીજો ન દોય. આપણે સામને સ્વર્ગલોકમાં જ રાખીએ છીએ. કારણ કે આપણે સામ એ સ્વર્ગ છે એમ સમજીને તેની સ્તુતિ કરીએ છીએ.’

ત્યારે શિલકે હાલ્મ્યને કહ્યું કે, ‘તમારો સામમંત્ર જરૂર આધાર વચરનો છે. જે અત્યારે કોઈ તમારી આ વાત સાંભળી-ને તમને કહે કે (જે તમે ‘નૃકું’ બોલતા દોય નો) તમારું માથું ટેકું પડશે. નો જરૂર તમારું માથું ટેકું પડે.’

પછી દાહ્યે કહ્યું કે, 'તો સામમંત્રનો આધાર કયો તમે મને કહેશો ?' ત્યારે શિક્ષકે કહ્યું કે, 'હા.'

પછી દાહ્યે પૂછ્યું: 'સ્વર્ગનો આધાર કયો ?'

ત્યારે શિક્ષકે કહ્યું: 'આ લોક.'

દાહ્યે પૂછ્યું કે, 'આ લોકનો આધાર કોણ ?'

શિક્ષકે કહ્યું કે, 'સામમંત્રનો છેલ્લો આધાર આ લોક સિવાય બીજો કોણે ન હોય. આપણે ૐ મંત્રને આ લોકમાં જ રાખીએ છીએ, કારણ કે ૐ મંત્રની આ લોકમાં જ સ્થિતિ માનીને આપણે તેની સ્તુતિ કરીએ છીએ.'

શિક્ષકને પ્રવાહણે કહ્યું કે, 'હે શિક્ષક ! જરૂર તમારો સામમંત્ર નાશવાન છે. જો કોઈ અત્યારે કહે કે (જે તમે જુદું બોલતા હો તો) તમારું માથું ટેકું પડશે, તો જરૂર તમારું માથું ટેકું પડે.'

શિક્ષકે કહ્યું કે, 'તો તમે મને એનું શીખવશો ?' પ્રવાહણે કહ્યું કે, 'હા, જરૂર શીખવીશ.'

ખંડ નવમો

શિક્ષકે પૂછ્યું કે, 'આ લોકનો આધાર કોણ ?'

પ્રવાહણે કહ્યું કે, 'આકાશ. આ બધી વસ્તુઓને આકાશ જ બનાવે ■ અને ઉવટે આ બધી વસ્તુઓ આકાશમાં જ સમાઈ જાય છે. આકાશ જ મીઠી મીઠું છે. માટે આકાશ દરેકનો આધાર છે.' ૧

તે સૌથી મોટું અ.ક.ન. પે.ન. ક્રમ ન હો અને એનો નાશ ક્રમ નવે જ ર. ક્રમ બેનક્રમ જે નર્મ. ક્રમ કહે છે, તે જો જુવન જુવ ને જુવ ને ઉવડ ને વ. ક્રમ. લોકમાં હો છે.

શુનકના પુત્ર અતિધન્વાએ ઉદરશાંડિલ્યને આ જ્ઞાનનો ઉપદેશ કરીને કહ્યું હતું કે, 'તારી પ્રજામાં જ્યાં સુધી આ જ્ઞાન હશે ત્યાં સુધી તેનું જીવન ખદ્ધુ ઊંચી જાતનું રહેશે, અને મરણ પછી પણ ઘણા સારા લોકમાં જશે.' જે ક્રમગતિને આમ સમજીને પૂછે છે, તેનું જીવન આ લોકમાં પવિત્ર બને છે અને એ ઉપર શારા લોકમાં જાય છે. ૪

ખંડ દસમો

જ્યારે કુરુદેશમાં કરા પડવાથી દુકાળ પડ્યો ત્યારે ચક્રના પુત્ર ઉપસ્થિત પોતાની સ્ત્રી સાથે કોઈ જમીનદારના ગામમાં કંગાળ હાલતને કારણે કોઈ ખીબના ઘરમાં રહેતા હતા. ૧

એક દિવસે એ ગામના જમીનદારને હલકા અડદનું જમણું જમતો બેઠો ઉપસ્થિતએ તેની પાસે લિશા માગી. જમીનદારે કહ્યું કે, 'મારા ભાણામાં ખધાય અડદ પીરસી દીધા છે, આ સિવાય હવે ખીબ અડદ નથી.' ૨

ઉપસ્થિતએ કહ્યું કે, 'તો તમારા ભાણામાંથી આપો.' આથી એણે ઉપસ્થિતને પોતાના ભાણામાંથી અડદ આપ્યા અને પછી કહ્યું કે, 'પીવા માટે આ પાણી આપું?' ત્યારે એ ક્રમિકે કહ્યું કે, 'ના, એ પાણી એકું છે.' ૩

જમીનદારે પૂછ્યું કે, 'શું આ અડદ એકા નદોતા?' ઉપસ્થિતએ જવાબ આપ્યો કે, 'એકા તો હતા, પણ બે હ આ અડદ ન ખાઉં તો હું જીવી ન શકું; પણ પીવાનું પાણી તો મને મળશે.' ૪

પછી ઉપસ્થિતએ એ અડદ ખાધા અને વધેલા નેટલા પોતાની સ્ત્રીને આપ્યા. નેમની સ્ત્રીને તો પટલાં લિશા મળી હતી. તો પણ પતિના કહેવતથી નેણે એ અડદ લીધા. ૫

પછી ઉપસ્થિતએ બીજે દિવસે સવારે પોતાની સ્ત્રીને કહ્યું કે, 'જે થોડું ખાવાનું મળે તો ખાઈને પછી કામ ઉપર જઈ. પેલો રાજા યજ્ઞ કરે છે એ મને યજ્ઞની ક્રિયાઓ કરવા માટે નીમશે.' ૬

તેમની સ્ત્રીએ તેમને કહ્યું કે, 'હે સ્વામી! આ અડક લો.' પછી એ ઋષિએ એ અડક ખાધા અને રાજાના યજ્ઞમાં ગયા. ત્યાં જઈને યજ્ઞમાં સ્તુતિ કરનાર બ્રાહ્મણો (ઉદ્ગાતાઓ) પાસે બેઠા. પછી તેમણે મુખ્ય સ્તુતિ કરનાર (પ્રસ્તોતા)ને કહ્યું કે:—૮

'હે પ્રસ્તોતા! તમે જે દેવતાની સ્તુતિ કરો છો તે દેવતાને ખરાબર સમજ્યા વિના જે સ્તુતિ બોલશો તો તમારું માથું ઢેકું પડશે.' ૯

પછી ઉદ્ગાતાને પણ તેમણે કહ્યું કે, 'હે ઉદ્ગાતા! તમે જેનું ઉદ્ગાન કરો છો તે દેવતાને ખરાબર સમજ્યા વિના જે ઉદ્ગાન બોલશો તો તમારું માથું ઢેકું પડશે.' ૧૦

એમ જ તેમણે પ્રતિહતનિ* પણ કહ્યું કે, 'તમે જે તેને પ્રતિદ્વાર કરો છો તે દેવતાને ખરાબર સમજ્યા વિના જે પ્રતિદરજ કરશો તો તમારું માથું ઢેકું પડશે.'

એ બધાએ આ સાંભળીને પોતાનાં કામ છોડી દીધાં અને સૌ શૂંપ થઈ ગયા. ૧૧

ખંડ અગિયારમો

ત્યારપછી ઉપસ્થિતઋષિને એ રાજાએ કહ્યું કે, 'હે બ્રમ-વન! આપ કોણ છો એ હું જાણુવા ઇચ્છુ છું.' તેમણે કહ્યું

* પ્રતિહતનિ એટલે પ્રતિદ્વાર અને પ્રતિદરજ એટલે પ્રતિદેવતાનો આરતી.

કે, 'હું' ચક્રનો પુત્ર ઉપસ્થિત છું.' ૧

ત્યારે રાજાએ કહ્યું કે, 'આ ચક્રની ક્રિયાઓ માટે મેં પહેલાં આપની તપાસ કરી હતી. પણ આપ ન મળ્યા તેથી જ મેં આ બ્રાહ્મણોને નીમ્યા છે. ૨

પણ હવે આપ આવ્યા છો, તો મારું યજ્ઞકાર્ય આપ જ કરો.' ત્યારે ઉપસ્થિતએ કહ્યું કે, 'સહે, હવે આ બ્રાહ્મણો સહે યજ્ઞકાર્ય શરૂ કરે; પણ મને તેમના જેટલી જ હક્કિયું આપને.' રાજાએ કહ્યું: 'હીક.' ૪

ત્યારપછી પ્રસ્તાવના સિધ્ધા જનીને ઉપસ્થિત પાસે ગયો અને તેમને પૂછ્યું કે, "હે ભગવન્! આપે મને કહ્યું હતું કે 'પ્રસ્તાવનાના દેવતાને સમજ્યા વિના જો સ્તુતિ કરીશ તો તારું માથું ઢેકું પડશે.'—તે કયા દેવતા?" ૪

ઉપસ્થિત જોડ્યા: "એ દેવતા 'પ્રાણ.' આ બધી જડ અને ચેતન વસ્તુઓ ઉપર પ્રાણમાં જ પ્રવેશ કરે છે અને પ્રાણમાંથી જ જીવે છે. એ જ પ્રસ્તાવના દેવ છે. એને સમજ્યા વિના જો તમે પ્રસ્તાવ જોડ્યા હોત, તો તમારું માથું ઢેકું પડત." ૫

પછી ઉદ્યાતા સિધ્ધા જનીને ઉપસ્થિત પાસે ગયો અને તેમને પૂછ્યું કે, "હે ભગવન્! આપે મને કહ્યું હતું કે, 'જો ઉદ્યાયના દેવતાને સમજ્યા વિના ઉદ્યાય કરીશ તો તારું માથું ઢેકું પડશે.'—એ દેવતા કોણ?" ૬

ઉપસ્થિત જોડ્યા: "એ દેવ 'સૂર્ય.' આ બધી વસ્તુઓ ઉપર સૂર્યના સર્વાની સ્તુતિ કરે છે. ને ઉદ્યાયના દેવ છે તેમને સમજ્યા વિના જો તમે ઉદ્યાય કરત, તો તમારું માથું ઢેકું પડત." ૭

પછી મનિહારી સિધ્ધા જનીને ઉપસ્થિત પાસે ગયો અને તેમને

પૂછ્યું કે, “આપે મને કશું હવું કે, ‘હે પ્રતિહર્તા ! પ્રતિહારના દેવતાને સમજ્યા વિના ને હું પ્રતિહારણુ કરીશ તો તારું માથું ઉઠું પડશે.’—એ કયા દેવતા ?” ૮

ઉપસ્થિત બોલ્યા: “એ દેવતા ‘અન્ન.’ આ સર્વ પ્રાણીઓ અન્નને જ આધારે જીવે છે. એ જ પ્રતિહારના દેવ છે. તેને સમજ્યા વિના ને તમે પ્રતિહાર કરત, તો તમારું માથું ઉઠું પડત.” ૯

અંડ બારમો

હવે અન્ન મેળવી શકાય એ માટે કૃતરાઓએ* ભેદશું ઉદ્દગાન શરૂ થાય છે. હાલ્યના પુત્ર બ્રહ્મણિ અથવા મિત્રાના પુત્ર ગ્વાલ્મકિ (બન્ને એક જ ઋષિનાં નામ છે) વેદ ભણવા માટે ગામખંડાર એકાંત જગ્યાએ ગયા. ૧

વેદ ભણવાથી ખુશ થયેલો પ્રાણુ સફેદ કૃતરા બનીને તે ઋષિની સામે આવ્યો. તે કૃતરાની પાસે બીજા (વાણી વગેરે ઇન્દ્રિયો પણ) કૃતરા (બનીને) આવ્યા. તેઓ સફેદ કૃતરાને કહેવા લાગ્યા કે, ‘અમારે માટે તમે અન્ન મેળવી આપવાની માર્ગના કહેા; અમે ભૂખ્યા છીએ.’ ૨

એ સફેદ કૃતરાએ કહ્યું કે, ‘સવારે તમે માગી પાસે આવજો.’ બ્રહ્મણિએ આ બધું સાંભળ્યું અને બીજા દિવસે સવારે એ એમની રાત્રી ભેગા લાગ્યા. ૩

પછી બન્નેની ક્રિયા* વખતે ગુરુતિ કરનારો બધા પ્રાણીઓ

* અન્ન પ્રાપ્તિ કરનારો ગુરુતિ કરનારો બધા પ્રાણીઓ
* ગુરુતિ કરનારો ગુરુતિ કરનારો બધા પ્રાણીઓ

જેમ અડોઅડ જોઠવાઈને ચાલે, તેમ તે કૂતરાઓ ત્યાં પાસે આવીને બેઠા અને ઠહેવા લાગ્યા કે:-

‘ૐ અમે ખાઈએ, ૐ અમે પીએ. હે વરસાદ વરસાવનાર દેવ ! હે પ્રભુને ખસાવનાર દેવ ! હે સૂર્ય ! અહીં અન્ન લાવો; અમારે માટે અહીં અન્ન લાવો.’ ૫

ખંડ તેરમો

(‘હાઉ’, ‘હાઈ’ વગેરે શબ્દો સામવેદનાં ગાનમાં વપરાય છે, તે શબ્દોને પૃથ્વી, વાયુ વગેરે માનીને પૂજવા એમ નીચેના મંત્રોમાં કહે છે.)

હાઉકાર આ પૃથ્વી છે, હાઈકાર વાયુ છે, અથકાર ચંદ્ર છે, ઇંડકાર આત્મા છે, અને ઈકાર અગ્નિ છે. ૧

હોકાર સૂર્ય છે, એકાર આમંત્રણ છે, ઓહોઈકાર વિશ્વેદેવ છે, હિંકાર પ્રબળપતિ છે, સ્વર પ્રાણ છે, યા અન્ન છે, અને વિરાટ વાણી છે. ૨

હાઉકારથી માંડીને તેરમો જે હંકાર છે, તે જુદીજુદી યજ્ઞ-ક્રિયાઓમાં જુદીજુદી રીતે વપરાય છે. તેને ‘કારણ’ માનીને પૂજવો. ૩

સામવેદના રહસ્યમય ભાગ જેવા ઉપર જણાવેલા હાઉકાર વગેરે અસંદેશને જે બાણ છે, નેની વાણી શુદ્ધ થાય છે, નેને વણું અન્ન મળે છે. અને ને અન્ન ખાનારો થાય છે. ૪

બીજો અધ્યાય

ખંડ પહેલો

ૐ હરેક જાળતમાં સામમંત્રની પૂજા કરવી જોઈએ. જે જે સારું ॥ તે ખડું સામ છે, અને જે સારું નથી તે સામ નથી, એમ કહેવાય છે. ૧

કારણ કે, 'તે તેની પાસે સામથી ગયો'—એનો અર્થ એવો થાય કે, 'તે તેની પાસે સલામથી ગયો; અને 'તે તેની પાસે અસામથી ગયો'—એનો અર્થ એવો થાય કે તે તેની પાસે ખૂરાઈ કરવા ગયો. ૨

બીજી, પોતાનું સહુ થાય ત્યારે લોડો કહે ॥ કે, 'આ આપણું સારું થયું,' ત્યાં એમ પણ કહી શકાય ॥ કે, 'આ આપણું સામ થયું.'

પોતાનું ખૂરું થાય ત્યારે લોડો કહે છે કે, 'આ આપણું ખરાબ થયું,' ત્યાં એમ પણ કહી શકાય છે કે, 'આ આપણું અસામ થયું.' (માટે સારું એટલું 'સામ' છે અને ખૂરું એટલું 'અસામ' છે.) ૩

જે માણસ સામમંત્રને આ રીતે સમજીને—સારું એટલું ખડું 'સામ' છે એમ સમજીને—પૂજે છે, એ સારા ધર્મો પાળી શકે છે અને એને સારું ફળ મળે છે. ૪

ખંડ બીજો

('હિંદુ' અને 'ન મન' ૬—૫ થી પાંચાત્ર)

પૃથ્વી વગેરે લોકમાં પાંચ જાતના સામની પૂજા કરવી.
પૃથ્વી હિંકાર છે, અગ્નિ પ્રસ્તાવ છે, અંતરિક્ષ ઉદ્ગીથ છે, સૂર્ય
પ્રતિહાર છે, અને સ્વર્ગ નિધન છે. ૧

(નીચેના મંત્રોમાં, ઉપરની જેમ, જુદાજુદા પદાર્થોમાં
'હિંકાર' વગેરે સામનાં અંગોની પૂજા કરવાનું કહે છે.)

સ્વર્ગ હિંકાર છે, સૂર્ય પ્રસ્તાવ છે, આકાશ ઉદ્ગીથ છે,
અગ્નિ પ્રતિહાર છે, અને પૃથ્વી નિધન છે. ૨

ઉપર જણાવેલા લોકોમાં, જે આવી રીતે સમજીને પાંચ
જાતના સામની પૂજા કરે છે, તે ઉપરના અને નીચેના લોકોમાં
જઈ શકે છે. ૩

ખંડ ત્રીજો

વરસાદની ખાખતમાં પવન પાંચ જાતના સામની પૂજા
કરવી. ઉગમણો પવન વાય એ હિંકાર છે, વાદળો પ્રસ્તાવ છે,
વરસાદ વરસે એ ઉદ્ગીથ છે, વીજળી ધાય તથા ગાળે એ
પ્રતિહાર છે, અને વરસાદ ખાંધ ધાય એ નિધન છે.

આમ સમજનાર, વરસાદની ખાખતમાં પાંચ જાતના
સામની પૂજા કરે, તો એની ઇચ્છાઓ પૂરી થાય છે અને એ
ચોને બીજાની ઇચ્છાઓને પણ પૂરી કરી શકે છે. ૨

ખંડ ચોથો

પાણીમાં પાંચ જાતના સામની પૂજા કરવી. વાદળો વદ
પવન એ હિંકાર છે, વરસાદ એ પ્રસ્તાવ છે, ઉગમણો દિશા
વગર નીચેના જાય છે એ ઉદ્ગીથ છે, અધમણો દિશા નરક

નદીઓ જાય છે એ પ્રતિહાર છે, અને દરિયો નિધન છે. ૧

જે આમ સમજીને પાણીમાં પાંચ જાતના સામગ્રી પૂજ કરે છે, તે પાણીથી મરતો નથી અને તેને જોઈએ ત્યારે પાણી મળે છે. ૨

ખંડ પાંચમે

હરેક ઋતુમાં પાંચ જાતના સામગ્રી પૂજ કરવી. વસંત હિંકાર છે, શ્રીષ્ઠ પ્રસ્તાવ છે, વર્ષા ઉદ્ગીથ છે, શરદ પ્રતિહાર છે, અને હેમંત નિધન છે. ૧

જે આ પ્રમાણે સમજીને ઋતુઓમાં પાંચ જાતના સામગ્રી પૂજ કરે છે, તેને હરેક ઋતુ ફળે છે અને ઋતુઓનાં બધાં સુખ મળે છે. ૨

ખંડ છકો

પૃથ્વીઓમાં પાંચ જાતના સામગ્રી પૂજ કરવી. બકરાં હિંકાર છે, ઘેટાં પ્રસ્તાવ છે, માયો ઉદ્ગીથ છે, ઘોડા પ્રતિહાર છે, અને માનુષ્ય નિધન છે. ૧

જે આમ સમજીને પૃથ્વીઓમાં પાંચ જાતના સામગ્રી પૂજ કરે છે, તેને પૃથ્વી મળે છે.

ખંડ સાતમે

જે આવી રીતે સમજીને ઇન્દ્રિયોમાં—એકકથા ચડિયાતા—
પાંચ જાતના સામની પૂજા કરે છે, તેનું જીવન સુખી થાય છે .
અને એ છેવટે સારા લોકમાં જાય છે.
દરેકમાં આવી રીતે પાંચ જાતના સામની પૂજા કરવી. ૨

ખંડ આઠમો

હવે સાત જાતના સામની પૂજા કરે છે:—

સાત જાતની વાણીમાં સાત જાતના સામની પૂજા કરવી.
જે ‘હ’ જેવું જોલાય છે તે હિંકાર છે, જે ‘પ્ર’ જેવું જોલાય
છે તે પ્રસ્તાવ છે, અને જે ‘આ’ જેવું જોલાય છે તે આદિના
(સીધી પહેલો) ઝંકાર છે. ૧

જે ‘ઉત્’ એવું જોલાય છે તે ઉદ્ગીય છે, જે ‘પ્રતિ’ એવું
જોલાય છે તે પ્રતિહાર છે, જે ‘ઉપ’ એવું જોલાય છે તે ઉપ-
દ્રવ છે, અને જે ‘નિ’ એવું જોલાય છે તે નિધન છે. ૨

જે જાને આવી રીતે સમજીને વાણીમાં સાત જાતના
સામની પૂજા કરે છે તેની વાણી સુધરે છે, તેને ધણું અન્ન મળે
છે અને તે અન્ન ખાનારો થાય છે. ૩

ખંડ નવમો

હવે સાત જાતના સામને સૂર્ય માનીને તેની પૂજા કરવી.

સૂર્ય ઉમેશમાં સમ (એકસરખો જ) રહે છે. એથી તે
સામ કિ. સૂર્ય મારા સામે છે એમ જ્યાં સમજે છે, તેથી તે
(જ્યાં નરક) સમ (એકસરખો) હોવાથી સામ છે. ૧

દુનિયાની આ જાણી શીજે સૂર્યને જ આધારે રહે છે એમ
સમજાવે.

ઊગતાં પદ્મલાંડું સૂર્યનું રૂપ (તેજ) એ હિંકાર છે. સૂર્યના એ તેજથી જ્યાં પશુઓને ઘણો લાલ થાય છે. તેથી એ પશુઓ પણ સામના એ હિંકારને પૂછે છે. ૨

ઊગતા સૂર્યનું તેજ એ પ્રસ્તાવ છે. એ તેજથી માણસોને ઘણો લાલ થાય છે. તેથી તેઓ સામના એ પ્રસ્તાવને પૂછે છે. આથી જ તેઓ સામની સ્મૃતિ કરવાનું અને સામનાં વખાણ કરવાનું ઇચ્છે છે. ૩

ઊગ્યા પછી સાત ઘડી સુધીનું સૂર્યનું તેજ એ આદિ હિંકાર છે. એનાથી પક્ષીઓને ઘણો લાલ થાય છે. તેથી જ તેઓ આકાશમાં ડોઈ પણ જાતના ટેકા વિના ઊડી શકે છે. ૪ સૂર્યનું જ્યોત્સ્વનું તેજ એ ઉદ્ગીય છે. એનાથી દેવોને ઘણો લાલ થાય છે. તેઓ એ સામને પૂછે છે. એથી જ એ દેવો પ્રજાપતિના પુત્રોમાં સૌથી મારા છે. ૫

જ્યોત્સ્વનું અને પાછલા પદ્મની પદ્મલાંડું સૂર્યનું જે તેજ છે એ પ્રતિહાર છે. તેથી જ્યાંને ઘણો લાલ થાય છે. તેઓ એ સામને પૂછે છે. એથી જ એ જહાર નીકળી પડતા નથી. ૬ આયમતાં અનાડિનું સૂર્યનું જે તેજ છે તે ઉપદ્રવ છે. એથી જ જનકનાં પશુઓને ઘણો લાલ થાય છે. તેઓ સામનાં આ ઉપદ્રવ (નામના) અંગને પૂછે છે. તેથી જ તેઓ માણસોને દેખતાં જે જનકમાં (ઉપદ્રવ કહે છે એટલે કે) ભાગી જાય છે. ૭

આયમતા સૂર્યનું જે તેજ છે એ નિધન છે. એનાથી પિતૃઓને યજ્ઞ જ્ઞાન થાય છે. તેઓ સામના એ તેજને પૂછે છે. તેથી તેમને રત્ન ઉપદ્રવ નકલ્ય ન થાય છે.

અર્થ એ કે આયમતા એટલે કે આયમતા

આયમતા એટલે કે આયમતા એટલે કે આયમતા

ખંડ દસમો

હવે, આત્મા જેવા અને મરણને ટાળનાર સાત જાતના સામની પૂજા કરવી.

હિંકાર એ ત્રણ અક્ષરનું નામ છે, અને પ્રસ્તાવ એ પણ ત્રણ અક્ષરનું નામ છે. એથી એ બન્ને સરખાં છે. ૧

‘આદિ’ એ બે અક્ષરનું નામ છે, અને પ્રતિહાર એ ચાર અક્ષરનું નામ છે. આમાંથી એક અક્ષર લઈને પેલા ‘આદિ’માં ઉમેરીએ તો બન્ને સરખાં થાય છે. ૨

‘ઉદગીથ’ ત્રણ અક્ષરનું નામ છે, અને ‘ઉપદ્રવ’ ચાર અક્ષરનું નામ છે. એ બન્ને ત્રણ ત્રણ અક્ષરોથી સરખાં છે. એકમાં એક અક્ષર વધે છે. તે પણ અક્ષર છે. એથી એ પોતે પણ ત્રણ અક્ષરનો જ છે. ૩

‘નિધન’ ત્રણ અક્ષરનું નામ છે. સામના આ સાત સાગના બધા મળીને બાવીસ અક્ષરો છે. ૪

એકવીસ અક્ષરોની સંખ્યાથી સૂર્યલોક મળે છે.* બાર માસ, પાંચ ઋતુ અને ત્રણ લોક મળીને વીસ થાય. તેનાથી સૂર્ય પેટી બાજુ છે—એથી જ એકવીસમો છે. બાવીસમા અક્ષરથી સૂર્યની પેલે પાર જવાય છે. એ મૃત્યુલોક છે. તેમાં કોઈ ને શોક, દુઃખ વગેરે થતાં નથી. ૫

એકવીસમા અક્ષરથી સૂર્યને પામે છે. જે આને આમ સમજીને, આત્મા જેવા અને મરણને ટાળનાર સાત જાતના સામને પૂજે છે, તે બાવીસમા અક્ષરની સંખ્યાથી જાત્રીતા અને સૂર્યથી પેલે પાર ગ્રેહો શોક વિનાના જવાનું નક્કી થાય છે. ૬

* ૧૨૧ - ૧૨૨ - ૧૨૩ - ૧૨૪ - ૧૨૫ - ૧૨૬ - ૧૨૭ - ૧૨૮ - ૧૨૯ - ૧૩૦ - ૧૩૧ - ૧૩૨ - ૧૩૩ - ૧૩૪ - ૧૩૫ - ૧૩૬ - ૧૩૭ - ૧૩૮ - ૧૩૯ - ૧૪૦ - ૧૪૧ - ૧૪૨ - ૧૪૩ - ૧૪૪ - ૧૪૫ - ૧૪૬ - ૧૪૭ - ૧૪૮ - ૧૪૯ - ૧૫૦

ખંડ અગિયારમો

મન હિંકાર છે, વાણી પ્રસ્તાવ છે, આંખ ઉદ્ગીય છે, કાન પ્રતિહાર છે, અને નાક નિધન છે. આ ગાયત્ર (સામ) ઇન્દ્રિયોમાં એકમેક થઈને રહ્યો છે. ૧

જે આવી રીતે ઇન્દ્રિયોમાં રહેલા આ ગાયત્ર (સામ)ને ઉપાસે છે તેની ઇન્દ્રિયો સતેજ થાય છે અને એ સો વર્ષનું આયુષ્ય ભોગવે છે. એનું જીવન કિંજલું બને છે. તેને બાળબચ્ચાં, ગાયો અને ધન વગેરે મળે છે. દુનિયામાં એનાં વખાણુ થાય છે. જે ગાયત્ર (સામ)ની પૂજા કરે છે, તેણે મોટું મન રાખતું નેહ્યે. આમાં આવું જ ત પાળવાતું છે. ૨

ખંડ બારમો

યજ્ઞમાં અગ્નિ પેલા કરવા માટે બે લાકડાં એકબીજા સાથે ઘસે છે, તે હિંકાર છે. એમાંથી જે ધુમાડો થાય છે, તે પ્રસ્તાવ છે. જે બળતું થાય છે, એ ઉદ્ગીય છે. જે અંધારા થાય છે, એ પ્રતિહાર છે. અને અગ્નિ જોડવાવા લાગે એ નિધન છે તેમજ સાવ જોડવાઈલ્ય એ પણ નિધન છે. આ રથંતર નામનું સામ યજ્ઞમાં અગ્નિ યજ્ઞનાયતી વખતે ગવાય છે, તેથી આ અગ્નિનું સામ છે. ૧

જે આ અગ્નિના રથંતર સામને આવી રીતે સમજે તેનું પ્રવ્રનેજ વધે છે. ને અગ્નિ ખાનારો થાય છે અને લાંબું આયુષ્ય ભોગવે છે. તેનું જીવન કિંજલું થાય છે. તેને મર બાળબચ્ચાં થાય છે અને એને નાક વગેરે મળે છે. દુનિયામાં એને વખાણુ થાય છે જે અગ્નિના રથંતર સામને પૂજા કરે છે તેનાં વખાણુ થાય છે.

ખંડ તેરમો

પાસે બોલાવે છે, એ હિંકાર છે. સ્તોત્ર પમાડે છે, એ પ્રસ્તાવ છે. સ્ત્રીની સાથે સૂવે છે, એ ઉદગીથ છે. સ્ત્રી તરફ વળીને સૂવે છે, એ પ્રતિહાર છે. મૈથુન કરે છે અને મૈથુન પૂરું કરે છે, એ બન્ને નિધન છે. આ વામદેવઋષિનું સામ મિથુન (જેડાં) વિશે છે. ૧

જે વામદેવના આ સામને સમજે છે, એ સંજોડે ધાય છે અને બાળબચ્ચાંવાળો ધાય છે. એ પૂરું આયુષ્ય ભોગવે છે. એનું જીવન હિજગું બને છે. એને પ્રભ, પશુઓ અને યશ મળે છે. સમાગમ ઇચ્છનારી કાઈ પણ સ્ત્રી આવી હોય તેનો પરિહાર ન કરવો. આમાં આવું વ્રત પાળવાનું છે. ૨

ખંડ ચૌદમો

હિમતો સૂર્ય હિંકાર છે, હિમેસો સૂર્ય પ્રસ્તાવ છે, બપોરનો સૂર્ય ઉદગીથ છે, બપોર પછીનો સૂર્ય પ્રતિહાર છે, અને જે આદ્યમી લય છે તે નિધન છે. આ જૃહત્ નામનું સામ સૂર્યનું છે. ૧

એ રીતે જે સૂર્યના આ જૃહત્સામને પૂજે છે, તેનું તેજ વધે છે. તે અન્ન ખાનારો ધાય છે. ને લાંબું આયુષ્ય ભોગવે છે. તેનું જીવન હિજગું ધાય છે. નેને બાળબચ્ચાં, ગાયો અને પશુઓનું સુખ મળે છે. નેનાં વખાણુ ધાય છે. જે આ પૂજા કરે છે. તેણે તપતા સૂર્યને નિંદવો નહિ. આમાં આવું વ્રત પાળવાનું છે. ૨

નામનું સામ છે. ૧

આ સામને આમ સમજીને જે પૂજે છે, તેને સારા લોક મળે છે. તે આજુ આપુષ ભોગવે છે. તેનું જીવન ઊજળું બને છે. તેને બાળબચ્ચાંનું અને પશુઓનું સુખ મળે છે. તેનાં વખાણુ થાય છે. આ પૂજા કરનારે કોઈનીય નિંદા ન કરવી. આમાં આવું મત પાળવાનું છે. ૨

ખંડ અદારમો

બકરાં હિંકાર છે, ઘેટાં પ્રસ્તાવ છે, ગાયો ઉદ્ગીય છે, ઘોડા પ્રતિહાર છે, અને માણસો નિધન છે. આ દેવતી નામનું સામ પશુઓનું છે. ૧

પશુઓના આ સામને જે આમ સમજીને પૂજે છે, તેને પશુઓ મળે છે. એ આજુ આપુષ ભોગવે છે. તેનું જીવન ઊજળું બને છે. તેને બાળબચ્ચાંનું અને પશુઓનું સુખ મળે છે. તેનાં વખાણુ થાય છે. આ પૂજા કરનારે પશુઓની નિંદા ન કરવી. આમાં આવું મત પાળવાનું છે. ૨

ખંડ આગણીસમે

રવાંડાં હિંકાર છે, ચામડી પ્રસ્તાવ છે, માંસ ઉદ્ગીય છે, ઘોડાં પ્રતિહાર છે, અને મનુષ્ય નિધન છે. આ યજ્ઞાચાર્ય નામનું સામ શરીરના ભાગ વિષેનું છે. ૧

શરીરના ભાગોનું આ સામ જે પૂજે છે, તેનું આજુ શરીર જળત બને છે અને શરીરનો કોઈ પણ ભાગ ભાંગે નહીં. તે એ આજુ આપુષ ભોગવે છે. તેનું જીવન ઊજળું બને છે. તેને બાળબચ્ચાંનું અને પશુઓનું સુખ મળે છે. તેનાં વખાણુ થાય છે. આ પૂજા કરનારે પશુઓની નિંદા ન કરવી. આમાં આવું મત પાળવાનું છે. ૨

જે આ સામની પૂજા કરે, તેણે માંસ ખાતું નહિ; અથવા
ઓછામાં ઓછું એક વર્ષ સુધી માંસ ખાતું નહિ. આમાં આ
વ્રત પાળવાનું છે. ૨

ખંડ વીસમો

અગ્નિ હિંદાર છે, વાયુ પ્રસ્તાવ છે, સૂર્ય ઉદ્ગીય છે.
નક્ષત્રો પ્રતિહાર છે, અને ચન્દ્ર નિધન છે. આ રાજ્ય નામનું
સામ દેવતાઓનું છે. ૧

જે આવી રીતે દેવતાઓના આ સામને પૂજે છે, તે ઉપર
દેવલોકમાં જાય છે અને દેવ જેવું સુખ ભોગવે છે. એને દેવ
જેવું રૂપ મળે છે, એ લાંબું આયુષ્ય ભોગવે છે. એનું જીવન
હિજળું બને છે. તેને બાળબચ્ચાં અને માયો વગેરે પશુઓનું
સુખ મળે છે. તેનાં વખાણુ થાય છે.

જે આ પૂજા કરે છે, તેણે શ્રાદ્ધધોની નિંદા કરવી નહિ.
આમાં આ વ્રત પાળવાનું છે. ૨

ખંડ એકવીસમો

વેદવિદ્યા હિંદાર છે. પૃથ્વી, અન્તરિક્ષ અને સ્વર્ગ એ
ત્રણે લોક પ્રસ્તાવ છે. અગ્નિ, વાયુ અને સૂર્ય એ ત્રણ દેવ ઉદ્-
ગીય છે. નક્ષત્રો, પાણી અને હિન્દો એ પ્રતિહાર છે. માય,
પાંચરો અને પિરઝો એ નિધન છે આ સામ હરેકનું છે ૧
જે હરેકમાં સદાચ. એ અને આ રીતે વ્રત પાળે છે. તે બધા-
ના નામ આ છે.

છાંદોગ્ય ઉપનિષદ

આ સામની પૂજા કરે, તેણે માંસ ખાતું નહિ; અથવા
આ ઓછું એક વર્ષ સુધી માંસ ખાતું નહિ. આમાં આ
પાળવાનું છે. ૨

ખંડ વીસમે

અગ્નિ હિંકાર છે, વાયુ પ્રસ્તાવ છે, સૂર્ય ઉદગીય છે.
પ્રતિહાર છે, અને ચન્દ્ર નિધન છે. આ રાજન નામનું
દેવતાઓનું છે. ૧

જે આવી રીતે દેવતાઓના આ સામને પૂજે છે, તે ઉપર
ક્રમાં લય હિ અને દેવ જેવું સુખ ભોગવે છે. એને દેવ
પ મળે છે, એ લાંબું આયુષ્ય ભોગવે છે. એનું જીવન
જને છે. તેને જાજબચ્યાં અને ગાયો વગેરે પશુઓનું
મળે છે. તેનાં વખાણુ થાય છે.

જે આ પૂજા કરે છે, તેણે ગ્રાધણ્ણી નિંદા કરવી નહિ.
આ મન પાળવાનું છે. ૨

ખંડ એકવીસમે

વેદવિદ્યા હિંકાર છે પૂર્વ. અન્નગિષ્ઠ અને સ્વર્ગ એ
પૂર્વ. પ્રસ્તાવ છે અગ્નિ. વાયુ અને સૂર્ય એ પ્રસ્તાવ દેવ પ્રિ-
તિહાર છે અગ્નિ. ચન્દ્ર નિધન છે. આ રાજન નામનું
દેવતાઓનું છે. ૧

જે આવી રીતે દેવતાઓના આ સામને પૂજે છે, તે ઉપર
ક્રમાં લય હિ અને દેવ જેવું સુખ ભોગવે છે. એને દેવ
પ મળે છે, એ લાંબું આયુષ્ય ભોગવે છે. એનું જીવન
જને છે. તેને જાજબચ્યાં અને ગાયો વગેરે પશુઓનું
મળે છે. તેનાં વખાણુ થાય છે.

અને મરણ સુધી બ્રહ્મચારી રહીને ગુરુને ત્યાં વિદ્યા ભણવા માટે રહેવું એ ત્રીજી જાતનો ધર્મ છે.

આ ત્રણેય જાતના ધર્મનાં કામ કરનારા છેવટે ઊંચા લોકમાં જાય છે, અને બ્રહ્મમાં સ્થિર બનેલા અમરપણાને પામે છે. ૧

પ્રજાપતિએ લોકોનો સાર જાણવા માટે તપ કર્યું. એ તપથી એમને વેદવિદ્યા મળી. તેનો સાર જાણવા માટે તેમણે ફરીથી તપ કર્યું. ત્યારે વેદવિદ્યામાંથી મૂઃ, મુવઃ અને સ્વઃ એ ત્રણ અક્ષરો નીકળ્યા. ૨

એ ત્રણ અક્ષરોનો સાર જાણવા માટે તેમણે ફરીથી તપ કર્યું. ત્યારે એ અક્ષરોમાંથી ઋ એવો સાર નીકળ્યો. આથી જ જેમ બધાં પાંદડાં ડાળીને આધારે તોળાઈ રહે છે, એમ બધી વાણી ઋકારને આધારે રહેલી છે. આ બધું ઋ જ છે. ૩

ખંડ ત્રીજો

બ્રહ્મવાદીઓ કહે છે: આપણે યજ્ઞમાં સવારે જે દોમ કરીએ છીએ એ વસ્તુઓ માટે છે; બપોરે જે દોમ કરીએ છીએ તે ઋદ્રો માટે છે; અને સાંજે જે દોમ કરીએ છીએ તે આદિત્ય અને વિશ્વદેવ નામના દેવતાઓ માટે છે. ૧

ત્યારે યજ્ઞ કરનાર કયા લોકમાં જશે એ વિચારવાનું છે. કારણ કે આ ન સુમરે તે યજ્ઞ કેવી રીતે કરે ? કારણ કે છેવટે કે. મ.ન. લોકમાં જવા માટે જ યજ્ઞ કરે છે. ૨

ત્યારે જે ન.ન. લોકમાં જશે, પરંતુ યજ્ઞ કરનારે અર્ચના પાત્ર નિર્માણ કર્યું હોય, તે ન.ન. લોકને જાણે તે જ ન.ન. લોકમાં જશે. ૩

યજ્ઞમાં સ્તુતિ કરતી વખતે જો અક્ષરોની ભૂલચૂકને કારણે કોઈ ઠપકો આપે તો તેને કહેવું કે, ‘હું તો ઇન્દ્રને આશરે રહીને બોલું છું. માટે તમને આનો જવાબ ઇન્દ્ર જ આપશે.’ ૩

પછી શ-ય-સ અને હ અક્ષરો બોલવામાં ભૂલ થવાને ક્ષીધે જો કોઈ ઠપકો આપે તો તેણે તેને કહેવું કે, ‘હું પ્રજાપતિને શરણે છું. એ દેવ જ તમને જવાબ આપશે.’

ક ધી મ સુધીના અક્ષરો બોલવામાં ભૂલ થવાને ક્ષીધે કોઈ ઠપકો આપે તો તેણે તેને કહેવું કે, ‘હું મૃત્યુને શરણે છું. એ દેવ જ તમને જવાબ આપશે.’ ૪

મંત્રના સ્વરો બોલતી વખતે એવો વિચાર કરવો કે, ‘હું ઇન્દ્રને મારું બળ આપું છું.’ એમ વિચાર કરીને બધા સ્વરો ગંભીર અવાજે તથા ભેરથી બોલવા.

શ-ય-સ અને હ બોલતાં, ‘હું’ મારો આત્મા પ્રજાપતિને સોંપી દઉં,’ એમ વિચાર કરીને એ અક્ષરોને ખુલ્લા અવાજે બોલવા.

અને ક ધી મ સુધીના અક્ષરો શુદ્ધ રીતે જુદાજુદા બોલવા અને બોલતાં એવો વિચાર કરવો કે, ‘મૃત્યુના હાથમાંથી હું’ મારા જીવને છોડાવી લઉં.’ ૫

ખંડ નેત્રીપુત્રો

પ્રથમ અર્થ જનન: િ

અને ક ધી મ સુધીના અક્ષરો શુદ્ધ રીતે જુદાજુદા બોલવા અને બોલતાં એવો વિચાર કરવો કે, ‘મૃત્યુના હાથમાંથી હું’ મારા જીવને છોડાવી લઉં.’ ૫

અને ક ધી મ સુધીના અક્ષરો શુદ્ધ રીતે જુદાજુદા બોલવા અને બોલતાં એવો વિચાર કરવો કે, ‘મૃત્યુના હાથમાંથી હું’ મારા જીવને છોડાવી લઉં.’ ૫

અને મરણ સુધી પ્રજ્ઞચારી રહીને શુરને ત્યાં વિદ્યા ભણવા માટે રહેલું એ ત્રીજી જાતનો ધર્મ છે.

આ ત્રણેય જાતના ધર્મનાં કામ કરનારા છેવટે ઊંચા લોકમાં જાય છે, અને પ્રજ્ઞમાં સ્થિર બનેલા અમરપણુને પામે છે. ૧

પ્રજ્ઞપતિએ લોકોનો સાર જણાવવા માટે તપ કર્યું. એ તપથી એમને વેદવિદ્યા મળી. તેનો સાર જણાવવા માટે તેમણે ફરીથી તપ કર્યું. ત્યારે વેદવિદ્યામાંથી મૂંઝ, મુચ્ચ અને સ્વઃ એ ત્રણ અક્ષરો નીકળ્યા. ૨

એ ત્રણ અક્ષરોનો સાર જણાવવા માટે તેમણે ફરીથી તપ કર્યું. ત્યારે એ અક્ષરોમાંથી ઋ એવો સાર નીકળ્યો. આથી જ એમ બધાં પાંદડાં ડાળીને આધારે તોળાઈ રહે છે, એમ બધી વાણી ઋકારને આધારે રહેલી છે. આ બધું ઋ જ છે. ૩

ખંડ ત્રીજીસમે

પ્રજ્ઞવાહીઓ કહે છે: આપણે યજ્ઞમાં સવારે જે દોમ કરીએ છીએ એ વસ્તુઓ માટે છે; બપોરે જે દોમ કરીએ છીએ તે ગ્રંથો માટે છે; અને સાંજે જે દોમ કરીએ છીએ તે આદિત્ય અને વિશ્વેદેવ નામના દેવતાઓ માટે છે. ૧

ત્યારે યજ્ઞ કરનાર કયા લોકમાં જશે એ વિચારવાનું છે. ત્રણ કે ન, આ ન સમજે ને યજ્ઞ કેવી ગતિ કરે ? કાન્નુ કે પડે ? માન. લોકમાં જવા માટે જ યજ્ઞ કે છે.

અને તે નામના દેવતા પડેલા યજ્ઞ કેન્દ્ર એ સિત્તી અને દિગ્ગજા નામના દેવતાને વચન આપેલા છે.

‘હે અગ્નિદેવ ! અમને રાજ્ય મળે એટલા માટે અને અમને તમારાં દર્શન થાય તે માટે તમારા લોકનો દરવાજો ઉઘાડો.’ ૪

પછી યજ્ઞ કરનાર આ મંત્રથી હોમ કરે છે:—

‘પૃથ્વીલોકમાં રહેનાર અગ્નિદેવને નમસ્કાર. તમે મને તમારો લોક મેળવી આપજો. હું છેવટે યજ્ઞ કરનારને મળતાં લોકમાં જવા ઇચ્છું છું. ૫

હું મરણ પછી એ લોકમાં જવા ઇચ્છું છું. સ્વાહા. હું આવું ત્યારે પૃથ્વીલોકના દરવાજાની બોગળ કાઢીને દરવાજો ઉઘાડજો.’ આ મંત્ર બોલીને ને ઊભો થાય છે. વસુદેવતાઓ તેને એ દોમનું ફળ આપે છે. ૬

બપોરનો હોમ કરતાં પહેલાં યજ્ઞ કરનાર અગ્નિની પાસે ઉત્તર દિશા તરફ મોઢું રાખીને કદ્રદેવતાનું શામ ગાય છે કે:—

‘હે અગ્નિદેવ ! અમે અંતરિક્ષલોકમાં આવી શહીએ એટલા માટે અમે તમારાં દર્શન ઇચ્છીએ છીએ.’ ૮

પછી યજ્ઞ કરનાર આ મંત્રથી દોમ કરે છે:—

‘અંતરિક્ષલોકમાં રહેનારા વાસુદેવને નમસ્કાર. મને તમારો લોક મેળવી આપજો. હું મરણ પછી યજ્ઞ કરનારને મળતાં એ લોકમાં આવવા ઇચ્છું છું. ૯

હું મરણ પછી એ લોકમાં આવવા ઇચ્છું છું. સ્વાહા. હું આવું ત્યારે અંતરિક્ષલોકના દરવાજાની બોગળ કાઢીને દરવાજો ઉઘાડજો.’ આ મંત્ર બોલીને ને ઊભો થાય છે. વસુદેવતાઓ તેને એ દોમનું ફળ આપે છે. ૧૦

પછી યજ્ઞ કરનાર આ મંત્રથી હોમ કરે છે:—

‘હે અમિતેવ ! હું સ્વર્ગલોકમાં આવી શકું એટલા માટે
એ લોકનો દરવાજો ઉઘાડો. એ દરવાજાથી અમે તમારાં દર્શન
કરીએ છીએ.’ ૧૨

આમ આદિત્યદેવતાનું સામ ગાયા પછી તે વિશેદેવનું
સામ ગાય છે:—

‘હે અમિતેવ ! હું સ્વર્ગલોકમાં આવી શકું એટલા માટે તમે
દરવાજો ઉઘાડો. એ દરવાજાથી અમે તમારાં દર્શન કરીએ.’ ૧૩

પછી તે આ મંત્રથી દોમ કરે છે:—

‘સ્વર્ગલોકમાં રહેતા આદિત્યેને તથા વિશેદેવેને નમસ્કાર.
મને તમારો લોક મેળવી આપજો. ૧૪

આ સ્વર્ગલોક યત્ન કરનારનો લોક છે. હું મરણ પછી
એ લોકમાં જવાનો છું. સ્વાહા. સ્વર્ગના દરવાજાની ભોગળ
દર કરજો.’ આ મંત્ર બોલીને યત્ન કરનાર બિન્નો થાય છે. ૧૫

તેને આદિત્યે અને વિશેદેવો ત્રીજા દોમનું ફળ આપે છે.
જે આ બધું સમજે છે, એ જ યજ્ઞનાં અંગેનો અર્થ સમજે છે.

ત્રીજો અધ્યાય

ખંડ પહેલો

સૂર્ય એ દેવોનું મધ છે. ધુણેક એ એક ત્રાંસા વાંસ જેવો છે. એ વાંસ ઉપર અંતરિક્ષ એ એક મધપૂડો છે. એ મધપૂડામાં સૂર્ય એ મધ છે.

સૂર્ય પોતાનાં કિરણોથી જે પાણી ખેંચે છે, એ જાણે મધ-માખીઓનાં ખચ્ચાં છે. ૧

સૂર્યનાં જે ઉગમણી બાણુનાં કિરણો છે, તે એ મધપૂડાનાં ઉગમણી બાણુનાં ખાનાં છે. ઋગ્વેદના મંત્રો એ મધમાખીઓ છે. ઋગ્વેદમાં બતાવેલી યજ્ઞની ક્રિયાઓ એ ફૂલ છે. યજ્ઞમાં વપરાતું સોમ (વજેદે વનસ્પતિ)નું જે પાણી એ જ અમૃત છે. એમાંથી જ આ મધમાખીઓ (ઋગ્વેદના મંત્રો) રસ બનાવે છે. ૨

ઋગ્વેદમાં બતાવેલી યજ્ઞ વજેદે ક્રિયાઓથી યજ્ઞ, શરીરનું તેજ અને બળ વધે છે, બધી ઈન્દ્રિયો નીંદોગી થાય છે તથા અન્ન વર્ષદે વસતુઓ મળે છે. આ બધાં ફળ એ જ ઋગ્વેદનો રસ (માર) છે. ૩

એ રસ નીચે ઝરે છે અને સૂર્યમાં ફળે છે. કાગળના મૂર્ચની સ્થાનુપાનુ જે રાત્રી તેજ દેખાય છે, એ જ એ રસ છે. ૪

ખંડ ત્રીજો

૨-કેન ઉપનિષદ

ૐ મારાં અંજો, વાણી, પ્રાણ, આંખ, કાન, તેમજ
અને બધી ઇન્દ્રિયો પ્રકલ્પ બનો. આ સર્વ (ઇન્દ્રિયો વગેરે
પિપ્પલ) ઉપનિષદમાં વર્ણવેલું પ્રલ્પ જ છે. હું પ્રલ્પને મારા-
ર ન કરું. પ્રલ્પ મને એનાથી દૂર ન કરે. પ્રલ્પ મારાથી
ધાય. હું પ્રલ્પથી દૂર ન થાઉં. આત્મામાં પ્રીતિવાળા
ને માટે ઉપનિષદોમાં જે શુષ્કો (ઉપરોક્ત) કહ્યા છે, તે મારા-
, તે મારામાં હો. ૐ શાન્તિ : શાન્તિ : શાન્તિ:

પાડેલો ખંડ

અર્થ પૂરો છે.-) ૐ કોની ઇચ્છાથી અને કોની પ્રેરણાથી
ના વિષય તરફ દોરે છે. કોના વડે (અર્થની જેમ)
મુખ્ય પ્રાણ (વાયુ) હૃદયચલન કરે છે.
કોની ઇચ્છાને આત્મા તરફ દોરે છે.

ખંડ છઠો

સૂર્યમાં જે રાત્રું તેજ દેખાય છે એ અમૃત છે (એમ ખંડમાં કહ્યું છે). એ અમૃતથી વસુદેવતાઓ અમિની વાની રૂકળ પોતાની આછવિકા (ગુજરાન) ચલાવે છે. દેવતાઓ એ અમૃતને ખાતા નથી અને પીતાય નથી, માત્ર એને ભેઈને જ સંતોષ પામે છે. ૧

એ (વસુદેવતાઓ) એ રાત્રા તેજમાં જ વિશ્વ પામે છે તેમાંથી જે પાછા હિગે છે. ૨

જે આ અમૃતને આમ ભણે છે તે વસુદેવતા ખનીને અમિની વાની રૂકળ એ અમૃતને ભેઈને સંતોષ પામે છે, તેમજ એ તેજમાં જ વિશ્વ પામે છે અને તેમાંથી જ પાછા હિગે છે. ૩

અને એ જ્યાં મુધી સૂર્ય ઉગમણી દિશામાં હિગીને મધી દિશામાં આયમે ત્યાં મુધી વસુદેવતાઓના અધિ-પણા અને રાજ્ય નીચે રહે છે. ૪

ખંડ સાતમો

(ખીલ ખંડમાં કહેલું) જે ખીલ અમૃત છે એવી રુદ્રદેવ-ઓ ઇન્દ્રની આગેવાની રૂકળ પોતાની આછવિકા ચલાવે છે. ૫ એ અમૃતને દેવો ખાતા નથી અને પીતાય નથી, પણ એને ભેઈને જ સંતોષ પામે છે. ૧

ભેષેલા (ઉપદેશેલા) અથર્વવેદના મંત્રો એ જ મધમાખીઓ છે. ઇતિહાસ અને પુરાણની જે ક્રિયાઓ છે એ કૂલો છે. અને એ યજ્ઞોમાં વપરાતું સોમ (વજેરે વનસ્પતિ)નું જે પાણી એ જ અમૃત છે. ૧

અથર્વવેદમાં બતાવેલી યજ્ઞ વજેરે ક્રિયાઓથી યજ્ઞ, શરીરનું તેજ અને બળ વધે છે, બધી ઇન્દ્રિયો નીરાળી થાય છે તથા અન્ન વજેરે વસ્તુઓ મળે છે. આ બધાં ફળ એ જ અથર્વવેદનો રસ (સાર) છે. ૨

એ રસ નીચે ઝરપે છે અને સૂર્યમાં ઢળે છે. સૂર્યમાં જે બહુ જ ડાઘું રૂપ દેખાય છે, એ જ એ રસ છે. ૩

ખંડ પાંચમે

સૂર્યનાં જે ઉપર જતાં કિરણો છે, એ જ એ મધમૂડાની ઉપરનાં ખાનાં છે. વેદના ગ્રંથ ઉપદેશો એ મધમાખીઓ છે. ઐ મંત્રથી થતી ક્રિયાઓ એ કૂલો છે. અને એ યજ્ઞમાં વપરાતું સોમ (વજેરે વનસ્પતિ)નું પાણી એ જ અમૃત છે. ૧

એ ગ્રંથ ઉપદેશોથી અને ઐ મંત્રથી યજ્ઞ, શરીરનું તેજ અને બળ વધે છે, બધી ઇન્દ્રિયો નીરાળી થાય છે તથા અન્ન વજેરે વસ્તુઓ મળે છે. આ બધાં ફળ એ જ ગ્રંથ ઉપદેશોનો અને ઐ મંત્રનો રસ (સાર) છે. ૨

એ રસ નીચે ઝરપે છે અને સૂર્યમાં ઢળે છે. સૂર્યમાં જે પાટકારા માગુ નેજ દેખાય છે, એ જ એ રસ છે. ૩

ઉપર બતાવેલ (ગાદ-સાદ-કાદ) નેજ એ બીજા બધાં ઉપદેશો વગર એ જ ગ્રંથ ઉપદેશોનો અને મંત્રનો રસ (સાર) છે. ૪

એ મરુતદેવતાઓ એ ખડુ જ કાળા તેજમાં વિલય પામે છે અને તેમાંથી જ પાછા ઊગે છે. ૨

જે આ અમૃતને આમ જાણે છે, તે મરુતદેવતા જનીને સામ-દેવતાની આગેવાની દેકળ એ અમૃતને જોઈને સંતોષ પામે છે, તેમજ એ ખડુ જ કાળા તેજમાં જ વિલય પામે છે અને તેમાંથી જ પાછો ઊગે છે. ૩

અને સૂર્ય પશ્ચિમમાં ઊગીને પૂર્વમાં આથમે તેટલા વખતમાં એ જ વાર ઉત્તરમાં ઊગીને દક્ષિણમાં આથમે છે અને મરુતોના અધિપતિપણા અને રાજ્ય નીચે રહે છે. ૪

ખંડ દસમો

(પાંચમા ખંડમાં કહેલું) જે પાંચમું અમૃત છે એથી સાધ્યદેવતાઓ ઋષ્ણાની આગેવાની દેકળ પોતાની આજીવિકા ચલાવે છે. જો કે દેવતાઓ એ અમૃતને ખાતા નથી અને પીતાય નથી, પણ માત્ર એને જોઈને જ સંતોષ પામે છે. ૧

એ સાધ્યદેવતાઓ એ પલકારા મારતા તેજમાં વિલય પામે છે અને તેમાંથી જ પાછા ઊગે છે. ૨

જે આ અમૃતને આમ જાણે છે તે સાધ્યદેવતા જનીને ઋષ્ણાની આગેવાની દેકળ એ અમૃતને જોઈને સંતોષ પામે છે. તેમજ એ પલકારા મારતા તેજમાં વિલય પામે છે અને તેમાંથી જ પાછો ઊગે છે. ૩

અને સૂર્ય ઉત્તરમાં ઊગીને દક્ષિણમાં આથમે તેટલા વખતમાં એ જ વાર ઊગે ઊગીને નીચે આથમે છે અને સાધ્યોના અધિપતિપણા અને રાજ્ય નીચે રહે છે. ૪

ખંડ અગિયારમો

દરેક પ્રાણીને પોતપોતાના કર્મનાં ફળ આપ્યા પછી સૂર્ય ઊગતો નથી અને આથમતો પણ નથી, માત્ર પોતે જ સો જ વચમાં સ્થિર ઊભો રહે છે. ૧

બ્રહ્મના એ લોકમાં સૂર્ય રાત અને દિવસ બનાવે કોઈના આક્રુષ્ણનો નાશ કરતો નથી. ત્યાં સૂર્ય આથમતો નથી અને ઊગતો ય નથી. હે દેવો ! હું એ સત્યસ્વરૂપ બ્રહ્મ વિખૂટો ન પડું. ૨

જે વેદના આ ગ્રંથ ઉપદેશ (મધુવિદ્યા)ને આવી રીતે સમજે છે, એને માટે સૂર્ય ઊગતો નથી અને આથમતો ય નથી એને માટે તો હંમેશાં દિવસ જ રહે છે. ૩

બ્રહ્માએ પ્રજાપતિને આ વિદ્યા સમજાવવી હતી. પ્રજાપતિએ મનુને અને મનુએ બધાં માણસોને સમજાવવી હતી. એ જ વિદ્યા અશ્વિનુષ્ઠિએ પોતાના મોટા પુત્ર ઉદાક્ક આશ્વિને સમજાવવી હતી. ૪

આ વિદ્યા પિતાએ પોતાના મોટા પુત્રને સમજાવવી અને મનુએ પોતાના ચારા આચરણવાળા શિષ્યને સમજાવવી. ૫ બીજા કોઈને પણ આ વિદ્યા આપવી નહિ.

મનુને આ વિદ્યાના બહુમાં કોઈ દરિયાથી ચીંટણાંડો અને ધનની ભરતી આ પૃથ્વી આપે તોપણ એ આ વિદ્યાને બરાબર કરી શકે નહિ. કારણ કે એના કરતાં આ વિદ્યાની જ કિંમત વધારે છે. ૬

ખંડ બારમો

• • • • •

વાણી ગાયત્રી છે: કોઈ પણ વસ્તુ માટે કોઈ કહેવું હોય તે વાણીથી જ કહી શકાય છે અને વાણીથી બીજાને બચાવી પણ શકાય છે. ૧

જે ગાયત્રી છે, એ જ આ પૃથ્વી છે. દરેક વસ્તુ આ પૃથ્વી ઉપર જ રહે છે. એનાથી કોઈ અલગ રહી શકતું નથી. ૨

જે પૃથ્વી છે, એ જ આ પુરુષનું શરીર છે. આ શરીરમાં પ્રાણો રહ્યા છે. એ શરીરથી જુદા થઈ જતા નથી. ૩

જે આ શરીર છે, એ જ પુરુષનું હૃદય છે. એ હૃદયમાં પ્રાણો રહ્યા છે. એ હૃદયથી જુદા થઈ જતા નથી. ૪

એ ગાયત્રીના ચાર ચરણ છે. દરેક ચરણમાં છ છ અક્ષરો છે. આમ મંત્રમાં કુલ છે. ૫

આનો આઠલો મહિમા છે અને આત્મા તે એનાથી ય મોટો છે. આત્માનો ચોથો ભાગ આ બધી દુનિયારૂપે મગ્ન થયો છે. અને બાકીના ત્રણ ભાગ ધુલોક (આકાશ)માં અમૃત આત્મામાં રહ્યા છે. ૬

એ ગાયત્રીરૂપ બ્રહ્મ જ આ પુરુષની બહાર રહેલું આકાશ છે, અને આ પુરુષની બહાર રહેલું આકાશ જ એ ગાયત્રીરૂપ બ્રહ્મ છે. ૭

એ ગાયત્રીરૂપ બ્રહ્મ જ આ પુરુષની અંદર રહેલું આકાશ છે, અને આ પુરુષની અંદર રહેલું આકાશ જ એ ગાયત્રીરૂપ બ્રહ્મ છે. ૮

હૃદયની અંદર જે આકાશ છે, તે આત્મા જ છે. એ આત્મા બધાં જ ચરણોને રહ્યા છે અને તેને કશું જ નાશ નથી. એ આત્મા એ જ આત્મા જ છે. તેને કશું જ નાશ નથી. એ આત્મા એ જ આત્મા જ છે. તેને કશું જ નાશ નથી.

દુનિયા ઉપર અને સત્યલોક વગેરે જિંદગીમાં છે, એ જ તેજ પુરુષના હૃદયમાં રહેલું છે. એ તેજનું—એ જ્યોતિનું આ પ્રત્યક્ષ (દૃષ્ટિરૂપ) પ્રમાણ છે કે જ્યાં સુધી શરીરમાં ગરમી જણાય ત્યાં સુધી શરીરમાં જીવ છે એમ સમજવું. એ જ્યોતિનું આ અવાજરૂપ (શ્રુતિ-શ્રવણરૂપ) પ્રમાણ છે કે કાન ખંધ કર્યા પછી રથના અવાજ જેવો, બળદના અવાજ જેવો અને બળતા અગ્નિના અવાજ જેવો અવાજ સાંભળાય છે. એ જ્યોતિને પોતે જોયેલી છે તથા સાંભળેલી છે એમ સમજીને તેને પૂજવી. જે એમ સમજીને પૂજે છે, તેની આંખનું તે જ વધે છે અને તેની કીર્તિ બધા સાંભળે છે. ૭

જાંડ ચૌદમે।

આ બધી દુનિયા પ્રભ જ છે. કારણ કે દુનિયા પ્રભમાંથી
જાપછ છે, પ્રભમાં જ સમાઈ જવાની છે અને પ્રભમાં જ રહેલી
છે. માટે શાન્ત બન્યાને પ્રભની જ ઉપાસના કરવી.

આ જીવ જોવા સંકલ્પ કરે છે, તેવો જ તેને ખાતે જન્મ મળે છે. માટે આરા વિચાર જ કરવા બેઠાએ. ૧

એ બ્રહ્મ અથવા આત્મા મનરૂપે થયો છે, પ્રાણ અને શરીરરૂપે થયો છે અને પ્રકાશસ્વરૂપ છે. તેના સંકલ્પે સત્ય થાય છે. તે આકાશનો નિર્માણ કરનારો છે. બધાં કર્મો, બધી ઇચ્છાઓ, બધા જન્મો અને બધા રક્ષો તેના જ છે. તે આ આખા જગતમાં વ્યાપી રહ્યો છે. ૨

[illegible]

જેના છે અને જે આ બુધ્ધાનાં વ્યાપી રહ્યો છે અને જે ઇન્દ્રિયો વિનાનો અને ઉદાસીન છે, એવો મારો આ આત્મા હૃદયની અંદર રહેલો છે. એ બ્રહ્મ છે. હું એને આ શરીર છોડ્યા પછી પણ પામી શકીશ. જેનો આવો નિશ્ચય હોય છે અને જેને એમાં જરા પણ શંકા હોતી નથી, તે જરૂર ઇશ્વરને પામે છે. આવી રીતે આ વિધા શાંડિલ્યે કહી છે. ૪

ખંડ પંદરમો

આકાશ જેનું પેટ છે અને પૃથ્વી જેનું તળિયું છે એવો સંહાર ક્યારેય નાશ પામતો નથી. દિશાઓ આ સંહારના ખૂલ્લા છે. સ્વર્ગસોફ આ સંહારનું ઉપરનું ખારણું છે. આ સંહારમાં દરેક પ્રાણીનાં કર્મનાં ફળરૂપી ધન રહે છે. ૧

આ સંહારની પૂર્વ દિશાનું નામ 'શુદ્ધ' છે. દક્ષિણ દિશાનું નામ 'સુદુર્માના' છે. પશ્ચિમ દિશાનું નામ 'રાત્રી' છે. અને ઉત્તર દિશાનું નામ 'સુખૂતા' છે. એ દિશાઓનો પુત્ર વાયુ છે. વાયુને જે દિશાઓનો પુત્ર તરીકે પૂછે છે, તેને પુત્રને કારણે શાયું પડતું નથી. હું એ વાયુને દિશાઓનો પુત્ર સમજીને પુત્રું છું. આથી હું પુત્ર માટે કલીય શોધું નહિ. ૨

(જપનો મંત્ર:—)

હું આ પુત્રના આપુત્ર માટે અવિનાશી કોશને ધરતો આવ્યો છું. હું પ્રાણને ધરતો છું. હું મૂર્તને ધરતો છું. હું અમૂર્તને

• જ્યાં દેવતા રહે છે તે 'શુદ્ધ' દેવતા કરનાર કોશનું ન્વા રવાન છે.

• આ પુત્રને જન્મ મરણ નથી.

• આ પુત્રને જન્મ મરણ નથી.

• આ પુત્રને જન્મ મરણ નથી.

• આ પુત્રને જન્મ મરણ નથી.

શરણે છું. હું સ્વને શરણે છું. ૩ ચંદ્રા-ર ।

‘હું પ્રાણને શરણે છું’ એમ મેં કહ્યું તેના અર્થ એમ છે કે, આ બધું જામત પ્રાણ જ હોવાથી હું તેને જ શરણે થયો છું. ૪

‘હું મૂને શરણે છું’ એમ મેં કહ્યું તેના અર્થ એમ છે કે હું પૃથ્વીને જ શરણે ગયો છું, અંતરિક્ષને શરણે છું, સ્વર્ગને શરણે છું. ૫

‘હું મુચને શરણે છું’ એમ મેં કહ્યું તેના અર્થ એમ છે કે હું અમિને શરણે છું, વાપુને શરણે છું, આદિત્યને શરણે છું. ૬

‘હું સ્વપ્ને શરણે છું’ એમ મેં હજી તેના અર્થ એમ છે કે હું સ્વપ્ને શરણે છું, યજુર્વેદને શરણે છું, સામવેદને શરણે છું. ૭

ખાંડ સોજમે

પુરુષ જ યજ્ઞ છે. તેનાં જે ચોવીસ વર્ષો છે તે સ્વપારની આદુતિ (પ્રાતઃસંધ્યા) છે. કારણ કે ૨૪ અક્ષરની ગાયત્રી છે. અને સ્વપારની આદુતિના મંત્રો ગાયત્રીછંદના છે. એ દ્વિયાના યજ્ઞ દેવતા છે. અન્નાં પ્રાણો જ વસુ છે; કારણ કે પ્રાણો જ આ બધાને વ્યસાવે છે. ૧

પ્રશ્નને જો એ ઉંમરમાં કાંઈ દુઃખ હોય, તો તે આ
મંત્ર જપે:—‘હે પ્રાણુરૂપ વસુઓ ! મારા વસુની આ સ્વપારની
ક્રિયા થાશે છે તેને જપારની ક્રિયા (મધ્યાહનસૂચ્યા) સુધી
પરે. ચાંદો તેથી ૬-૫૫. પ્રાણુરૂપ વસુઓથી જુદો ન પડે.’

આથી ૩૦૪ ૬ બનેલાં છે. જે અને નીચીથી બને છે. ૨

१. १०१: १० (१५. ५३३. १) ४४ १११. १३ १५ १११: १११
 २. १ (१५ १३३. ५) १३ १. ११३ १३ ४४ १११: १११

$$x_1 = \frac{1}{2} \left(1 + \sqrt{5} \right) \quad x_2 = \frac{1}{2} \left(1 - \sqrt{5} \right)$$

છંદ છે અને ખપોરની યજ્ઞક્રિયાના મંત્રો પણ ત્રિષ્ટુપ છંદના છે. ખપોરની યજ્ઞક્રિયાના દેવતા રુદ્રો છે. અહીં પ્રાણી જ રુદ્રો^x છે. કારણ કે પ્રાણી (એ ઉંમરે સતાવતા હોવાથી) ખધાને રોવરાવી શકે છે. ૩

અને જો આ બીજી (અર્થાત્ ૨૪ વર્ષથી માંડીને ૬૮ વર્ષ સુધીની) અવસ્થામાં પુરુષને કાંઈ દુઃખ ઊપજે, તો તેણે પ્રાર્થના કરવી કે, 'હે પ્રાણો ! હે રુદ્રો ! મારી આ બપોરની આદુતિને ત્રીજી આદુતિ (સાયન્સ-ન્યા) સુધી પહોંચાડો; જેથી હું-મન પ્રાણો-રુદ્રોથી અધવચ્ચે જ વિખૂટો ન પડું.' આવી પ્રાર્થનાથી એ પુરુષ વ્યાધિમાંથી છૂટીને નીરાંગી થાય છે. ૪

હવે જે ત્યાર પછીનાં ૪૮ વર્ષ છે એ ત્રીજી આદુતિ (આય'સન્ધ્યા) છે. કારણ કે ૪૮ અક્ષરનો 'જગતી' છંદ છે અને ત્રીજી આદુતિના મંત્રો પણ 'જગતી' છંદના છે. એ આદુતિના દેવતા આદિત્યો છે. અહીં પ્રાણો જ આદિત્યો છે. કારણ કે બધાને તેઓ જ લઈ જાય છે. ૫

અને જો આ ત્રીજી અવસ્થામાં પુરુષને કાંઈ દુઃખ ઊપજે, તો તેણે પ્રાર્થના કરવી કે, 'હે પ્રાણો ! હે આદિત્યો ! મારી આ આત્મતાને મારા આપુષ સુધી પહોંચાડો. જેથી હું-પણ એ પ્રાણીરૂપ આદિત્યોથી અધવચ્ચે જ વિખૂટો ન પડું.' આ પ્રાર્થનાથી તે પુરુષ વ્યાધિમાંથી છૂટીને નીરાંતી થાય છે. ૬

આમ જનજનાર (ઇતરાના પુત્ર) એતરેય મળીએતે કહ્યું
કહ્યું કે, "હે વ્યાધિ ! તું આ માટે મને દેશન કરે છે ? હું કાંઈ
મરવાનો નથી." એ પોતે એકલો અને કાળ વર્ષુ જુઝ્યા હતા.

... (20%)

[illegible]

4. *Journal of the American Medical Association*, 2000; 283: 2686-2692.

જે કોઈ આવી રીતે સમજે છે, તે પણ ચોક્કસ એકસો અને સોળ વર્ષ સુધી જીવે છે. ૭

ખંડ સત્તરમો

પુરુષને જે ખાવાની અને પીવાની ઇચ્છા થાય છે અને ઇચ્છિત વસ્તુ ન મળવાથી ગોઠતું નથી, એ એની યજ્ઞમાં લીધેલી દીશા છે. ૧

પુરુષ જે ખાય છે, પીએ છે અને આનંદ કરે છે, એ બધું યજ્ઞના ઉપસદ્વત્ત જેવું છે. ૨

પુરુષ હસે છે, ખાય-પીએ છે અને સ્ત્રીસંભોગ કરે છે, એ બધું સ્તોત્રો જેવું છે. ૩

પુરુષનાં જે તપ, દાન, નમ્રતા, અહિંસા અને સત્ય છે, તે એ યજ્ઞની દક્ષિણાઓ છે. ૪

પુરુષને જન્મ આપતી માતા માટે અને યજ્ઞમાં વારંવાર વપરાતી સોમલતા માટે સોમ્યતિ (પ્રસવ કરશે) અને જસોષ્ટ (પ્રસવ કર્યો) એ બન્ને શબ્દો વપરાય છે. વળી પુરુષના મરણનું નામ અને યજ્ઞની સમાપ્તિનું નામ—બન્નેનાં નામ—'અવબૃથ' છે. આ બધી રીતે શરીર એ એક યજ્ઞ જ છે. ૫

ધોર આગિરસે દેવકીના પુત્ર કૃષ્ણને આ હકીકત બરાબર

† પુરુષવત્તપરિચ્છેદઃ—

ક્રમ	કર્મ	પ્રાણરેવતા	કુલ	માનવજીવનનાં વર્ષો
૧. પ્રાણરેવતા	અજ્ઞાનના અવસ્થામાં રહેવાથી	અજ્ઞાન	૨૪	૨૪
૨. માનવજીવન	જ્ઞાનના અવસ્થામાં રહેવાથી	જ્ઞાન	૪૮	૪૮
૩. સ્વર્ગજીવન	સત્યના અવસ્થામાં રહેવાથી	સત્ય	૯૬	૯૬

સમજાવી હતી, અને ત્યાર પછી કૃષ્ણને બીજી વિધા સંકુપ્ત
જરૂર પડી નહોતી. તેમણે છેવટે કહ્યું હતું કે, “અંતકાળે મ
ત્રણ મંત્ર* બરાબર જપવા: ‘તું અવિનાશી છે, તું સ્થિર છે,
સુક્ષ્મ (ઝીણામાં ઝીણો-આંખથી-દેખી ન શકાય એવો) પ્રાણ છે
તેને માટે ઝગવેદના આ બે મંત્રો છે:-

‘જગતના પ્રથમ બીજ જેવા આત્માને તારી પુરસ્કૃષ્ટ પોતાના
હૃદયમાં જુએ છે. અંધકાર-અજ્ઞાનને દૂર કરીને હ્રિમઃગી ઊક્તી
સૂર્યમાં રહેલી એ જોતી જ્યોતને જોતાં અને એ જ્યોત પોતાના
આત્માની જ છે એવો અનુભવ થતાં-અહો! કેવું સરસ તેજ
કેવી સરસ જ્યોત! એમ જોણતાં અમે દેવના દેવ સૂર્યને પામ્યા.’”

ખંડ અદ્યારમે

મનને પ્રથમ માનીને તેની ઉપાસના કરવી. આ આત્મા
વિષે કહ્યું. હવે દેવતાઓ વિષે કહીએ. આકાશને પ્રથમ સમજીને
તેની ઉપાસના કરવી. ૧

એ પ્રથમના ચાર ભાગ છે: વાહ્વી, પ્રાણ, આંખ અને કાન.*
આ ચાર ભાગ આત્મા વિષે. હવે દેવતા વિષે ચાર ભાગ કહીએ:
અગ્નિ, વાયુ, સૂર્ય અને દિશાઓ. આમ બનેલા ચાર ભાગ
બતાવ્યા. ૨

વાહ્વી એ આત્માનો ચોથો ભાગ છે. એ અગ્નિની જ્યોત
ની રાત્રિ છે અને પ્રતાપવાળી બને છે. જે આમ સમજે છે, તે
કર્તિ, યજ્ઞ અને પ્રથમેજથી શોભે છે અને પ્રતાપવાળો બને છે. ૩

પ્રાણ એ આ-માનો ચોથો ભાગ છે. એ વાયુની જ્યોતની
રાત્રિ છે અને પ્રતાપવાળો બને છે જે આમ સમજે છે, તે કર્તિ,
યજ્ઞ અને પ્રથમેજથી શોભે છે અને પ્રતાપવાળો બને છે. ૪

આ બે મંત્રો જપવા: ‘તું અવિનાશી છે, તું સ્થિર છે,
સુક્ષ્મ (ઝીણામાં ઝીણો-આંખથી-દેખી ન શકાય એવો) પ્રાણ છે
તેને માટે ઝગવેદના આ બે મંત્રો છે:-

શોભે છે અને પ્રતાપવાળી બને છે. જે આમ સમજે છે, તે કીર્તિ, યશ અને પ્રક્રતેજથી શોભે છે અને પ્રતાપવાળો બને છે. ૫

કાન એ આત્માનો ચોથો ભાગ છે. એ દિશાઓની જ્યોતથી શોભે છે અને પ્રતાપવાળો બને છે. જે આમ સમજે છે, તે કીર્તિ, યશ અને પ્રક્રતેજથી શોભે છે તથા પ્રતાપવાળો બને છે. ૬

ખંડ ઓગણીસમો

સૂર્ય પ્રકાશ છે. એવો આદેશ—ઉપદેશ છે. હવે એ સમજાવીએ. પરેલાં આ જગત બધું કાંઈ જ નથી એવું—નામ તથા રૂપ વગરનું હતું. પછી એ 'છ' એમ લાગ્યું. પછી એ બરાબર જણાવા લાગ્યું. પછી એ ઈંડાના જેવું જાણ થયું અને એક વર્ષ સુધી એ એમ જ પડ્યું રહ્યું. ત્યાર પછી એ ફાટ્યું. નેમાંથી એક અડધિયું રૂપા જેવું અને બીજું સોના જેવું થયું. ૧

એમાં જે રૂપા જેવું અડધિયું હતું, તેની આ પૃથ્વી થઈ અને જે સોના જેવું હતું, તેનું સ્વર્ગ થયું. ઈંડાની અંદરનો જે ઓરનો ભાગ હતો, તેના પર્વતો થયા. જે ઓરનું પડ હતું, તેની ધુમ્રમ્મ થઈ. એમાં જે નાડીઓ હતી, તે નદીઓ થઈ અને એમાં જે પાણી હતું, તેના સમુદ્રો થયા. ૨

એ ઈંડામાંથી જેલું જન્મ લીધો, તે આ સૂર્ય થયો. એના જન્મ વખતે મોટા અવાજ થયા અને બધાં પ્રાણીઓ પલ્લુ થયાં. તથા એ પ્રાણીઓને જુદીજુદી ઇચ્છાઓ થવા લાગી. તેથી જ એ સૂર્ય જ્યારે હોતો છે. ત્યારે બધાં પ્રાણીઓ બગે છે અને હરિહને જુદીજુદી ઇચ્છાઓ થાય છે તથા અનેક જનના અવાજો પલ્લુ શરૂ થાય છે. ૩

જે આમ સમજીને. ત્યારે પ્રક્રતેજને ઉપાસે છે. તેનું રૂપાણુ થાય છે અને તેને મનના રૂપો મળે છે અને તેને જન્મ થાય છે. ૪

મળે છે, તેમ એ રૈક્ષ ને વિદ્યા બાળે છે તે વિદ્યા બાળના બીજાં માણસો ને કાંઈ સારાં કામ કરે તેનાં ફળ પણ મળે રૈક્ષ એવા છે.' ૬

પછી એ નોકરે રૈક્ષને ચારેય તરફ જોડ્યા, પણ એ મળી નહિ. તેણે પાછા આવીને કહ્યું કે, 'રૈક્ષ મને મળતા નથી. રાત્રીએ તેને કહ્યું કે, 'જ્યાં વ્રાહ્મણો રહેતા હોય ત્યાં જા, તો મળશે.

પછી સેવક જંગલમાં ગયો. ત્યાં તેણે ગાડાની નીચે ખરજીયું ખજવાળતા એક પુરુષને જોયો. પુરત સેવક તેમની પાસે ગયો અને બેઠો. તથા તેમને પૂછ્યું કે, 'હે ભગવન્! આપ જ ગાડાવાળા રૈક્ષ છો?' તેમણે કહ્યું કે, 'હા, હું જ છું.' એથી એ સેવકે તેમને ઓળખ્યા. પછી તેણે રાત્રીની પાસે જઈને કહ્યું કે, 'રૈક્ષ મને મળ્યા છે.' ૮

ખંડ બીજો

પછી જનમુતિરાત્ર કસે ગાયો, સોનાનો હાર, તથા ખચ્ચરનો રથ લઈને એ રૈક્ષની પાસે ગયા અને તેમને કહ્યું કે:- 'હે રૈક્ષ! આ છસે ગાયો, આ હાર, આ ખચ્ચરનો રથ—ખધું લો. અને આપ ને દેવતાની પૂજા કરો છો, ને દેવતાનો મને ઉપદેશ કરો.' ૨

રૈક્ષે એ રાત્રીને કહ્યું કે, 'હે યત્ર! આ હાર, રથ, ગાયો—એ ખધું તારી જ પાસે રાખ.' ૩

પછી જનમુતિરાત્ર પાછા ગયા અને ફરીથી એક ઉત્તર ગાયો, હાર, ખચ્ચરનો રથ અને પોતાના હીકરને લઈને એ રૈક્ષની પાસે ગયા.

• રાત્રી (રાત્રી પચ્ચર)

પછી તેમને કહ્યું કે, 'હે રૈક્ષ ! આ હજાર ગાયો, હાર, અચ્ચરનો રથ અને આ આપને માટે સ્ત્રી સો. આપ જે ગામમાં રહો છો, એ પણ આજે આપને આપું છું. હવે આપ મને ઉપદેશ આપો.' ૪

એમણે એમની હીકરીને ભેઈને કહ્યું કે, 'હે યજ્ઞ ! તું વિદ્યા શીખવાની રીત બરાબર જાણે છે.'

જેમાં એ રૈક્ષ રહેતા હતા, તે રૈક્ષપર્ણા નામનું ગામ મહાત્મ્ય નામના દેશમાં આવેલું હતું. એ ગામ રાજ્યે એમને આપ્યું. પછી રૈક્ષ રાજ્યને કહેવા લાગ્યા:—

ખંડ ત્રીજો

આ વાયુ સંવર્ગ છે. અગ્નિ જ્યારે ઓક્ષવાઈ જાય છે, ત્યારે એ વાયુમાં મળે છે. જ્યારે સૂર્ય આયમે છે, ત્યારે એ વાયુમાં મળે છે. જ્યારે ચંદ્ર આયમે છે, ત્યારે એ વાયુમાં મળે છે. ૧

જ્યારે પાણી સ્પર્શાય જાય છે, ત્યારે એ વાયુમાં મળે છે; કારણ કે એ જગ્યાને વાયુ જ પોતાની અંદર લઈ લે છે. આટલું દેવતાઓ વિશે કહ્યું. ૨

હવે આત્મા વિશે કહીએ. માતૃ સંવર્ગ છે. જ્યારે માતૃસ રહે છે, ત્યારે વાણી, આંખ (ની ઇન્દ્રિય), કાન (ની ઇન્દ્રિય), તથા મન એ તથા માતૃમાં મળે છે. કારણ કે એ જગ્યાને માતૃ જ પોતાની અંદર લઈ લે છે. ૩

આત્માના સંવર્ગના પાંચ સ્તરો છે. ૧. આત્માના સંવર્ગના પાંચ સ્તરો છે. ૨. આત્માના સંવર્ગના પાંચ સ્તરો છે. ૩. આત્માના સંવર્ગના પાંચ સ્તરો છે. ૪. આત્માના સંવર્ગના પાંચ સ્તરો છે. ૫. આત્માના સંવર્ગના પાંચ સ્તરો છે.

પ્રતારી—ખત્રે જણા જમવા બેઠા હતા. હજી તેમને પિરસાતું હતું, ત્યાં કોઈ પ્રજ્ઞચારીએ આવીને સિદ્ધા માગી. પણ તેમણે તેને કોઈ આપ્યું નહિ. ૫

ત્યારે એ પ્રજ્ઞચારીએ કહ્યું કે, ‘જે દેવ ચાર મોટા દેવોને પણ ગળી ગયા છે, એ કયા દેવ ? આ દરેક સોઠને પાળનાર તથા અનેક રીતે એ સોઠની અંદર જ રહેનાર એ દેવને, હે કાપેય ! કોઈ બેઈ શકતું નથી. હે અભિપ્રતારી ! એ દેવને માટે જ આ અન્ન છે. છતાં તમે એને એ આપ્યું નહિ.’ ૬

આ બાબતનો વિચાર કરતા શૌનકે કાપેય તે પ્રજ્ઞચારીની પાસે ગયા અને કહેવા લાગ્યા કે, ‘હે પ્રજ્ઞચારી ! આત્મા જ દેવોને અને બધી પ્રજાને પેદા કરનાર છે, સોનાની દાઢવાળો છે અને ઉવટે સીનો નાથ કરનાર પણ એ જ છે. એ મહાબુદ્ધિમાન અને મહાબળવાન છે. એનો મહિમા બહો મોટો છે એમ કહેવાય છે. કારણ કે પોતે નહિ ખાતો હોવા છતાં, બીજું અન્ન ન હોય એવું તે ખાય છે. હે પ્રજ્ઞચારી ! એ દેવની જ અમે ઉપાસના કરીએ છીએ.’ પછી એમણે પોતાના સેવકને કહ્યું કે, ‘આ પ્રજ્ઞચારીને સિદ્ધા આપો.’ ૭

સેવકોએ એને સિદ્ધા આપી. પાંચ (વાયુ, અગ્નિ, સૂર્ય, ચંદ્ર અને માણી) તથા પાંચ (માણુ, વાણી, આંખ, કાન અને મન) મળીને દશ થયા. આ દશનો આંકડો, દશ આંકવાળા જુગારના ખાત્તા જેવો છે. આથી અન્ન જ આ દશ પ્રકારે બધી દિશામાં વ્યય છે. આમ આ વિરાટ (નામનો દશ અક્ષરનો વૈદિક છંદ) અન્ન ખાતો છે. એ વિરાટ છંદ જ આ બધી સૃષ્ટિને રચે છે.

ત્યાર પછી તો તારા પિતા ગુજરી ગયા અને હું અનાથ થઈ. એટલે તારા જોત્રની તો મને ખબર નથી. પણ મારું નામ જખાણા છે. માટે તને જ્યારે આચાર્ય પૂછે, ત્યારે હું એમ કહેજે કે, ‘હું જખાણાનો પુત્ર સત્યકામ છું.’ ૨

પછી સત્યકામ, હરિદ્રુમત્કપિના પુત્ર ગીતમઝ્ઝપિ પાસે ગયો અને એમને કહ્યું કે, ‘હે સગવત્ર! હું આપની પાસે વેદ શીખવા માટે બ્રહ્મચર્ય પાળીને તથા આપનો શિષ્ય બનીને રહેવા ઇચ્છું છું.’ ૩

ગીતમઝ્ઝપિએ પૂછ્યું કે, ‘હે સ્ત્રીમ્ય! તારું જોત્ર કયું?’ સત્યકામે કહ્યું કે, ‘હે સગવત્ર! મારા જોત્રની મને ખબર નથી. મેં મારી માને પૂછ્યું, ત્યારે તેમણે મને કહ્યું કે, ‘મારો આજો દિવસ અતિથિઓની સેવામાં જ વીતતો હતો. હું એ કામમાં જ લાગેલી રહેતી. એવે વખતે તારો જન્મ થયેલો. ત્યાર પછી તો તારા પિતા ગુજરી ગયા અને હું અનાથ થઈ. એટલે તારા જોત્રની તો મને ખબર નથી પણ મારું નામ જખાણા છે અને તારું નામ સત્યકામ છે.’ આથી હે સગવત્ર! હું જખાણાનો પુત્ર સત્યકામ છું.’ ૪

ત્યારે ગીતમઝ્ઝપિએ તેને કહ્યું કે, ‘હે સ્ત્રીમ્ય! બ્રાહ્મણ સેવાય બીજું કોઈ આમ જોલે નહિ. તે સત્યને છોડ્યું નથી. પછી હું તને શિષ્ય બનાવીશ. જા, હોમ કરવા માટે સમિધ અનુક્રમે જાતનાં લાકડાં લઈ આવ.’

પછી ઋષિએ તેને જનોઈ આપી અને શિષ્ય બનાવીને ગુરુત્વા. ત્યાર પછી દક્ષી અને નબળી ગાયોનાથી ચારસો બનાવીને આપણે કહ્યું કે, ‘હે સ્ત્રીમ્ય! આ ગાયો લઈ જાવ. તમે જાવ ત્યારે જોત્રની મને ખબર નથી. તમે જાવ ત્યારે જોત્રની મને ખબર નથી. તમે જાવ ત્યારે જોત્રની મને ખબર નથી.’

રૂપોને નહિ. ૬

કાન વડે જેને કાઈ સાંભળી શકતું નથી, પણ જેના વડે જ કાન પોતે સાંભળી શકે છે, તેને જ તું પ્રભ જાણ, પણ થોડો જેની ઉપાસના કરે છે તે આ બધાં માત્ર બહારનાં સ્વરૂપોને નહિ. ૭

ગ્રાણ અથવા શ્વાસ વડે જે જીવતું નથી, પણ જેના વડે જ ગ્રાણ પોતે હલનચલન કરી શકે છે, તેને જ તું પ્રભ જાણ, પણ થોડો જેની ઉપાસના કરે છે તે આ બધાં માત્ર બહારનાં સ્વરૂપોને નહિ. ૮

બીજો ખંડ

જે તું એમ માનતો હોય કે તું તે પ્રધાને બરાબર જાણે છે, તો જરૂર તું પ્રધાના સ્વરૂપને બહુ જ થોડું જાણે છે. એ પ્રધાના જે તત્ત્વમાંથી તું ઉત્પન્ન થયો છે અને એનું જે તત્ત્વ દેવોમાં રહેલું છે તેનો તારે વિચાર કરવાનો છે. હું માનું છું કે એને હું જાણું છું. પણ હું નથી માનતો કે એને હું બરાબર જાણું છું, અને એમ પણ નથી માનતો કે એને હું બિલકુલ નથી જાણતો. આપણામાંનો જે આમ જાણે છે તે તેને જાણે છે; તે જાણે છે કે તે તેને ન જણાય એવું નથી. એ પ્રધાનો વિચાર કર્યો છે એમ માનનારે તેનો પૂરો વિચાર કર્યો નથી અને એનો વિચાર નથી કર્યો એમ માનનારે એનો વિચાર કર્યો છે. તેને જાણ્યું છે એમ માનનારે તેને નથી જાણ્યું અને નથી જાણ્યું એમ માનનારે તેને જાણ્યું છે. ૩

એક વખત અંદરના અનુભવ વડે જણાયા પછી જ તે મન વડે સમજી શકાય છે. એ જ્ઞાન વડે મનુષ્ય અમર બને છે. આત્માદ્વારા એ પ્રધાને મેળવવાની શક્તિ તેને મળે છે, અને જ્ઞાન વડે તેને અમરપણ મળે છે. ૪

(લાકડી) લઈને ઉગમણે મોઢે અગ્નિની પાસે બેઠો. ૧

ત્યારે અગ્નિએ તેને કહ્યું કે, ‘હે સત્યકામ !’ ત્યારે સત્યકામે જવાળ આપ્યો કે, ‘હાં ભગવન્ !’ ૨

‘સૌમ્ય ! તને આત્માનો એક પાદ કહ્યું હતું.’ સત્યકામે કહ્યું કે, ‘ભલે, કહો.’ ત્યારે અગ્નિએ કહ્યું કે, ‘પૃથ્વી, અંતરિક્ષ, સ્વર્ગ અને સમુદ્ર—એ ચાર મળીને આત્માનો પાદ થાય છે. એનું નામ ‘અનંતવાન’ છે. ૩

‘જે આત્માના એ પાદને આવી રીતે ‘અનંતવાન’ સમજીને પૂજે છે, તેને આ લોકમાં ઘણું સંતાન થાય છે અને એ છેવટે કોઈ દિવસ નાશ ન પામે એવા લોકમાં જાય છે.’ ૪

ખંડ સાતમો

‘હવે હંસ (સૂર્ય) તને આત્માનો એક પાદ કહેશે,’ આટલું અગ્નિએ કહ્યું. બીજે દિવસે સત્યકામે ગાયોને આગળ ચલાવવાનું શરૂ કર્યું. જ્યાં સાંજ પડી, ત્યાં એણે અગ્નિ સળગાવ્યો અને ગાયોને ઠેકાણાસર રાખી તથા હાથમાં સમિધ (લાકડી) લઈને ઉગમણે મોઢે અગ્નિની પાસે બેઠો. ૧

ત્યારે હંસે પાસે બેઠી આવીને તેને કહ્યું કે, ‘હે સત્યકામ !’ સત્યકામે જવાળ આપ્યો કે, ‘હાં ભગવન્ !’ ૨

‘હે સૌમ્ય ! હું તને આત્માનો એક પાદ કહ્યું હતું.’ સત્ય-

ખંડ આઠમો

‘હવે જળકૂકડી+ તને આત્માનો એક પાદ કહેશે,’ આટલું
હસે કહ્યું. પછી સત્યકામે બીજે દિવસે ગાયોને. આગળ ચલાવી.
જ્યાં સાંજ પડી, ત્યાં તેણે અગ્નિ સળગાવ્યો અને ગાયોને ઠંકાણા-
સર રાખી તથા હાથમાં સમિધ (લાકડી) લઈને ઉગમણે મોઢે
અગ્નિની પાસે બેઠો. ૨

પછી જળકૂકડીએ પાસે બેઠી આવીને તેને કહ્યું કે, ‘હે
સત્યકામ !’ સત્યકામે જવાબ આપ્યો કે, ‘હાં ભગવન !’ ૨
‘હે સૌમ્ય ! હું તને આત્માનો એક પાદ કહું છું.’ સત્ય-
કામે કહ્યું કે, ‘ભલે, કહો.’ પછી એ પશીર્વો કહ્યું : ‘પ્રાણ,
આંખ, ઠાન અને મન—એ ચાર મળીને આત્માનો એક પાદ
ધાય છે. આત્મ+ નામ ‘આયતનવાન’ છે. ૩

‘જે આત્માના આ પાદને આવી રીતે ‘આયતનવાન’
સમજીને પૂછે છે, તેને આ લોકમાં આશરો મળે ॥ અને ઉપર
પ્રજ્ઞા જગ્યાવાળા+ લોકમાં જાય છે.’ ૪

ખંડ નવમો

ઉપરે સત્યકામ આચાર્યને ત્યાં પરોઝ્યો. આચાર્યે કહ્યું
કે, ‘હે સત્યકામ !’ તેણે જવાબ આપ્યો : ‘હાં ભગવન !’ ૧
‘હે સૌમ્ય ! આત્માને સમજીને દેખાવે એવો દેખાય છે.
તને કોઈ ઉપરેથી કંઈ મન+સકામ કંઈ કે, માનુષી નિવાસના
પરિવર્તનોએ કંઈ નહીં. ૨

“કારણ કે આપના જેવાઓની પાસેથી મેં સાંભળ્યું છે કે, સાચી વિદ્યા આચાર્ય પાસેથી જ મેળવી શકાય છે.” પછી આચાર્યે તેને એ જ વિધાનો ઉપદેશ કર્યો. એમાં કંઈ ખાડી ન રહ્યું. ૩

ખંડ દશમો

કમલનો પુત્ર ઉપકોશ્વર, જખાણના પુત્ર સત્યકામની પાસે વિદ્યા ભણવા માટે બ્રહ્મચર્ય પાળીને રહ્યો હતો. તેણે ખાર વર્ષ સુધી આચાર્યના અગ્નિની સેવા કરી. આચાર્યે જીજ્ઞાસુ વિદ્યાર્થીઓની વિધાનું ભણતર પૂરું થવાથી તેમને ઘેર જવાની આજ્ઞા આપી, પણ ઉપકોશ્વરને ન આપી. ૧

ત્યારે આચાર્યને તેમનાં સ્ત્રીએ કહ્યું કે, ‘આ બિચારા બ્રહ્મચારીએ આપના અગ્નિઓની ખરાબર સેવા કરી છે. આપ આને વિધાનો ઉપદેશ આપો, નહિ તો અગ્નિદેવતાએ આપની નિંદા કરશે.’ આમ કહેવા છતાં આચાર્ય સત્યકામ ખટારગામની મુચ્ચાકરીએ ચાલ્યા ગયા. ૨

ત્યારે ઉપકોશ્વરે દુઃખી થઈને ઉપવાસ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. પછી આચાર્યનાં સ્ત્રીએ તેને કહ્યું કે, ‘હે બ્રહ્મચારી ! તું શા માટે જમતો નથી ? જમી લે.’ ત્યારે તેણે કહ્યું કે, ‘માણસના દિલમાં ઘણી બાતની ઈચ્છાઓ હોય છે. હું વ્યાધિઓથી ભરેલો છું. માટે હું જમીશ નહિ.’ ૩

ત્યાર પછી એ ત્રણેય અગ્નિદેવતાઓએ વિચાર કર્યો કે, ‘આ બ્રહ્મચારીએ આપણી ઘણી આગ સેવા કરી છે. તો ચાલો, આપણું જ એને આ-માની વિધાનો ઉપદેશ કરીએ.’ પછી અગ્નિદેવતાઓએ નંને કરે ‘પ્ર.નુ. બ્રહ્મ છે.’ કં (નૃપ) બ્રહ્મ છે, ખં

(આકાશ) બ્રહ્મ છે.' ૪

પછી એ બ્રહ્મચારીએ કહ્યું કે, 'પ્રાણુ બ્રહ્મ છે એ તો હું સમજ્યો; પણ સુખ બ્રહ્મ છે અને આકાશ બ્રહ્મ એટલે શું? એ હું સમજી શકતો નથી.' ત્યારે અગ્નિદેવતાઓએ કહ્યું કે, 'જે સુખ* છે, એ જ આકાશ+ છે; અને જે આકાશ છે, એ જ સુખ છે.' એવી રીતે તેમણે એ બ્રહ્મચારીને પ્રાણુ તથા તેની સાથે સંબંધવાળું (હૃદયમાં રહેલું) આકાશ—બ્રહ્મ છે, એમ સમજાવ્યું. ૫

ખંડ અગિયારમો

પછી જેમાં રાજની આદૃતિઓ અપાય છે તે નાહંપત્ય અગ્નિએ તેને ઉપદેશ કર્યો કે, 'પૃથ્વી, અગ્નિ, અન્ન અને સૂર્ય એ બધાં મારાં જ રૂપ છે—એ હું જ છું. સૂર્યમાં જે પુરુષ દેખાય છે, તે હું જ છું. ૧

'જે એને આમ સમજીને પૂજે છે, તેનાં પાપ નાશ પામે છે. અને ને ઉચ્ચે સારા લોકમાં જાય છે; પૂરું આયુષ્ય મેળવે છે; તેનું યવન ગિજ્યું બને છે; તેના કુળની વેદ કરમાની નથી; અને તેની આ લોકમાં અને પરલોકમાં સંભાવ રાખીને હોય.' ૨

ખંડ બારમો

પછી જેમાં પિતૃઓને અર્પિત અપાય છે તે દિવ્ય મામતા અગ્નિએ તેને ઉપદેશ કર્યો કે, 'પાણી, વિશ્વ મેં,

નક્ષત્રો અને ચંદ્ર એ બધાં મારાં જ રૂપ છે—એ હું જ છું. ચંદ્રની અંદર જે પુરુષ દેખાય છે, તે હું જ છું.' ૧

‘જે એને આમ સમજીને પૂછે છે, તેનાં પાપ નાશ પામે છે. અને તે ઉપર સારા લોકમાં જાય છે; પૂરું આયુષ્ય ભોગવે છે; તેનું જીવન ઊજળું અને છે; તેના કુળની વેલ કરમાતી નથી; અમે તેની આ લોકમાં અને પરલોકમાં સંભાળ રાખીએ છીએ.’ ૨

ખંડ તરમે

જેમાં દેવાને આહુતિ અપાય છે તે આહુવનીય નામના અગ્નિએ તને ઉપદેશ કર્યો કે, ‘પ્રાણ, આકાશ, સ્વર્ગ અને વીજળી એ બધાં મારાં જ રૂપ છે—એ હું જ છું. વીજળીમાં જે પુરુષ દેખાય છે, તે હું છું.’ ૧

‘જે એને આમ સમજીને પૂછે છે, તેનાં પાપ નાશ પામે છે. અને તે ઉપર સારા લોકમાં જાય છે; પૂરું આયુષ્ય ભોગવે છે; તેનું જીવન ઊજળું અને છે; તેના કુળની વેલ કરમાતી નથી; અમે તેની આ લોકમાં અને પરલોકમાં સંભાળ રાખીએ છીએ.’ ૨

ખંડ ચૌદમે

પછી એ એ બધા અગ્નિઓએ ભેગા થઈને કહ્યું કે, ‘હે ઉપકોસક ! હે સૌમ્ય ! અમે તને આટલી આત્માની વિધા કરી. પણ એને ખરાખર સમજવાનો માર્ગ તને આચાર્ય જ બતાવશે.’

ખેટલાનાં નાન્યઃ આચાર્ય આવી પદ્મિન્યા. અને નેમણે તને ખેટલાના ‘હે ઉપકોસક !’ ૧

ઉપકોસલે કહ્યું કે, ‘હાં, ભગવન!’ આચાર્યે કહ્યું કે, ‘હે સૌમ્ય ! તારું મોઢું આત્માને બાહુનારના જેવું શોભે છે. તને આત્માનો ઉપદેશ કોણે કર્યો ?’ બાણે છુપાવતો હોય એમ ઉપકોસલે કહ્યું : ‘ભગવન ! મને કોણ ઉપદેશ કરે ? આ અગ્નિઓએ. એ અત્યારે પહેલાંના જેવા દેખાતા નથી ! બાણે ધૂજતા હોય એમ લાગે છે.’ આમ અગ્નિઓ તરફ ધ્યાન યોજીને તેણે ગળગળા થઈને કહ્યું. પછી આચાર્યે પૂછ્યું કે, ‘હે સૌમ્ય ! અગ્નિઓએ તને શું કહ્યું ?’ ૨

પછી ઉપકોસલે દંડમાં કહી બતાવ્યું. આચાર્યે કહ્યું કે, ‘સૌમ્ય ! એમણે તને લોકો વિષે જ કહ્યું જણાય છે. હું તો તને એવું જ્ઞાન આપીશ કે જે સમજવાથી—જેમ કમલની પાંખડીઓ ઉપર પાણી ચોંટી રહેતું નથી તેમ—જે જ્ઞાનવાળા પુરુષને કોઈ પણ બતનું પાપ લાગતું નથી.’

ઉપકોસલે કહ્યું કે, ‘ભગવન ! મને એ કહેા.’ ત્યારે આચાર્યે કહેવા લાગ્યા : ૩

પાંડ પંદરમો

આંખમાં જે પુરુષ દેખાય છે, એ ઝીંનો આત્મા છે. એ આત્મા કોઈ દિવસ નાશ પામતો નથી અને એ નીંદર છે. એ જ બ્રહ્મ છે. આંખમાં જે વી અથવા પાણી પડે, તો એ બહાર જ ઝડી પડે છે. ૧

જાનો માનુષ્યને જે રૂપન જ પુરુષનું માને છે કારણ કે તેના નીંદર, એ નાશ છે એ નિમિત્ત છે કે જે નાશ પામે છે તે નાશ પામે છે. ૨

એ પુરુષ જ તેજવાળો છે. કારણ કે દરેક લોકમાં સૂર્ય
બનીને એ જ તપે છે. જે એને આવી રીતે સમજીને પૂજે છે, એ
દરેક લોકમાં પ્રકાશે છે. ૪

એવા જ્ઞાની પુરુષના મરણ પછી, કોઈ તેની ઉત્તરક્રિયા
કરે કે ન કરે, તોપણ એ પુરુષ સૂર્યકિરણોના દેવ પાસે જાય
છે; ત્યાંથી દિવસના દેવ પાસે, ત્યાંથી અજવાળિયા (શુકલ-
પક્ષ)ના દેવ પાસે, ત્યાંથી ઉત્તરાયણ (ના જ માસ)ના દેવ
પાસે, ત્યાંથી વર્ષના દેવ પાસે, ત્યાંથી સૂર્ય પાસે, ત્યાંથી
ચંદ્ર પાસે અને ત્યાંથી વીજળી પાસે જાય છે. ત્યાં ભગવાન-
ના લોકમાંથી કોઈ અમાનવ (મનુષ્ય નહિ એવો) પુરુષ
આવીને તેને ભગવાનના લોકમાં લઈ જાય છે. આ દેવલોકનો
માર્ગ છે. એ માર્ગ ગયેલાં માણસો પાછાં આ સંસારમાં
આવતાં નથી. ૫

ખંડ સોળમે

જે આ વાય છે એ પવન, યજ્ઞ છે. કારણ કે એ આ
જગતને પવિત્ર કરે છે. વાણી અને મન એ બે તેના માર્ગ છે. ૧
એ બેમાંથી એક માર્ગ (મન)ને પ્રદા* પોતાના મનથી
પવિત્ર કરે ॥ અને બીજા માર્ગને (વાણીને) હોતા,* અધ્વયુ*
અને ઉદ્ગાતા* પવિત્ર કરે છે. સ્વપારની* સ્તુતિની સરસ્વાત કયાં
પાડી અને તે પૂરી થયા પરેલાં* જ્યારે પ્રદા બોલે છે, ત્યારે
માત્ર વાણીને જ પવિત્ર કરે ॥ અને મનને નુકસાન થાય છે.
જેમ એક પત્રવાળા માણસને ચાલતાં અથવા એક જ પેડા-

* મન કલ્પિત.

* હોતા પદ્ધતિ-પુત્રી કિંચ દમ્ભ. ૨ કલ્પિત. ન ન છે

* અધ્વયુ પવિત્ર તથા અધ્વયુ પવિત્ર.

વાળા રથને ચક્રાવતાં હેરાનગતિ ધાંચ છે, તેમ એ યજ્ઞને પણ નુકસાન ધાય છે અને તેથી યજ્ઞ કરનારને પણ પાપ લાગે છે. ૩

પણ જો યજ્ઞમાં સવારની સ્તુતિ સર થયા પછી એ પૂરી ધાય ત્યાં સુધી ઋદ્ધા જોણે નહિ, તો મન અને વાણીના જે માર્ગ પવિત્ર ધાય છે અને કોઈને કોઈ નુકસાન થતું નથી. ૪

જેમ જે પગવાળો પુરુષ અને જે પેડાંવાળો રથ રસ્તા ઉપર સારી રીતે ચાલે છે, તેમ એવા મીની (ચૂપ રડીને ક્રિયા કરનાર) ઋદ્ધાનો યજ્ઞ ખરાબર ધાય છે. એથી યજ્ઞ કરનારનાં વખાણુ ધાય છે અને એ મોટો બને છે. ૫

ખંડ સત્તરમો

મજ્જપતિએ લોકોનો સાર જાણવા માટે તપ કર્યું. તેથી તેમણે પૃથ્વીનો સાર અગ્નિ, અંતરિક્ષનો સાર વાયુ, અને સ્વર્ગનો સાર સૂર્ય છે, એમ જાણ્યું. ૧

પછી તેમણે એ ત્રણેયનો સાર જાણવા માટે ફરીથી તપ કર્યું. તેથી તેમણે અગ્નિનો સાર ઋગ્વેદના મંત્રો, વાયુનો સાર યજુર્વેદના મંત્રો, અને સૂર્યનો સાર સામવેદના મંત્રો છે, એમ જાણ્યું. ૨

તેમણે એ ત્રણેયનો સાર જાણવા માટે ફરીથી તપ કર્યું. તેથી તેમણે ઋગ્વેદના મંત્રોનો સાર મૂં, યજુર્વેદના મંત્રોનો સાર મુષ્, અને સામવેદના મંત્રોનો સાર રુષ છે, એમ જાણ્યું. ૩

આથી એ ચક્રના ઋગ્વેદના મંત્રોને કાંઈ કાંઈ જુડ ધાવ, તેમ મૂં રુષાદા એમ ને. ૪

જે યજ્ઞમાં યજુર્વેદના મંત્રોને કારણે કાંઈ જૂલ થાય, તે સ્વઃ સ્વાહા એમ બોલીને ‘દક્ષિણાગ્નિ’માં હોમ કરવો; કારણ કે, યજુર્વેદના મંત્રોવાળા યજ્ઞની જૂલ યજુર્મંત્રોના સારથી જ સુધરે છે. ૫

જે યજ્ઞમાં સામવેદના મંત્રોને કારણે કાંઈ જૂલ થાય, તે સ્વઃ સ્વાહા એમ બોલીને ‘આહવનીય’ નામના અગ્નિમાં હોમ કરવો; કારણ કે, સામમંત્રોવાળા યજ્ઞની જૂલ સામમંત્રોના સારથી જ સુધરે છે. ૬

જેમ ટંકણખાર વગેરે વસ્તુઓથી સોનું સંધાય છે, સોનાથી રૂપું, રૂપાથી કલાઈ, કલાઈથી સીસું, સીસાથી લોહું, લોહાથી લાકડું કે ચામડાંથી લાકડું સંધાય છે, તેમ પ્રદ્યા એ લોકના, એ દેવતાઓના અને એ ત્રણેય વિદ્યાઓના સારથી યજ્ઞની જૂલને સુધારે છે. યજ્ઞમાં જે આમ જૂલ સુધારી શકે એવા પ્રદ્યા હોય, તે જ તે યજ્ઞ ખરાબર થાય છે. ૮

જે યજ્ઞમાં આમ સમજનાર પ્રદ્યા હોય છે તેવો યજ્ઞ કરીને જ ઉત્તરમાર્ગમાં જઈ શકાય છે. એવું સમજનાર પ્રદ્યા માટે એમ કહ્યું છે કે, એવા પ્રદ્યા યજ્ઞમાં જ્યાં જ્યાં જૂલ થાય છે ત્યાં ત્યાં સુધારે છે. ૯

મીન રટનાર એક પ્રદ્યા જ—પોતાની ઉપર ખેંટલા પોઝાનું રક્ષણ કરતી ધોઈતી માફક—દરેક યજ્ઞ કરનારનું રક્ષણ કરે છે. આમ સમજનાર પ્રદ્યા યજ્ઞનું, યજ્ઞ કરનારનું અને દરેક સ્ત્રિયજનું રક્ષણ કરે છે. માટે આવું સમજનારને જ યજ્ઞમાં પ્રદ્યાને દેકાણે નીમવું, આ નહિ સમજનારને નહિ જ. ૧૦

પાંચમો અધ્યાય

ખંડ પહેલો

જે સીધી મોટાને અને વધારે શુભવાળાને ઓળખે છે, એ
પોતે સીધી મોટા અને વધુ શુભવાળો થાય છે.

ઇન્દ્રિયોમાં માણુ જ મોટો છે, તથા વધુ શુભવાળો છે. ૧
જે મોટા ધનવાનને ઓળખે છે, એ પોતે પણ ધનવાન
બની શકે છે.

માણુસને વાણી જ ધનવાન બનાવે છે. આથી વાણી જ
ધનવાન છે. ૨

જે સ્થિતિને સમજે છે, એ આ લોકમાં અને પરલોકમાં
સ્થિર થાય છે. આંખ જ માણુસને સ્થિર રાખે છે. ૩

જે સ્વપ્નને સમજે છે, એ દેવની તથા માણુસની સ્વપ્ન
મેળવી શકે છે. કાન સ્વપ્ન મેળવવામાં મદદ કરે છે. ૪

જે આશરો એટલે શું એ સમજે છે, એ જીવનને આશરો
આપે છે. મન એ જ્ઞાનનો આશરો છે. ૫

એકવાર, બધી ઇન્દ્રિયોમાં સીધી મોટું ડોળુ ! એ વિશે
વાંચ કરો. ૬

પછી બધી ઇન્દ્રિયો પ્રત્યક્ષ પાત્ર મળે, અને કહેવા લાગી
કે, 'હે ધનવાન ! બધામાં વધુને વધુ જીવી મોટું ડોળુ !'

પ્રત્યક્ષ પાત્ર આવા કે. 'નવાનના વધુને વધુ
... ..

હારોબ્ય ઉપનિષદ

શરીર મુડદા જેવું થઈ જાય.' ૭

પછી સૌથી પહેલાં વાણી શરીરમાંથી બહાર ચાલી ગઈ. એક વર્ષ સુધી એ શરીરની બહાર જ રહી પછી આવીને તેણે બીજા ઇન્દ્રિયોને 'પૂછ્યું' કે, 'મારા બધાં કેવી રીતે જીવી શક્યાં?' ત્યારે બીજા ઇન્દ્રિયો જવાબ આપ્યો કે, 'જેમ મૂંગા માણસો વાણી વગર છતાં નાકથી શ્વાસ લે છે, આંખથી જુએ છે, કાનથી શ્રવણ કરે છે અને મનથી વિચાર કરે છે, તેમ અમે બધાં તમારું જીવતાં છતાં.' ત્યારે પોતે બીજા ઇન્દ્રિયોથી મોટી સમજને વાણી ફરીથી શરીરમાં આવી. ૮

પછી આંખ શરીરની બહાર નીકળીને ચાલી એક વર્ષ સુધી બહાર જ રહી. ત્યાર પછી આવીને ઇન્દ્રિયોને 'પૂછ્યું' કે, 'મારા વિના તમે બધાં કેવી રીતે શક્યાં?' ત્યારે બીજા ઇન્દ્રિયોએ આંખને જવાબ આપ્યો કે, 'જેમ આંધળા માણસો આંખ વગરના દોષા સાથે શ્વાસ લે છે, વાણીથી જાણે છે, કાનથી સાંભળે છે અને વિચારે છે, તેમ અમે બધાં તમારા વિના જીવતાં છતાં પોતે બીજા ઇન્દ્રિયોથી મોટી નથી એમ સમજને શરીરમાં આવી. ૯

પછી કાન શરીરની બહાર નીકળીને ચાલી એક વર્ષ સુધી બહાર જ રહ્યો. ત્યાર પછી આવીને

અમે બધાં તમારા વિના જીવતાં હતાં.’ ત્યારે પોતે બીજી ઇન્દ્રિયો
ની મોટા નથી એમ સમજીને કાન ફરીથી શરીરમાં આવ્યો. ૧

પછી મન શરીરની બહાર નીકળીને ચાલ્યું ગયું. એ એ
પ્રશ્ન સુધી બહાર જ રહ્યું. ત્યાર પછી આવીને તેણે બીજી ઇન્દ્રિ
યોને પૂછ્યું કે, ‘મારા વિના તમે બધાં કેવી રીતે જીવી શક્યાં?’
ત્યારે બીજી ઇન્દ્રિયોએ જવાબ આપ્યો કે, ‘જેમ બાળકો મન
ગરનાં દોવા છતાં નાકથી શ્વાસ લે છે, વાણીથી બોલે છે,
આંખથી જુએ છે, કાનથી સાંભળે છે, તેમ અમે બધાં તમારા
વિના જીવતાં હતાં.’ ત્યારે પોતે બીજી ઇન્દ્રિયોથી મોટું નથી
એમ સમજીને મન ફરીથી શરીરમાં આવ્યું. ૧૨

પછી મુખ્ય પ્રાણુ જ્યારે શરીરમાંથી બહાર નીકળવા
ગયો ત્યારે—જેમ કોંઈ જાતનો કોઈ ઘેરો, સરેજ ટકોર થતાં
ગરડાંના ખીલાઓને પલ્લુ ઉઘેડી નાખે તેમ—એના નીકળવાથી
બીજી ઇન્દ્રિયો પલ્લુ ખેંચાવા લાગી. પછી એ બધી ઇન્દ્રિયોએ
પ્રાણુને કહ્યું કે, ‘ભગવન! તમે શરીરમાં પાછા આવો.
મારામાં તમે જ સૌથી મોટા છો. આ શરીરમાંથી તમે બહાર
જો નહિ.’ ૧૨

પછી એ પ્રાણુને વાણીએ કહ્યું કે, ‘હું ધનવાન છું, એ
ન જોઈ.’ પછી અગ્નિ પલ્લુ કહ્યું: ‘હું સ્થિતિ છું, એ
ન જોઈ.’ ૧૩

પછી કાને કહ્યું: ‘હું ગંધવાન છું, એ ન જોઈ.’
પછી મન નીકળ્યું: ‘હું આશ્ચર્ય છું, એ ન જોઈ.’ ૧૪

તેથી: એ ઇન્દ્રિયોએ જ. ૧૫. આ બ. ક. ન મન એમ સદેવ
છે. પલ્લુ એ એ ઇન્દ્રિયો ન હોય જ ૧૬ છે ૧૭ ૧૮ એ

અંત બીજે

એ પ્રાણી દલું કે, ‘મારું અન્ન કયું?’ ત્યારે બીજી ઇન્દ્રિયો જાણી: ‘કૂતરાંઓ અને પક્ષીઓથી લઈને બધાં પ્રાણી-ઓનું જ અન્ન છે, એ તમારું જ અન્ન છે.’

પ્રાણનું નામ જ 'અન' છે. જે કંઈ આમ સમજે છે, તેણે ખાધેશું બધું અન્ન જરૂર એનું પોપણુ કરે છે. ૧

પણી ખાણે ઠણું કે, 'મારું ઠપકું ઠણું ?'

ત્યારે ઈન્દ્રિયો જોણી: ‘પાણી તમારું કપડું છે. આથી જ જમનાર માણસ, જમતાં પહેલાં અને જમ્યા પછી થોડુંક પાણી પીએ છે.’ (એ અજ્ઞની બંને બાબતોએ કપડાંની જેમ રહે છે માટે જ એ અજ્ઞનું કપડું છે.) જે આમ સમજે છે, તેને પહેરવાનાં અને ઝોડવાનાં કપડાં મળે છે. ૨

જખાણના પુત્ર સ્વયંકામે વ્યાગ્રપદના પુત્ર આશ્રુતિને આ
માણની પૂજા સમજાવીને કહ્યું હતું કે, 'જો માણને સમજનાર
કોઈ પણ માણસ માણની આ પૂજા સૂઝાં ફૂંકાંની આમે કરે, તો
જરૂર એમાંથી કાળિયો ફૂટે અને એની ઉપર પાન આવે. (તો
પણી માણસને કરેવાથી લાલ થાય જ—એમાં કરેનું શું ?) ૩

પ્રાણવિદ્યા બરાબર સમજ્યા પછી જો મોટા બનવાની ઇચ્છા થાય, તો અમારૂંને દિવસે હીજા લઈને પૂનમની રાતે હરેક જાતની આપણિનો છૂટો (મંચ), ફડી અને મધને લાકડાના વાસણમાં બેઠાં મેળવીને એ વાસણ પરેલાં એક તરફ રાખવું.

પહાં જ્યેષ્ઠાવ થેષ્ઠાવ સ્વાહા એ મંત્રથી અગ્નિમાં ધાનો
રોમ કર્યો પહાં રોમ કરવાના નુવમાંથી* દપકનું ધી પેલા
વામણમ. જન્મ દપકાવક ૬

वसिष्ठाय नमः ॥ मंत्रस्थी धने. श्रुतिन इति इति

ટપકતું ધી એ વાસણમાં થોડું ટપકાવવું. પ્રતિષ્ઠાચૈ સ્વાહા એ મંત્રથી ધીનો હોમ કરીને ફરીથી ટપકતું ધી એ વાસણમાં ટપકાવવું. સંપદે સ્વાહા એ મંત્રથી ધીનો હોમ કરીને એવી રીતે જ એ વાસણમાં ધી ટપકાવવું. આયતનાય સ્વાહા એ મંત્રથી ધીનો હોમ કરીને થોડું ધી એ વાસણમાં ટપકાવવું. ૫

પછી પેલા વાસણમાંથી થોડો છૂંદો (મંથ) લઈને આ મંત્ર જપવોઃ* ‘તારું’ નામ પ્રાણ છે. કારણ કે આપું જમત તારું જ છે. એ જ જ્યેષ્ઠ, એક અને પ્રકાશવાન તથા પાલક છે. એ મને જ્યેષ્ઠપણું, એકપણું, પ્રકાશવાનપણું અને પાલકપણું મેળવી આપો. હું પ્રાણના જેવો બનું.’ ૬

પછી આ મંત્રનો ચોથો-ચોથો ભાગ બોલીને એ છૂંદો- (મંથ)માંથી એક એક કોણિયા જેટલો ભાગ લઈને ખાવોઃ

तत्त्वयितुर्गृणीमहे; वयं देवस्य भोजनम्।

એક* સર્વઘાતમમ્; તુરં મમસ્ય ધીમદિ ॥

ઉદ્ધો ચોથો ભાગ બોલીને બાકીનું જે રથુ દોાય, તે બધું

પી જવું. પછી જરા પાણી પીને અગ્નિ પાસે પૂર્વદિશા તરફ મોઢું રાખીને મૃત્યમ્ અથવા નાની એટલી* પર મીન રાખીને તથા ચિતને શાંત કરીને સૂઈ જવું. જો રવમમાં સી દેખાય, તો કાચું સફળ થયું છે એમ સમજવું. ૭

અંત્ર ત્રીજો

આગળનો પુત્ર મેનકેનું એકવાર પાયાતરેશની ગભામાં આપેલો. તેને જપવના પુત્ર ગાળ દેવાઈને પાયાતરેશની ગભામાં

મેતડેતુએ જવાળ આપ્યો: ‘હા, ભગવન! મારા પિતાએ મને ઉપદેશ આપ્યો છે.’ ૧

પછી પ્રવાહલુરાજએ પૂછ્યું કે, ‘માણસો મરી ગયા પછી ક્યાં જાય છે એ તને ખબર છે?’ મેતડેતુએ કહ્યું: ‘ના, ભગવન! એ હું જાણતો નથી.’

પછી પ્રવાહલુરાજએ પૂછ્યું: ‘માણસો ત્યાંથી પાછાં કેવી રીતે આવે છે એ તું જાણે છે?’

મેં—ના, ભગવન! એ હું જાણતો નથી.

પ્ર—દેવયાનમાર્ગ, પિતૃયાણુમાર્ગ તથા જ્યાંથી એ બંને માર્ગો જુદા પડે છે એ ઠેકાણાની તને ખબર છે?

મેં—ના, ભગવન! એ હું જાણતો નથી.

પછી પ્રવાહલુ રાજ જાણ્યા: ‘મરણ પામેલાં માણસોથી પિતૃસૌક શા માટે સરાઈ જતા નથી એ તું જાણે છે?’

મેં—ના, ભગવન! એ હું જાણતો નથી.

પ્ર—પાંચમી આદૃતિમાં, પાણીમાંથી પુરુષ કેવી રીતે બને છે એની તને ખબર છે?

મેં—ના, ભગવન! એ મને ખબર નથી.

પ્ર—તું આ કાંઈ જાણતો નથી તો પછી ‘મારા પિતાએ મને ભણાવ્યો છે’ એમ તે કેવી રીતે કહ્યું? જે આ બધું જાણતો ન હોય, તે ‘હું સજ્જેલો છું’ એમ કેવી રીતે કહી શકે?

રાજની આ વાતથી મેતડેતુને ખેદ થયો અને એ પિતાની પાસે પાછો આવ્યો. તેણે પિતાને કહ્યું: ‘પૂરું સજ્જાન્યા વિના જ આપે મને એમ કેમ કહ્યું કે મેં તને ભણાવ્યો છે? ૪

‘પેલા કાશીના પ્રવાહજે મને પાંચ સ્વાલ પૂછ્યા તેમાંથી મેંકેવનો જવાબ આપી શક્યો નહિ.’

૫. મેં પિતાએ મેતડેતુને કહ્યું કે, ‘તને કહેલું છે પાંચ નામો, જેના વગર તું જાણતો નથી.’

નથી. જો એની મને ખબર હોત, તો મેં તને એ કેમ શીખડું
ન હોત ? ' પ

પંછી ગૌતમ જોત્રના એ આરણિકપિ પ્રવાહલુરાન પાસે ગયા. એ રાત્રએ તેમની આદરપૂર્વક પૂજા કરી. બીજે દિવસે સવારે એ ઋષિ રાત્રની પાસે ગયા, ત્યારે રાત્રએ કહ્યું કે—‘ધન, ધાન્ય, જે જોઈએ એ તમે માગો.’

ક્રપિએ કહ્યું: 'હે રાજન ! ધન અને ધાન્ય તમારી પાસે જ ભરે રહ્યું. તમે જે સલાહ મારા પુત્રને પૂછ્યા હતા, તે વિષે જ મને કહો.'

ત્યારે રાજાને વિચાર થયો કે, 'આ વિદ્યા બ્રાહ્મણને કેમ આપવી ?' આ વિચારથી તેને દુઃખ થયું. ૬

છતાં, બ્રાહ્મણને ના પાડવી એ ઠીક નહિ, એમ સમજીને રાજાએ કહ્યું: 'આ વિદ્યા માટે તમે અહીં ઘણા વખત સુધી બ્રહ્મચર્ય પાળીને રહો. તમને આ વિદ્યા સંજીવની ઇંચા છે, પણ મારે કહેવું જોઈએ કે આ વિદ્યા હજી સુધી બ્રાહ્મણોની પાસે ગઈ નથી. આ વિદ્યાનો ઉપદેશ ક્ષત્રિયો જ કરતા આત્મા છે. પણ તમને હું ના પાડી શકું નથી.'

પછી તેમણે એ જાણે એ વિદ્યા શીખતી. ૭

५९३

(५) अतिथि- (५)

ॐ श्रीगणेशाय नमः । अथ श्रीगणेशोत्थानम् ।
 श्रीगणेशाय नमः । अथ श्रीगणेशोत्थानम् ।
 श्रीगणेशाय नमः । अथ श्रीगणेशोत्थानम् ।

$$m = \frac{1}{2} \left(\frac{1}{\sqrt{1 - \frac{v^2}{c^2}}} + \frac{1}{\sqrt{1 - \frac{v'^2}{c^2}}} \right)$$

■ 484 — 100. (1000 — 100)

ખંડ પાંચમો

‘હે ગૌતમ ! વરસાદના દેવ અગ્નિ છે, પવન સમિધ છે, વાદળાં ધુમાડો છે, વીજળી એ અગ્નિની જાળ છે, ઇન્દ્રનું હથિયાર (વજ્ર) અંગારા છે, અને મેઘ જાળે છે એ તણુખા છે. ૧

‘એ અગ્નિમાં દેવતાઓ સોમરાજને હોમે છે. એ આદુતિથી વરસાદ થાય છે. ૨

ખંડ છઠ્ઠો

‘હે ગૌતમ ! પૃથ્વી અગ્નિ છે, વર્ષ સમિધ છે, આકાશ ધુમાડો છે, રાત એ અગ્નિની જાળ છે, દિશાઓ અંગારા છે, અને દિશાઓના ખૂણા તણુખા છે. ૧

‘એ અગ્નિમાં દેવતાઓ વરસાદનો દોમ કરે છે. એ આદુતિથી અન્ન થાય છે. ૨

ખંડ સાતમો

‘હે ગૌતમ ! પુરુષ અગ્નિ છે, વાણી સમિધ છે, પ્રાણુ ધુમાડો છે, જલ એ અગ્નિની જાળ છે, આંખ અંગારા છે, અને કાન તણુખા છે. ૧

‘એ અગ્નિમાં દેવતાઓ અન્નનો દોમ કરે છે. એ આદુતિથી વીર્ય ઊપજે છે. ૨

ખંડ આઠમો

‘હે ગૌતમ ! સ્ત્રી અગ્નિ છે. એનું ઉપન્યસ એ સમિધ છે, એને પાસે ખોલાવવામા આવે છે એ ધુમાડો છે, એની દોનિ એ અગ્નિની જાળ છે, જે અંદર કરે છે એ અંગારા છે. અને

એથી જે સુખ થાય છે એ તલુખા છે. ૧
 એ અગ્નિમાં દેવતાઓ વીર્ય હોમે છે. એ આદુતિથી
 ઊપજે છે. ૨

ખંડ નવમે

આવી રીતે પાંચમી આદુતિમાં પાણીમાંથી પુરુષ
 છે. (આ પાંચમા સ્વાક્ષનો જવાબ થયો. હવે પહેલા સ્વા
 નો જવાબ આપવાનું શરૂ કરે છે.)

એરથી વીંટાયેલો એ ગર્ભ નવ ઠે દશ માસ સુધી પેટ
 રક્ષા પછી જન્મે છે. ૧

જન્મ્યા પછી જેટલું આયુષ્ય હોય ત્યાં સુધી એ હવે
 અને મરી ગયા પછી એને અગ્નિમાં દેવા માટે લઈ જાય
 આમ ઉવટે એ જેમાંથી આવ્યો, તેમાં જ સગી જાય છે. ૨

ખંડ દશમે

પાંચ જાતના એ અગ્નિઓને જે આવી રીતે સુમજે છે તપ
 વનમાં રહીને મહાથી અને તપ કરીને પૂજે છે, તે આત્મજ જન્મ
 વેક્ષા ગૂંચડિરજોના દેવને પામે છે; ત્યાંથી દિવસના દેવને, ત્યાંથી
 અજવાલિયા (ચુકલપણ)ના દેવને અને ત્યાંથી ઉતરાવજુ-
 (ના ભમામ)ના દેવને પામે છે. ૧

ત્યાંથી વર્ષના દેવને, ત્યાંથી ગૂંચને, ત્યાંથી ચન્દ્રને અને
 ત્યાંથી વૈજાંતને પામે છે. ત્યાં અશ્વમેદમાંથી અમાનવ પુરુષ
 આવેને એને અશ્વમેદમાં બંધી જાય છે આ દેવવાન (દેવ-
 માંદો) માંદો છે. ૨

૧. પુરુષે તપ કરીને મહાથી અને તપ કરીને પૂજે છે તે આત્મજ જન્મ
 વેક્ષા ગૂંચડિરજોના દેવને પામે છે. ત્યાંથી દિવસના દેવને, ત્યાંથી
 અજવાલિયા (ચુકલપણ)ના દેવને અને ત્યાંથી ઉતરાવજુ-
 (ના ભમામ)ના દેવને પામે છે. ૧

સોનું ચોરનાર, દારૂ પીનાર, ગુસ્તી સ્ત્રી સાથે આરો
ચાલનાર, અને બ્રહ્મહત્યા કરનાર આ ચાર જણ તથા તેવાં
સોનો સંગ કરનાર—એ પાંચ જણ મહાપાપી છે. ૬
છતાં જે આવી રીતે પાંચ અગ્નિઓની આ વિધા ન
હોય, તે તેવાં માણસોનો સંગ કરે તોપણ તેને પાપ લાગતું
જે આમ સમજે છે, એ પવિત્ર અને પુણ્યવાળા લોકમાં જાય છે.

ખંડ અગિયારમો

ઉપમન્યુનો પુત્ર પ્રાચીનશાસ, પુલુપનો પુત્ર સત્ય
સાક્ષવિનો પુત્ર ઇન્દ્રધુમ્ન, શર્કરાશનો પુત્ર જન તથા અમતરા
પુત્ર બુડિલ એ પાંચ મહાપુરુષોએ એકવાર ભેગા થઈને વિચ
ક્યો કે, ‘આપણો આત્મા એ શું છે ? બ્રહ્મ શું છે ?’ ૧

ઉવટે તેઓએ નક્કી કર્યું કે, ‘હાલ તો અરજુનકપિના પુત્ર
આચાર્ય ઉદાલક આત્માને બરાબર સમજે છે. તો આપણે તેમ
પાસે જ જઈએ.’

પછી તેઓ આચાર્ય ઉદાલક પાસે ગયા. ૨

ઉદાલકકપિ તેમને ભેળંને સમજી ગયા કે આ બધા
મને જે કાંઈ પૂછશે, તે વિષે હું તેમને બરાબર સમજાવી શકિ
નહિ. તેથી હું તેમને બીજાની પાસે જ મોકલું. ૩

પણ તેમણે તેમને કહ્યું કે, ‘દે માન આપવા પોત્તે પુરુષો
અત્યારે તો કેકયના પુત્ર અશ્વપતિ જ આત્માને બરાબર સમજ
છે. માટે આપણે બધા તેમની પાસે જ જઈએ.’

પછી એ બધા અશ્વપતિની પાસે ગયા. ૪

અશ્વપતિએ પોતાના મનમાં કહ્યું કે : હવે એ બધા અગ્નિવિદ્યોનો

અભિપ્રાય જાણવાનો છે.

તેમણે કહ્યું કે : હવે તમે બધા બેસો. હું તમને બધું જણાવું.

તેમણે કહ્યું કે : હવે તમે બધા બેસો. હું તમને બધું જણાવું.

સેનો તો ક્ષય અને નાશ થઈ જાય છે. કર્મ, જ્ઞાન અને ભક્તિ એ ત્રણે શ્રેણિઓ ને એક પદ ઉપર માણસને પહોંચાડે છે, ત્યાં છેવટે જ્ઞાન, જ્ઞાતા અને જેય એ ત્રણેનો બેદ જ નીકળી જાય છે. તે મોક્ષ, તે બ્રહ્મજ્ઞાન, તે સાક્ષાત્કાર, તે બગવદ્દર્શન, તે નિર્વાણ અને તે કૈવલ્ય. જિજ્ઞાસુઓના, તપસ્વીઓના, ભક્તોના અને ઋષિમુનિઓના એ અનિમ ક્ષેપનો સાધ અને સીધો ધોરી રસ્તો આ ઉપનિષદોમાં છે.

તે મુખ્ય વિચારકોએ ઉપનિષદોની બ્રહ્મવિદ્યાની કમપૂર્વક સ્થાપના કરી છે તે કંઈક ઠાણકમાનુસાર નીચે પ્રમાણે નારવી શકાય છે: +

- “ ૧. શ્રુતિર્મિ મહીદાસ ઐતરેય—ઋગ્વેદના ઐતરેય આરણ્યક અને ઐતરેય ઉપનિષદના મુખ્ય શાખા-પ્રવર્તક અને ‘મદ્ધાનં મદ્ધા—બ્રહ્મ શુદ્ધ જ્ઞાનમયત્વ છે’ એ મહાવાક્યના સ્વર્થક.
૨. શ્રુતિર્મિ ઉદાક્ષર આરણ્ય—સામવેદના છાન્દોગ્ય ઉપનિષદના પ્રધાન વિચારક અને સ્વેતકેતુના પિતા. ‘તદ્યમસિ—તું (હવે) તે (બ્રહ્મ) છે’ એ મહાવાક્યના સિદ્ધાંતના સ્થાપક.
૩. દેવર્મિ વરણ—કૃષ્ણ યજુર્વેદની તૈત્તિરીય શાખાના મદર્મિ, પંચકોશ વિદ્યાના સ્થાપક અને બ્રહ્મ આનંદમય વસ્તુ છે એવા નિર્ણયના પ્રવર્તક.
૪. પાત્રવદ્ધ્ય યાગીશ્વર—શુક્લ યજુર્વેદની શાખાના પ્રવર્તક; સતપથ બ્રાહ્મણની રચના કરનાર અને ખૂદદારણ્યક અને તેમાં અંગર્ગત ખૂદદારણ્યક ઉપનિષદના પ્રમુખ નિર્વાનિષ્ઠ મદર્મિ. ‘અદં મદ્ધાસ્મિ—હું બ્રહ્મ છું.’ એવા શુદ્ધ અનુભવવાચક મહાવાક્યના સ્થાપક.

રાજા જોડ્યા: “જેને તમે આત્મા સમજીને પૂજો છો એ ‘પૃથગ્વર્ત્મા’ નામનો અનેક માર્ગે ફરતો આત્મા છે. આથી જ તમારી પાસે જીદીજીદી દિશાઓમાંથી અનેક ભેટો આવે છે અને તમારી સાથે અનેક રથો ચાલે છે. ૧ તમે નીરાગી છો અને સુખ ભોગવો છો. જે ડાઈ એને આત્મા સમજીને પૂજે છે, એ નીરાગી બને છે અને સુખ ભોગવે છે; એના કુળમાં પ્રભતેજ સ્થિર રહે છે. પણ એ વાયુ તો માત્ર આત્માનો પ્રાણ જ છે. તમે જો મારી પાસે આવ્યા ન હોત, તો તમારો પ્રાણ જ નીકળી જાત.” ૨

ખંડ પંદરમો

પછી રાજાએ શર્કરાક્ષના પુત્ર જનને પૂછ્યું કે, ‘તમે કેને આત્મા સમજીને પૂજો છો?’ તેમણે કહ્યું: ‘ભગવન! હું આકાશને પૂજું છું.’ રાજાએ કહ્યું: “જેને તમે આત્મા સમજીને પૂજો છો, એ ‘અદ્રુલ’ દરેક ઠેકાણે સરપૂર છે. એથી જ તમે પુત્ર વગેરે સંતતિથી અને ધનધાન્ય વગેરેથી સરપૂર છો. ૧ તમે અન્ન ખાઓ છો અને સુખ ભોગવો છો. જે એને આત્મા સમજીને પૂજે છે, એને હંમેશાં અન્ન મળે છે, એ સુખ ભોગવે છે અને એના કુળમાં પ્રભતેજ સ્થિર રહે છે. પણ એ આકાશ તો માત્ર આત્માનું પેટ જ છે. જો તમે મારી પાસે આવ્યા ન હોત, તો તમારું પેટ ફટી જ જાત.” ૨

ખંડ સોળમો

પછી રાજાએ અશ્વત્થામના પુત્ર જહિતને પૂછ્યું કે, ‘તમે કેને આત્મા સમજીને પૂજો છો?’

૬

તમે અજ્ઞ બાઓ છો, ઇચ્છેલું બધું મેળવી શકો છો; ને આવી રીતે આત્માને સમજે છે, એ અજ્ઞને ખાય છે અને ઇચ્છેલું બધું મેળવી શકે છે; એના કુળમાં પ્રવ્રત્તેજ સ્થિર રહે છે.

પણ જેને તમે આત્મા સમજે છો, એ તો આત્માનું માથું જ છે. જો તમે મારી પાસે આવ્યા ન હોત, તો તમારું માથું નીચે પડત." ૨

ખંડ ત્રેમો

પછી રાજાએ પુત્રપના પુત્ર સત્યયજ્ઞને પૂછ્યું કે, 'તમે ઠાને આત્મા સમજીને પૂજે છો ?'

સત્યયજ્ઞે કહ્યું: 'ભગવન! હું સૂર્યને પૂજું છું.'

રાજાએ કહ્યું: "જેને તમે આત્મા સમજીને પૂજે છો, એ 'વિમરૂપ' આત્મા જ આ આખું જગત છે. એની પૂજથી જ તમારા કુળમાં સુખનાં ઘણાં સાધનો દેખાય છે. ૧

તમારી પાસે ખચ્ચરના રથ અને હાસીઓ છો. તમે નારીઓ છો અને સુખ ભોગવો છો. જે એ આત્માને પૂજે છે એ જરૂર નારીઓ બને છે અને સુખ ભોગવે છે; એના કુળમાં પ્રવ્રત્તેજ સ્થિર રહે છે.

જ્યાં એ સૂર્ય નો માત્ર આત્માની આંખ જ છે, જો તને મારી પાસે આવ્યા ન હોત, તો તમે અંધારા જ પાત." ૨

ખંડ ચૌદમો

પછી રાજાએ પુત્રપના પુત્ર સત્યયજ્ઞને પૂછ્યું કે, 'તમે ઠાને આત્મા સમજીને પૂજે છો ?'

રાજા જોડ્યા: “જેને તમે આત્મા સમજીને પૂજો છો, એ ‘પૃથગ્વર્ત્મા’ નામનો અનેક માર્ગે ફરતો આત્મા છે. આથી જ તમારી પાસે જીદીજીદી દિશાઓમાંથી અનેક ભેટો આવે છે અને તમારી સાથે અનેક રથો ચાલે છે. ૧

તમે નીરાગી છો અને સુખ ભોગવો છો. જે કોઈ જોને આત્મા સમજીને પૂજે છે, એ નીરાગી બને છે અને સુખ ભોગવે છે; એના કુળમાં પ્રજાતેજ સ્થિર રહે છે.

પણ એ વાયુ તો માત્ર આત્માનો પ્રાણ જ છે. તમે જો મારી પાસે આવ્યા ન હોત, તો તમારો પ્રાણ જ નીકળી જત.” ૨

અંક પંદરમો

પછી રાજાએ શર્કરાક્ષના પુત્ર જનને પૂછ્યું કે, ‘તમે કોને આત્મા સમજીને પૂજો છો ?’

તેમણે કહ્યું: ‘સગવન! હું આકાશને પૂજું છું.’

રાજાએ કહ્યું: “જેને તમે આત્મા સમજીને પૂજો છો, એ ‘અદૃશ’ દરેક દેકાણે ભરપૂર છે. એથી જ તમે પુત્ર વગેરે સંતતિથી અને ધનધાન્ય વગેરેથી ભરપૂર છો. ૧

તમે અજ્ઞ જાઓ છો અને સુખ ભોગવો છો. જે જોને આત્મા સમજીને પૂજે છે, એને દમિયાં અજ્ઞ મળે છે, એ સુખ ભોગવે છે અને એના કુળમાં પ્રજાતેજ સ્થિર રહે છે.

પણ એ આકાશ તો માત્ર આત્માનું પેટ જ છે. જો તમે મારી પાસે આવ્યા ન હોત, તો તમારું પેટ ફૂટી જ જત.” ૨

અંક સોળમો

પછી રાજાએ અશ્વત્થામના પુત્ર જીહ્વકને પૂછ્યું કે, ‘તમે કોને આત્મા સમજીને પૂજો છો ?’

તેમણે કહ્યું: ‘જેને તમે આત્મા સમજીને પૂજો છો, એ ‘અદૃશ’ દરેક દેકાણે ભરપૂર છે. એથી જ તમે પુત્ર વગેરે સંતતિથી અને ધનધાન્ય વગેરેથી ભરપૂર છો. ૧

રાજા જોલ્યા: 'જેને તમે આત્મા સમજીને પૂજે છે, એ આખા જગતના ધન જેવું છે. એથી જ તમે ધનવાન અને નીરાગી છો. ૧

તમે નીરાગી છો અને સુખ ભોગવો છો. જે એ આત્માને પૂજે છે, એ નીરાગી થાય છે, સુખ ભોગવે છે અને એના કુળમાં શ્રદ્ધાતેજ સ્થિર રહે છે.

પણ એ પાણીરૂપ ધન તો માત્ર આત્માનું પેટું (બક્તિ) જ છે. જે તમે મારી પાસે આવ્યા ન હોત, તો તમારું પેટું જ ફાટી જતું.' ૨

ખંડ સત્તરમો

પછી રાજાએ અરણ્યના પુત્ર ઉદાસકને પૂછ્યું કે, 'તેને આત્મા સમજીને પૂજે છે?'

તેમણે કહ્યું: 'ભગવન! હું પૃથ્વીને જ પૂજું છું.'

રાજાએ કહ્યું: 'પૃથ્વી એ પ્રતિષ્ઠા (સ્થિતિ) છે. એથી પ્રજા અને પશુઓથી તમારી સ્થિતિ સારી છે. ૧

તમે નીરાગી છો અને સુખ ભોગવો છો. જે એ આત્મા સારી રીતે પૂજે છે, એ નીરાગી બને છે અને સુખ ભોગવે અને એના કુળમાં શ્રદ્ધાતેજ સ્થિર રહે છે.

પણ પ્રતિષ્ઠા તો માત્ર આત્માના પેટું છે. જે તમે પાસે આવ્યા ન હોત, તો તમારું પેટું જ બાકી જતું.'

ખંડ અઠાદો

પણ આત્માને જે સૂર્ય દેકાણે રહેલો અને દરેકની અંદર રહેલો સમજે છે, તે બધા લોકમાં, દરેક ભૂતમાં તેમજ શરીર, બધી ઇન્દ્રિયો, મન અને બુદ્ધિ વગેરેમાં રહીને સુખભોગ ભોગવે છે. ૧

કારણ કે, સ્વર્ગ તો આત્માનું માથું જ છે, સૂર્ય તેની આંખ જ છે, વાયુ તેનો પ્રાણ જ છે, આકાશ એનું પેટ જ છે, પાણી એની ખસ્તિ જ છે, અને પૃથ્વી તેના પગ જ છે. આવી રીતે જે સમજે છે, એ પોતે અમિહોત્ર જેવો બને છે. એની છાતી એ અમિહોત્રની વેદિ છે, એનાં રુવાંટાં એ હર્ષ છે, એનું હૃદય એ 'માર્હપત્ય' નામનો અમિ છે, એનું મન હર્ષિણામિ છે, અને એનું મોઢું એ 'આહવનીય' નામનો અમિ છે. ૨

ખંડ આગણીસમો

રધિતું અન્ન જ્યારે જમવા માટે પોતાની સામે પિરસાય, ત્યારે એમાંથી પહેલાં પ્રાણાય રચાદા એમ બેાત્રીને પહેલો કાળિયો ભરવો. એ પહેલી આદૃતિથી પ્રાણ તૃપ્ત થાય છે. ૧

પ્રાણ તૃપ્ત થવાથી આંખ તૃપ્ત થાય છે. આંખ તૃપ્ત થવાથી સૂર્ય તૃપ્ત થાય છે. સૂર્ય તૃપ્ત થવાથી સ્વર્ગ તૃપ્ત થાય છે. સ્વર્ગ તૃપ્ત થવાથી સ્વર્ગ અને સૂર્ય જેના માલિક છે તે તૃપ્ત થાય છે. એ બધાંની તૃપ્તિ થવાથી એ અન્ન જમનારો પ્રજાથી, પશુઓથી, સ્પત્યથી, શરીરના અને બુદ્ધિના તેજથી અને પ્રદન-તેજથી તૃપ્ત થાય છે. ૨

ખંડ વીસનો

પણ દવાનાય રચાદા એમ બેાત્રીને બીજો કાળિયો ભરવો. એ ત્રીજી આદૃતિથી 'વન' નામનો તૃપ્ત થાય છે. ૧

• વન નામનો તૃપ્ત થાય છે. એ તૃપ્ત થાય છે. ૨

ખંડ તેવીસમેા

પછી ઉદાનાય સ્વાહા એમ જાણીને પાંચમેા ડોળિયો ભરતો. એ આદુતિથી 'ઉદાન' તૃપ્ત થાય છે. ૧

ઉદાન તૃપ્ત થવાથી ત્વચા (ચામડીની ઇન્દ્રિય) તૃપ્ત થાય છે. ત્વચા તૃપ્ત થવાથી વાયુ તૃપ્ત થાય છે. વાયુ તૃપ્ત થવાથી આકાશ તૃપ્ત થાય છે. આકાશ તૃપ્ત થવાથી આકાશ અને વાયુ જેના માલિક છે એ તૃપ્ત થાય છે. એ જધાંની તૃપ્તિથી એ અન્ન જમનારો પ્રજાથી, પશુઓથી, અન્નથી, શરીરના અને છુદ્ધિના તેજથી તથા અગ્નિતેજથી તૃપ્ત થાય છે. ૨

ખંડ ત્રાવીસમેા

આ દેશાનર (આત્મા)ની વિદ્યા સુમજ્યા વિના જે અગ્નિ-રોત્ર દોમે છે, એ જાણે અંગારાઓને બદલે રાખમાં દોમ કરતો રોય એના જેવું છે. ૧

જે આ બધું સુમજીને અગ્નિરોત્ર દોમે છે, એ સર્વ લોકને, સર્વ ભૂતને તથા સર્વ આત્માને માટે દોમે છે. ૨

જેમ મુજની અંદરનો તાંતણો અગ્નિમાં નાખવાથી તુરત બળી જાય છે, તેમ જે આ અગ્નિરોત્રને સુમજીને દોમે છે (જમે છે) તેનું હરેક પાપજ બળી જાય છે. ૩

આથી આમ સુમજનાર એ કહાય ચંડાળને એકું આપે, ત્રાપણ એ અન્ન ચંડાળના શરીરમાં રહેલ આત્મારૂપ અગ્નિમાં દોમેવ બને છે—એથી પાપ લાગતુ નથી. એ અગ્નિરોત્રનાં વખાણુ નાં જ્ઞાન કહ્યું છે—

જે ન જ્ઞા દુનિયાના બુદ્ધિયં : '૧.૧૩૦ પોતાની માની ગણ
જાણે ના. જાણે ના. જાણે ના. જાણે ના. જાણે ના. જાણે ના. જાણે ના. જાણે ના.
જાણે ના. જાણે ના. જાણે ના. જાણે ના. જાણે ના. જાણે ના. જાણે ના. જાણે ના.

છક્કો અધ્યાય

ਅੰਤ ਪੜ੍ਹੋ।

અચ્છુરુપિના પુત્રનો પુત્ર મેતકેતુ નામે હોતો. તેને એ દિવસે તેના પિતા ઉદાસકે કહ્યું કે, 'રે મેતકેતુ ! તું અદ્ય પાળીને આચાર્યની ખાસે રહે. રે સૌમ્ય ! આપણા કુળ ડોઈ પણ જાળક સજ્યા વિનાનો અને તેથી માત્ર નામનો જાણતુ રહ્યો નથી.' ૧

પાત્રી બાર વર્ષનો એ મેનકેડુ આચાર્યને ત્યાં ગયો.
સાતીઠ વર્ષનો યશ ત્યાં સુધી નેહ બજાયો. આખી એ પાત્રી
મોટો મમજવા લાગ્યો અને તેને કાળુતરનું અભિમાન ગ્રીપ
એથી ચૂર્ણી થઈ જતા હતા.

આપણે મમજીના લાભને
એથી મમજી સ્વચ્છ બનીને તે મેર આપ્યો.
ત્યારે તેના પિતાએ કહ્યું કે, 'તે મેનકેડ !' હું મો
હું આમ પોતાને મોટો મમજીનાર, જાણુવના અનિમાન
એને સ્વચ્છ થયો. તે, તે દિ. ૧ મ. ૫ વાગે એ ઉપરથી જાણ્યો
કે તે (કેવર) ની નીચેના નીચેના મમજી ૧૧ મી મી
નરિય નીચેના મમજી નીચેના મમજી ૧૧ મી મી

છાંદોગ્ય ઉપનિષદ

જુહાં નામવાળાં અનેક સ્વરૂપો બનાવું. ૨
તથા એ ત્રણેય દેવતાને (તેજ, પાણી અને અગ્નિને)
ત્રેવડાં ત્રેવડાં કરું.’

આમ વિચારીને એ ‘સત’ નામના દેવે એ ત્રણેય દેવતા-
ઓમાં જીવની સાથે પ્રવેશ કર્યો અને તેનાં જુહાંજુહાં નામવાળાં
અનેક સ્વરૂપો બનાવ્યાં. ૩

હે સીમ્ય ! પછી એણે એ ત્રણેય દેવતાને ત્રેવડા ત્રેવડા
કયાં. ત્રેવડા ત્રેવડા કેવી રીતે કર્યાં એ હું સમજાવું. ૪

ખંડ ત્રોથો

ત્રેવડા કરેલા અગ્નિમાં જે રાતું રૂપ દેખાય છે, એ (ત્રેવડા
નહિ કરેલા એવા) તેજનું રૂપ છે; જે ઘોણું રૂપ દેખાય છે,
પાણીનું રૂપ છે; અને જે ઠાળા જેવું રૂપ દેખાય છે, એ અગ્નિ
રૂપ છે. આવી રીતે અગ્નિનું અગ્નિપણું જ કયાં રહ્યું ?
અગ્નિ પણ કયાં રહ્યો ? વાણીથી જે ‘અગ્નિ’ વગેરે શબ્દ બોલા
છે, તે તો માત્ર નામ જ છે. (તેજ, પાણી અને અગ્નિ
ત્રણેય જ સાચાં છે. ૧

સૂર્યનું જે રાતું રૂપ દેખાય છે, એ તેજનું રૂપ છે; જે
રૂપ દેખાય છે, એ પાણીનું રૂપ છે; અને જે ઠાળા જેવું
રૂપ દેખાય છે, એ અગ્નિનું રૂપ છે. આવી રીતે સૂર્યનું સૂર્ય
શબ્દ પણ કયાં રહ્યો ? વાણીથી ‘સૂર્ય’ શબ્દ બોલાય છે, તે તો માત્ર નામ જ

ચાલ્યું ગયું. એથી ‘ચંદ્ર’ શબ્દ પણ કયાં રહ્યો ? વાણ્ણીથી જે ‘ચંદ્ર’ વગેરે શબ્દ જોડાય છે, તે તો માત્ર નામ જ છે. ત્રણ રૂપો જ માત્ર સાચાં છે. ૩

વીજળીનું જે રાતું રૂપ દેખાય છે, એ તેજનું રૂપ છે; જે ધોળું રૂપ દેખાય છે, એ પાણીનું રૂપ છે; અને જે કાળાં જેડું રૂપ દેખાય છે, એ અગ્નિનું રૂપ છે. આવી રીતે વીજળીનું વીજળી-પાણું જ ચાલ્યું ગયું. એથી ‘વીજળી’ શબ્દ પણ કયાં રહ્યો ? વાણ્ણીથી જે ‘વીજળી’ વગેરે શબ્દ જોડાય છે, તે તો માત્ર નામ જ છે. ત્રણ રૂપો જ માત્ર સાચાં છે. ૪

આ હકીકત સમજનારા પદેલાંના મહાપુરુષો કહી ગયા છે કે, ‘અમારા કુળમાં હવે કોઈ પણ એમ નહિ કરે કે આ શ્રદ્ધાથી વસ્તુ અમારે માટે ન સાંભળેલી, ન વિચારેલી કે ન જાણેલી છે.’ કારણ કે, તેઓ આ વિધાથી ખત્રું સમજતા હતા. ૫

જે લાક્ષણ્યવાળું દેખાતું હતું, તેને તેઓ તેજનું રૂપ સમજતા હતા; જે યોગાશયવાળું દેખાતું હતું, તેને તેઓ પાણીનું રૂપ સમજતા હતા; અને જે કાળાશયવાળું દેખાતું હતું, તેને તેઓ અગ્નિનું રૂપ સમજતા હતા. ૬

જે કોઈ ન સમજતય એવી વસ્તુ દેાવ, તે પણ એ ત્રણ તત્ત્વોની જ ખનેલી છે, એમ તેઓ સમજતા હતા.

હો, હે સૌમ્ય ! એ ત્રણ વસ્તુઓ (તત્ત્વો) મનુષ્યના શરીરમાં કેવી રીતે વિવિધ થય. છે એ સમજા. ૭

હે સૌમ્ય ! ખાધેલા તેજ(ધી-તેજ)નો જે સૂક્ષ્મ ભાગ
 હોય છે, તે જિએ આવીને વાણી બને છે. ૪
 હે સૌમ્ય ! આમ અન્નનું કાર્ય મન છે, પાણીનું કાર્ય
 માણુ છે અને તેજનું કાર્ય વાણી છે.
 મેતકેતુએ ફરીથી કહ્યું: 'ભગવન ! મને હજીય સમજાવો.'
 પિતાએ કહ્યું: 'ભલે.' ૫

ખંડ સાતમો

(ખાધેલા અન્નનો જે સૂક્ષ્મ ભાગ હોય છે તેથી પુષ્ટિ કરેલ
 મનની શક્તિના સોળ ભાગ કરીને એ સોળેય ભાગ પુરુષની
 સોળ કળા, એમ માન્યું છે.) 'હે સૌમ્ય ! પુરુષની સોળ કળા
 છે. (તારે ખાતરી કરવી હોય તો) તું પંદર દિવસ જમીય
 નહિ, પણ છઠ્ઠા યાવ તેટલું પાણી પીજે. કારણ કે, માણુ એ
 પાણીનું કાર્ય દોવાથી, જે તું પાણી નહિ પીએ તો માણુ
 પીકી જશે.' ૧
 પછી તેણે પંદર દિવસ માણુ નહિ. સાંજને દિવસે તેણે
 પાણી પાસે આવીને કહ્યું:—
 'ભગવન ! રહી આજ્ઞા છે ?'
 પિતાએ કહ્યું: 'સૌમ્ય ! સન્ધ્ય, વનુવંદ અને
 મેતકેતુએ કહ્યું:—

છાંદોગ્ય ઉપનિષદ

તો પછી મોટી ચીજને તો ક્યાંથી જ ખાળી શકે ? તેમ હે સૌમ્ય ! તારી સાજ કળામાંથી માત્ર એક જ કળા ખાકી રહી હોય ત્યારે તું વેદોને કેવી રીતે યાદ કરી શકે ? માટે તું જ અને જમી લે. પછી તું મારી વાત વધારે સમજી શકીશ.' ૩

પછી એ જમ્યો અને ફરીથી પિતાની પાસે આવ્યો. એ વખતે તેમણે જે કાંઈ પૂછ્યું એ બધું એને આવડ્યું. ૪

પિતાએ તેને ફરીથી કહ્યું કે, 'હે સૌમ્ય ! સજગાવેલા મોટા અગ્નિના માત્ર એક આગિયા જીવડા જેવડો જ અંગારો ખાકી રહ્યો હોય અને તેની ઉપર તરણાં મૂકીને સજગાવે, તો તેનાથી મોટી ચીજને પણ એ ખાળી શકે. તેમ હે સૌમ્ય ! પંદર દિવસ ન જમવાથી તારી સાજ કળામાંથી એક જ કળા ખાકી રહી હતી. એ ખાકી રહેલી કળા અત્ર ખાવાથી પાછી વધી અને સજગી. તેથી જ તું અત્યારે વેદોને સંભારી શકે છે. હે સૌમ્ય ! આ રીતે જેમ મન એ અત્રનું કાર્ય છે એ નક્કી થયું, તેમ માણુ એ પાણીનું કાર્ય છે અને વાહ્ય એ તેજનું કાર્ય છે એ પણ નક્કી થયેલું છે.'

પછી મેતકેડુ પિતાના એ ઉપદેશને બરાબર સમજ્યો. ૬

ખંડ આહોમો

અગ્નિના પુત્ર ઉદાકેડે પોતાના પુત્ર મેતકેડુને કહ્યું કે, 'હે સૌમ્ય ! હવે મારી પાનેથી પ્રભુમિને* બરાબર સમજી લે. હે સૌમ્ય ! મેતકેડુને જ્યારે જન્મે છે. ત્યારે એ 'મન'માં જ મળી જાય છે—અર્થાત્ મેતકેડુને પાન તે

* મેતકેડુને પાન તે સૌમ્ય મનને કહેવામાં આવે છે.

• ૧૧૧ •

ખીન્ને કોઈ આધાર ન મળવાથી જ્યાં ખાંધુ હોય ત્યાં જ ચારી પડે છે, તેમ હે સૌમ્ય ! મન પણ જ્યારે માણસ લગતો હોય ત્યારે ચારેય તરફ દોડે છે અને છેવટે ખીન્ને કોઈ કંઠાણે એને પિસામો મળતો ન હોવાથી પ્રાણનો જ આશરો લેવો પડે છે; કારણ કે પ્રાણ જ મનનું બંધન છે. ૨

હે સૌમ્ય ! ભૂખ-તરસને પણ તું ખરાબર જાણી સે. જ્યાં માણસ ખાવા ઇચ્છે છે, ત્યાં ખાધેલા અન્નને પાણી જ લઈ લેવ છે. જેમ ગાયને લઈ લાય એ 'જોનાય' કહેવાય છે, અમને લઈ લાય તે 'અશનાય' કહેવાય છે, અને પુરુષને લઈ લાય એ 'પુરુષનાય' કહેવાય છે, તેમ જ અશન (ખાધેલા અન્ન)ને લઈ જનાર પાણીને 'અશનાય' કહે છે.

હે સૌમ્ય ! આ શરીર કોપજનું છે તેથી તે કાયં છે, એમ તું જાણ. કોઈ પણ કાયં કારણ વગર વળું નથી. માટે આ શરીરકે કાયંનું પણ કોઈક કારણ હોવું જ જોઈએ. ૩

અન્ન વગર આ શરીરનું બીજું શું કારણ હોય ! હે સૌમ્ય ! જો શરીરે અન્નકે કાયંનું કારણ પાણી છે, એમ જાણ. હે સૌમ્ય ! પાણી કારણ નેજ છે. એમ જાણ. અને હે સૌમ્ય ! નેજનું કાયં 'સુત' છે, એમ જાણ.

આમ હે સૌમ્ય ! આ જાણી પ્રજનન મૂળ કારણ 'સુત' છે. જો પાણી આશરો છે અને છેવટે પણ 'સુત' છે. એમ જાણ. ૪

પીધેલાં પાણીને લઈ જનાર તેજને 'ઉદન્યા' કહે છે. હે સૌમ્ય ! આ શરીર કાર્ય છે, માટે એનું કાંઈક કારણ હોવું જ જોઈએ. પ

પાણી વગર આ શરીરનું બીજું કારણ શું હોઈ શકે ? હે સૌમ્ય ! પાણીરૂપ કાર્યનું મૂળ કારણ તેજ છે અને તેજનું કારણ 'સત' છે. હે સૌમ્ય ! આ બધી પ્રજાનું મૂળ 'સત' છે. 'સત' જ બધાંનો આશરો છે, અને છેવટે 'સત' જ બાકી રહે છે.

હે સૌમ્ય ! તેજ, પાણી અને અન્ન એ ત્રણ હેવ શરીરમાં જાય છે, ત્યારે એના ત્રણ ત્રણ ભાગ પડે છે. એ આગળ કહ્યું છે.

હે સૌમ્ય ! મરનાર પુરુષની વાણી મનમાં સમાઈ જાય છે. (ત્યારે એ બોલી શકતો નથી, પણ માત્ર મનથી વિચાર કરી શકે છે.) પછી મન ત્રણમાં સમાઈ જાય છે. પછી ત્રણ તેજમાં સમાઈ જાય છે, અને છેવટે એ તેજ 'સત'રૂપમાં સમાઈ જાય છે. (ત્યાંથી જ્ઞાની પુરુષનો ફરીથી જન્મ થતો નથી, અને અજ્ઞાની પુરુષ જેમ સુષુપ્તિમાંથી જાગે તેમ બીજા શરીરમાં પ્રવેશ કરે છે.) ૬

આ 'સત'રૂપ સૂક્ષ્મ તત્ત્વ એ જ જગતનું મૂળ છે. એ જ આ જગતનો આત્મા છે. એ જ સત્ય છે. હે મેતકેતુ ! એ 'સત' તું છે.' આમ પિતાએ કહ્યું.

ત્યારે મેતકેતુએ કહ્યું કે, 'મને ફરીથી સમજાવો.'
પિતાએ કહ્યું: 'ભલે.' ૭

ખંડ નવમો

હે સૌમ્ય ! જ્યારે મધનાબીઓ અનેક ટાડનાં ફલનો રસ લઈને એમાંથી મધ બનાવે છે, ત્યારે એ રસનું મધ બન્યા

આ 'સત્'રૂપ સૂક્ષ્મ તત્ત્વ જ આ જગતનું મૂળ છે. એ જ જગતનો આત્મા છે. એ જ સત્ય છે. દે મેતકેતુ ! એ તું છે.' આમ પિતાએ કહ્યું.
ત્યારે મેતકેતુએ કહ્યું કે, 'ભગવન્ ! મને ફરીથી સમજાવો.'
પિતાએ કહ્યું : 'ભલે.' ૩

ખંડ અગિયારમો

'હે સીમ્ય ! ડાઘ મોટા ગાડના મૂળમાં ઘા કરે તો એમાંથી રસ ઝરે છે, પણ એ જીવતું જ રહે છે. ડાઘ વચમાં ઘા કરે તોય એમાંથી રસ ઝરે છે, પણ એ જીવતું તો રહે છે. ડાઘ ઉપરના ભાગમાં ઘા કરે તોય એમાંથી રસ ઝરે છે, પણ એ જીવતું તો રહે છે.

એ ગાડમાં જીવ-આત્મા રહેલો છે, એથી એ મૂળથી પાણી પીએ છે અને જમીનના રસોને એથીને આનંદથી જીલું રહે છે. ૧

પણ જ્યારે જીવ એ ગાડની એક ડાળીને છાડી દે છે, ત્યારે એ ડાળી સુકાઈ જાય છે; બીજી ડાળીને છાડી દે છે, ત્યારે બીજી સુકાય છે; ત્રીજીને છાડી દે છે, ત્યારે ત્રીજી સુકાય છે; અને જ્યારે જીવ એ આખા ગાડને છાડી દે છે, ત્યારે આખું ગાડ સુકાઈ જાય છે. ૨

હે સીમ્ય ! તું આમ બધું સમજી શ્વે.' એમ પિતાએ કહ્યું અને વળી જોડ્યા કે, 'જીવ વગરનું આ શરીર મરે છે, જીવ મરે નથી. એ સૂક્ષ્મ તત્ત્વ જ આ જગતનું મૂળ છે. એ જ જગતનો આત્મા છે. એ જ સત્ય છે. દે મેતકેતુ ! એ તું છે.'

મેતકેતુએ કહ્યું કે, 'ભગવન્ ! મને વધારે સમજાવો.'
પિતાએ કહ્યું : 'ભલે.' ૩

તે પ્રશ્ન 'તે વન' (તદ્વનમ્)× છે. 'તે વન' તરીકે તે પ્રશ્નની ઉપાસના કરવી. આ પ્રમાણે તેને જે જાણે છે તે બધાય પ્રાણીઓને પ્રિય બને છે. ૬

તેં કહ્યું હતું કે, 'મને છૂપું રહસ્ય (ઉપનિષદ) કહો.' તે આ છૂપું રહસ્ય તને કહ્યું. પ્રશ્નનું જ આ છૂપું રહસ્ય તને અમે કહ્યું. ૭

આ છૂપું રહસ્ય જાણવા માટે તપ, ઇન્દ્રિયદમન અને યજ્ઞકર્મો જરૂરી છે. કેમકે તે બધાં એનો આધાર છે. વેદો તે રહસ્યનાં બધાં અંગો છે, અને સત્ય તેનું નિવાસસ્થાન છે. ૮

જે આ છૂપા રહસ્ય (ઉપનિષદ)ને આવી રીતે જાણે છે, તે પાપમાંથી છૂટો થઈ અનન્ત અને જિંયામાં જિંયા સ્વર્ગ-લોકમાં સ્થિર બને છે, સ્થિર બને છે. ૯

ૐ મારાં અંગો, વાણી, પ્રાણ, આંખ, કાન, તેમજ બળ અને બધી ઇન્દ્રિયો પ્રકુલ્લ બનો. આ સર્વ (ઇન્દ્રિયો વગેરે રૂપી પિણ્ડ) ઉપનિષદમાં વર્ણવેલું પ્રશ્ન જ છે. હું પ્રશ્નને મારાથી દૂર ન કરું. પ્રશ્ન મને એનાથી દૂર ન કરે. પ્રશ્ન મારાથી દૂર ન થાય. હું પ્રશ્નથી દૂર ન થાઉં. આત્મામાં પ્રીતિવાળા મનુષ્યને માટે ઉપનિષદોમાં જે શુભો (ધર્મો) કહ્યા છે, તે મારામાં હો, તે મારામાં હો. ૐ શાન્તિઃ શાન્તિઃ શાન્તિઃ

× 'તે વન (તદ્વનમ્)—૧. તે (પરમ) આનન્દ—(શ્રી અરવિન્દ શેખ) ૨. તે વન, કે જેનાં રૂપોના લાક્ષણિકતાથી જન્મત બધાંયું છે. શુભોઃ—પ્રશ્ન અને પ્રશ્ન સ વૃક્ષ માસ યતો દાવાપૃષ્ઠિવી નિષ્પત્ત્યુઃ । મનીષિજો મનસા યિ પ્રવીમિ યો પ્રહ્લાપ્યતિષ્ઠદ્ ભુવનાનિ ધારયન્ ॥ (તલિરીશ બ્રાહ્મણ), તેમજ ઝુનિદ ૧૦/૧/૮૧/૪.—(પરિત મોડીકાલ યર્મા) આ બંને અર્થો, આધ્યાત્મિક અને આધિદેવિક રીતે, અર્થો લાગુ પડી શકે છે

શ્વેતકેતુએ એમ કહ્યું. બીજે દિવસે સવારે પિતાએ તેને કહ્યું કે, ‘હે પુત્ર ! મીઠાના જે ગાંગડાને તેં ગઈ રાત્રે પાણીમાં નાખ્યો છે, તેને લઈ આવ.’

શ્વેતકેતુએ ગાંગડાને પાણીમાં ગાત્યો, પણ એ તેને જાણ્યો નહિ. ૧

પછી પિતાએ કહ્યું કે, ‘હે પુત્ર ! જોકે મીઠું ઓગળી ગયું છે, તોપણ હું એમાંથી ઉપરઉપરથી થોડું પાણી ચાખી જા. એ કેવું લાગે છે ?’

પુત્રે ચાખીને કહ્યું : ‘ખારું.’

પિતા—એની વચમાંથી થોડું પાણી લઈને ચાખી જા. એ કેવું લાગે ?

પુત્ર—ખારું.

પિતા—હવે થોડું નીચેથી લઈને ચાખી જા. એ કેવું લાગે ?

પુત્ર—ખારું.

પિતા—હવે એ પાણીને ફેંકી દે અને પછી મારી પાસે આવ. તેણે એમ કહ્યું અને કહ્યું કે, ‘એ મીઠું અપિનાશી—નાશ ન પામે એવું છે.’

પિતાએ કહ્યું : ‘હે સૌમ્ય ! એવી ગતે અગ્નિ જ એ ‘સત્’ રહ્યું છે, પણ ને તને દેખાતું નથી. છતાં એ અગ્નિ જ છે. ૨

એ જે સૂક્ષ્મ તત્ત્વ છે. એ જ આ મર્મ જગતનો આત્મા છે. એ સત્ય છે. હે શ્વેતકેતુ ! એ નં છે.’

શ્વેતકેતુ—ભગવત ! મને એ વચને સમજાવો.

પિતા—ભલ. ૩

ખંડ ચૌદમે

“હ સૌમ્ય ! ડાઈ ડાઈ માલુસની આંખો ખાંધીને, ગાંધાર-
દેશમાંથી લાવીને તેને નિર્જન વગડામાં છાડી મૂકે અને પછી એ
જેમ ચારે ય દિશામાં ફરીને પોકારે કે, ‘મને આંખો ખાંધીને
લાવ્યા હો અને આંખો ખાંધીને જ મને છાડી મૂક્યો છે.’”

પછી ડાઈ હયાણુ માલુસ તેના પાટો છાડીને તેને કહે કે,
‘ગાંધારદેશ આ તરફ આવ્યો છે. એ દિશાએ ચાલ્યો જા.’ પછી
ગામેગામ પૂછતો એ માલુસ જેમ ગાંધારદેશમાં જઈ પહોંચે
છે, તેમ આ જગતમાં બ્રહ્મજ્ઞાની આચાર્યની પાસે ઉપદેશ
પામેલો માલુસ પરમાત્માને મેળવી શકે છે. જ્યાં સુધી શરીર
છૂટે નહિ, ત્યાં સુધી જ એ આ સંસારમાં રહે છે. પછી એ
આત્માને પામે છે. ૨

એ સુદૃઢ તત્ત્વ જ આ જગતનો આત્મા છે. એ જ સત્ય
છે. ૨, એવેતકેતુ ! એ તું છે. ”

એવેતકેતુએ કહ્યું : ‘બ્રહ્મવત ! મને હવે વખાંદે સમજાવો.’

પિતાએ કહ્યું : ‘બહે. ’ ૩

પ્રાણમાં, પ્રાણ તેજમાં અને તેજ પરમાત્મામાં સમાઈ જાય છે, ત્યારે એ તેમને ઓળખતો નથી. ૨

‘એ સૂક્ષ્મ તત્ત્વ જ આ આખા જગતનો આત્મા છે. એ જ સત્ય છે. હે શ્વેતકેતુ ! એ તું છે.’”

શ્વેતકેતુએ કહ્યું : ‘ભગવન્ ! મને હજી વધારે સમજાવો.’

પિતાએ કહ્યું : ‘ભક્ષે.’ ૩

ખંડ સોળમો

“હે સીમ્બ ! સિપાઈઓ કાઈ પુરુષને પકડી લાવીને તેને કહે કે, ‘તે’ ધનની ચોરી કરી છે.’ જે ચોર ના પાડે તો તેને કહે કે, ‘એને માટે ફરશી તપાવો.’ જે એણે ચોરી કરી હોય અને તે પોતે ચોર નથી એમ જાહેર જાહેર તો જ્યારે એ તપાવેલી ફરશીને પકડે છે, ત્યારે એ દાંડે છે અને પછી માર ખાય છે. ૧

પણ જે તેણે ચોરી કરી ન હોય, તો એ એમ જાણીને પોતાને સાચો ઠરાવે છે અને એ સાચું જાણ્યો હોવાથી ગરમ ફરશીને પકડવા છતાં દાંડતો નથી. આથી તેને છોડી મૂકે છે. ૨

જમ એ સાચું જાણનારો દાંડતો નથી, તેમ શ્રદ્ધાવાની પુરુષ ‘સુર’ને પામીને પછી ફરીથી જન્મતો નથી.

એકું એ સૂક્ષ્મ તત્ત્વ છે તે જ આ આખા જગતનો આત્મા છે. એ સત્ય છે. હે શ્વેતકેતુ ! એ તું છે.”

પિતાએ જ્યારે આમ કહ્યું, ત્યારે એ સત્ય સમજ્યો.

અગ્રવેદ એ નામ જ છે; યજુર્વેદ, સામવેદ, અથર્વવેદ, ઇંતિહાસ-પુરાણ, વ્યાકરણ, શ્રાક્ષકંપ, ગણિત, ઉત્પાતનાન, નિધિશાસ્ત્ર, તર્કશાસ્ત્ર, નીતિશાસ્ત્ર, વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્ર, વેદવિધા, જૂતતંત્ર, ખાલુવિધા, જ્યોતિષ, સૂર્યની, દેવની તથા મનુષ્યની વિધા—આ બધાં નામ જ છે.

(જેમ સોડા મૂર્તિને ભગવાન ગ્રમણને પૂજે છે એમ) તમે
નામને (બ્રહ્મ ગ્રમણને) પૂજો. ૪

ગે નામને બ્રહ્મ સમજીને પૂજે છે, તે જ્યાં સુધી નામની ગતિ છે (જ્યાં સુધી નામ પહોંચે છે), ત્યાં સુધી મરણ મુજબ જઈ શકે છે.’

ત્યારે નારદજીએ પૂછ્યું કે, ‘સગવન ! નામથી કાઈ મોટું છે ?’ ત્યારે ગ્રનત્કુમારે જોડ્યા કે, ‘હા, નામથી મોટું છે જ.’

નારદજીએ કહ્યું: 'તો ભગવન્! એ મને કહો.' પ

અંડ બીજે

‘વાણી નામથી મોટી છે. વાણી જ ઋગ્વેદને સમજાવે છે. યજુર્વેદને, સામવેદને, અથર્વવેદને, ઇતિહાસ-પુરાણને, વ્યાકરણને, શાસ્ત્રકથને, મલ્લિકતને, ઉત્પાતવિધાને, નિધિશાસ્ત્રને, તર્કશાસ્ત્રને, નીતિશાસ્ત્રને, વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્રને, વેદવિધાને, ભૂતતંત્રને, જાણવિધાને, જ્યોતિષને, સૂર્યની, દેવની તથા મનુષ્યની વિધાને, સ્વર્ગને, પૃથ્વીને, વાયુને, આકાશને, પાણીને, નેજને, દેવોને, મનુષ્યોને, પશુઓને, પક્ષીઓને, ધન-વન-પતિઓને, હિંસક પ્રાણીઓને, કુ-પતિઓ તથા દુર્-નર્થનાં જીવડાઓને, ધર્મને, અધર્મને, મરણને, જન્મને, નકારને, નિર્ણયને ને નિર્ણયને—જેવું જ સુ.’

જો વાણી ન હોત, તો ધર્મ કે અધર્મ જાણી શકાત નહિ. સાચું કે જુઠું, સારું કે નહારું, વહાણું કે અકારું—કાંઈ સમજી શકાત નહિ. વાણી જ એ બધું સમજાવે છે. માટે તમે વાણીની જ પૂજા કરો. ૧

જો વાણીને શ્રદ્ધા સમજાવે પૂજે છે, તે જ્યાં સુધી વાણી પડે એ છે ત્યાં સુધીના લોકમાં મરણ મુજબ જઈ શકે છે.' ૧

ત્યારે નારદજીએ પૂછ્યું: 'ભગવન! વાણીથી ડાહ્ય મોઢું છે.' સનતકુમાર જોડ્યા: 'હા, વાણીથી પશુ મોઢું છે.' નારદજીએ કહ્યું: 'ભગવન! મને એનો જ ઉપદેશ કરો.' ૨

ખૂંડ ત્રીજો

'મન વાણીથી મોઢું છે. જેમ ડાહ્ય જો આમળાં કે જો અથવા જો બરેડાં મૂડીમાં રાખે, તેમ મનની અંદર વાણી અને નામ રહે છે. પડેલાં માણસ મનમાં વિચાર કરે છે કે 'હું વેદના મંત્રો જાણું.' ત્યાર પછી જ એ જાણે છે. 'હું કામ કરું.' એમ વિચાર કર્યા પછી જ એ કામ કરે છે. 'હું કામ પૂરું કરીને હું મેળવું.' એમ વિચાર કર્યા પછી જ એ જોઈએ છે. નાનજી 'આ લોકને અને પરલોકને હું મેળવું.' એમ કહેતા કર્યા પછી જ એ જોઈએ છે.

મન આપના છે. મન જ મોઢું છે. મન જ નહિ છે તેથી મન મેળવી શકાય છે.

જો મન નહિ મેળવી શકાય તો મન જ નહિ મેળવી શકાય.

ਅੰਤੁ ਬਾਧੋ।

‘સંકલ્પ જ* મનથી મોટો છે. માણસ જ્યારે સંકલ્પ કરે છે ત્યારે જ એ વિચાર કરે છે, અને પછી જ એ જાણે છે. એ વાણીને શબ્દરૂપે બહાર કાઢે છે. એ શબ્દોમાં જ મંત્રો ગોઠવાયેલા છે અને મંત્રોમાં ક્રિયાઓ રહે છે. ૧

મન વગેરે બધાં સંકલ્પમાં જ મળનારાં, સંકલ્પથી
બિપજનારાં અને સંકલ્પમાં જ રહેનારાં છે.

જાણે સ્વર્ગ અને પૃથ્વીએ સંકલ્પ કર્યો હોય ને, એમ લાગે છે. પાણી અને તેજ પણ જાણે સંકલ્પ કર્યો હોય એમ લાગે છે. એ બધાંના સંકલ્પથી વરસાદ વરસે છે. વરસાદના સંકલ્પથી અન્ન થાય છે. અન્નના સંકલ્પથી પ્રાણુ થાય છે. પ્રાણુના સંકલ્પથી મંત્રો થાય છે. મંત્રોના સંકલ્પથી ક્રિયાઓ થાય છે. ક્રિયાઓના સંકલ્પથી ફળ બીપજે છે અને ફળના સંકલ્પથી આજીવ જન્મત સંકલ્પ કરે છે. આમ સંકલ્પ જ મોટો છે. માટે સંકલ્પને પ્રથમ સમજીને પૂજો. ૨

જે સંઘર્ષને પ્રદક્ષિણ સમજીને પૂજે છે, એ સ્થિર, નિત્ય, અનેક સામગ્રીવાળા તથા દુશ્મન વગરના હોઈને પામે છે, અને જ્યાં સુધી સંઘર્ષ પહોંચી શકે છે, ત્યાં સુધી એ મરજી મુજબ જઈ શકે છે. '

નારદજીએ પૂછ્યું કે, 'ભગવન્ ! સંકલ્પથી કોઈ મોટું
 છે ?' સનતકુમારે કહ્યું : 'હા, સંકલ્પથી કોઈ મોટું છે.' નારદ-
 જીએ કહ્યું : 'ભગવન્ ! મને તેનો ઉપદેશ કરો.' ૩

ॐ॥ पांचमै॥

‘ચિત્ર નં ૬૬૫થી માંડી’ છે. માણસ જ્યારે કંઈક જાણે છે,

• मंगल ग्रह की लंबाई : ४२०५ किमी - १०८०० किलोमीटर।

૨૨૬

ત્યારે જ સંકલ્પ કરે છે; પછી વિચાર કરે છે, પછી બોલે છે. પછી એ વાણીમાં નામ જોડાય છે, એ નામોમાં શબ્દો બેના થાય છે, અને શબ્દોમાં ક્રિયાઓ રહે છે. ૧

એ બધું ચિત્તમાં જ સમાઈ જનાર, ચિત્તથી જ ઊપજનાર અને ચિત્તમાં જ રહેનાર છે. આથી કોઈ માણસ બાહ્ય બાહ્યો દોય પણ ને ચિત્ત વિનાનો હોય, તો સોડો 'એનામાં કંઈ નથી' એમ સમજે છે. ને એ ભણ્યો હોય, વિદ્વાન હોય, તો આત્મ ચિત્ત-સાન વિનાનો ન હોય, એમ સોડો કરે છે; અને ને એ થોડું ભણ્યો હોય છતાં ચિત્તવાળો હોય, તો સોડો એની વાત સાંભળે છે. સંકલ્પ વગરે છેવટે ચિત્તમાં જ સમાય છે, ચિત્તમાંથી જ ઊપજે છે અને ચિત્તમાં જ રહે છે. આથી ચિત્તને બ્રહ્મ સમજીને પૂજવું. ૨

જે ચિત્તને બ્રહ્મ સમજીને પૂજે છે, એ નિત્ય, સ્થિર રહેનારા તથા સુખી એવા ચિત્તમય સોકમાં જાય છે; અને એ જોને પણ નિત્ય, સ્થિર રહેનારો અને સુખી થાય છે. જ્યાં સુખી ચિત્ત જાય છે, ત્યાં સુખી એ મરણ મુજબ જઈ શકે છે.

પછી નારદજીએ પૂછ્યું: 'બ્રમવન ! ચિત્તથી કોઈ કંઈ ?'

મનુકુમારે કહ્યું: 'હા, ચિત્તથી કંઈ કંઈ.'
નારદજી ત્યારે: 'બ્રમવન ! મને એનો ઉપદેશ કરો.'

ધ્યાનથી જ લાભ થયો હોય એમ લાગે છે.

અને જે હલકાં માણસો છે એ કંઈયા કરનાર, પારકાના પાંકે જોતનાર અને નિંદાખોર હોય છે.

અને જે મોટા અને શક્તિવાળા માણસો છે, એ જાણે ધ્યાનના શુભવાળા-ગંભીર હોય છે. આથી તમે ધ્યાનને બ્રહ્મ સમજીને પૂજો. ૧

જે ધ્યાનને બ્રહ્મ સમજીને પૂજે છે, એ જ્યાં સુધી ધ્યાન પોંચે છે ત્યાં સુધી મરજી મુજબ જઈ શકે છે. ૨

નારદજી પ્રોત્સાહ: 'સગવન! ધ્યાનથી કોઈ મોડું છે?'

સનતકુમારે કહ્યું: 'હા, ધ્યાનથી કોઈ મોડું છે.'

નારદજીએ કહ્યું: 'સગવન! અને તેનો જ ઉપદેશ કરો.'

ખંડ સાતમે

‘વિજ્ઞાન ધ્યાનથી મોડું છે. વિજ્ઞાનથી ઋગ્વેદ સમજાય છે. યજુર્વેદ, સામવેદ, અથર્વવેદ, ઇતિહાસ-પુરાણ, વ્યાકરણ, માહકકદપ, ગણિત, ઉત્પાતવિદ્યા, નિધિશાસ્ત્ર, તર્કશાસ્ત્ર, નીતિશાસ્ત્ર, વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્ર, વેદવિદ્યા, જ્યોતિષ, જ્યોતિષ, સર્પ, દેવ અને મનુષ્યની વિદ્યા, સ્વર્ગ, પૃથ્વી, વાયુ, આકાશ, પાણી, નેત્ર, દેવો, મનુષ્યો, પશુઓ, પક્ષીઓ, ઘાસ-વનસ્પતિ, દિસક પશુઓ, કીડા-પતંગિયાં અને કીડી સુધીનાં જીવડાં, ધર્મ, અધર્મ, સાચું, જાદું, જાતું, નડાતું, ફિલને ગમતું-અણુ-ગમતું, અગ્નિ, રમ. આ લોક, પચ્ચેક-અધ્યુ વિજ્ઞાનથી સમજાય છે. મને વિજ્ઞાનને બ્રહ્મ સમજીને ૩

અંદોગ્ય ઉપનિષદ

શકે નહિ, વિચારી શકે નહિ, બાણી શકે નહિ, કામ કરી શકે નહિ, ફળ ભોગવી શકે નહિ; પણ ત્યાર પછી જો એ અન્ન જમે, તો ફરીથી જોઈ શકે, સાંભળી શકે, વિચારી શકે, બાણી શકે, કામ કરી શકે, અને એનાં ફળ ભોગવી શકે. માટે અન્નને પ્રથમ સમજીને તેની પૂજા કરો. ૧

સમજીને તેની પૂજા કરે. ૧
 જે અન્નને બ્રહ્મ સમજીને પૂજે છે, એ ઘણું અન્ન અને પાણી-
 વાળા લોકમાં જાય છે અને જ્યાં સુધી અન્ન હોય ત્યાં સુધી.
 એ મરણ મુજબ જઈ શકે છે.”

એ મરણ મુજબ જઈ ચકે છે.”
પછી નારદજીએ કહ્યું: ‘સગવન! અત્રથી કોઈ મોડું
છે?’ સનત્કુમારે કહ્યું: ‘હા, અત્રથી કોઈ મોડું છે.’ નારદજી
જાણ્યા: ‘સગવન! મને તેનો જ ઉપદેશ કરો.’ ૨

ਅੰਤ ਦਸਮੇ।

પાણી અત્રથી મોડું છે. આથી જ જ્યારે વરસાદ ઓછો પડે છે, ત્યારે અત્ર ઓર્થ પાકશે એમ સમજીને માણસો કુખી થાય છે, અને જ્યારે વરસાદ મારો પડે છે, ત્યારે અત્ર વધુ પાકશે એમ સમજીને માણસો રાજ થાય છે. પાણી જ જુદા-જુદા રૂપો ધારીને પૃથ્વી, આકાશ, સ્વર્ગ, પર્વતો, દેવ, મનુષ્યો, પશુ, પંખી, ઘાસ, વનસ્પતિ, હિંમક પશુ અને દીડા, પતંગિયાં તથા કીટી સુધીનાં જીવડાં બને છે. આથી પાણીને બધા સમજીને તેની પ્રજ્ઞ કહેવાય.

સમજીને તેની પ્રજા કહે: "તે
કે પ.પૂર્ણિએ પ્રજા સમજીને પાછો
કે જાણે તે પાછો જાય છે."

ખંડ અગિયારમો

‘તેજ પાણીથી મોટું’ છે. એ તેજ વાકુને વશ કરીને જ્યારે આકાશને ચારેય તરફથી તપાવે છે, ત્યારે આખું જગત તપે છે અને તેથી ‘જૂળ ઘામ ધાય છે, જૂળ તપે છે, અથવા વરસાદ વરસશે’ એમ લોકો કહે છે. એ તેજ જ પાણીને ઉપજાવે છે. વરસાદ માટે આકાશમાં કોમી અને ત્રાંસી વીજળીઓ અને ગર્જનાઓ ધાય છે, ત્યારે લોકો સમજે છે કે વરસાદ ધશે. આમ પૃથ્વીમાં તેજ જ પોતાનું રૂપ બતાવીને વરસાદ વરસાવે છે. માટે તેજને જ બ્રહ્મ સમજીને પૂજો. ૧

જે તેજને બ્રહ્મ સમજીને પૂજે છે, એ તેજસ્વી ધાય છે. તથા તેજવાળા, ઝળઝળતા અને અંધારા વિનાના લોકમાં જાય છે. તેજ જ્યાં સુખી પડેલાં થકે ત્યાં સુખી એ મરતી નુજળ થઈ શકે છે.’

નાન્દકીયે કહે: ‘બનવન! તેજથી કોઈ મોટું’ છે!’

મનન્ડુમદિ કહે: ‘હા, તેજથી કોઈ મોટું’ છે.’

નાન્દકીયે તાત્પર્ય: ‘બનવન! મને એનો જ ઉપદેશ કરો.’ ૨

આથી માણુ જ પિતા, માતા વગેરે રૂપે ધાય છે. માણુને મનનાર માણુ આમ અનુભવીને, વિચારીને, નક્કી કરીને 'હું માણુ છું' એમ કહે છે. તેને જો કોઈ કહે કે, 'તું વધારે-પણું જાણે છે,' તોપણુ 'હા, હું એમ જ કહું છું,' એવો જવાબ આપે, પણ કુપાવતું નહિ." ૪

ખંડ સોળેમો

'જે સાચી વાતને સારપૂર્વક કહે, તો એમાં પાપ નથી,' આમ મનતુમારે કહ્યું, ત્યારે નારદજી જોક્ષ્યા કે, 'ભગવન્ ! હું સાચી વાત નીડર જનીને કહી શકું એવું કરો.' ત્યારે મનતુમારે કહ્યું: 'પહેલાં સત્યને જ સમજવું જોઈએ.'

નારદજીએ કહ્યું: 'ભગવન્ ! હું સત્યને જાણુવા ઇચ્છું છું.'

ખંડ સત્તરેમો

મનતુમારે—જ્યારે સત્યને ખરાખર સમજે, ત્યારે જ સત્ય જોવી શકે. ખરાખર સમજતો ન હોય, તો સત્ય જોક્ષી શકે નહિ. મારે પહેલાં 'વિજ્ઞાન' (વધુ જ્ઞાન)ને જ મેળવવું જોઈએ.

નારદજી—ભગવન્ ! હું વિજ્ઞાનને ખરાખર સમજવા ઇચ્છું છું.

ખંડ અઠારેમો

મનતુમારે—માણુ આ જ્યારે વિચાર કરે છે, ત્યારે જ કોઈ એ દક્ષિણ ખરાખર સમજાય છે. વિચાર કર્યા વિના કોઈ સમજતું નથી. આથી વિચારને જ પહેલાં સમજવો જોઈએ.'

નારદજી—ભગવન્ ! હું 'વિચાર'ને સમજવા ઇચ્છું છું.

ખંડ ઓગણીસમો

સુનત્કુમાર—જ્યારે શ્રદ્ધા રાખે, ત્યારે જ વિચાર કરી શકે છે. શ્રદ્ધા રાખ્યા વિના વિચાર કરી શકાતો નથી. માટે પદેશાં શ્રદ્ધાને સમજવી જોઈએ.

નારદજી—ભગવન ! હું શ્રદ્ધાને સમજવા ઇચ્છું છું.

ખંડ વીસમો

સુનત્કુમાર—જ્યારે આચાર્યની સેવા વગેરેમાં નિષ્ઠા (એકાગ્રતા) રાખે, ત્યારે જ શ્રદ્ધા થાય છે. નિષ્ઠા રાખ્યા વિના શ્રદ્ધા થતી નથી. માટે પદેશાં નિષ્ઠાને સમજવી જોઈએ.

નારદજી—ભગવન ! હું નિષ્ઠાને સમજવા ઇચ્છું છું.

ખંડ એકવીસમો

સુનત્કુમાર—જ્યારે હૃન્દ્રિયોને વશમાં રાખવાની અને વિનિયંત્રિત કરવાની ક્રિયા કરે, ત્યારે જ નિષ્ઠા પ્રાપ્ત છે. 'ક્રિયા' વગર નિષ્ઠા પ્રાપ્ત થતી નથી. માટે ક્રિયાને સમજવી જોઈએ.

નારદજી—ભગવન ! હું ક્રિયાને સમજવા ઇચ્છું છું.

ઓછાપણમાં મુજ નથી. માટે વિશાળતાને સમજવી બેઠુંએ.
નારદજી—ભગવન! હું વિશાળતા સમજવા ઇચ્છું છું.

ખંડ ચોવીસમો

સનત્કુમાર—માણસ પોતાનાથી કાંઈ જુદું છે એમ દેખે નહિ, જુદું છે એમ સાંભળે નહિ, જુદું છે એમ સમજે નહિ, એ 'વિશાળતા' છે. પણ જ્યાં એ 'પોતાનાથી બીજા' જુદાં છે' એમ દેખે, સાંભળે અને સમજે, ત્યાં 'અદ્યતા'—ઓછા-પણું છે.

જે વિશાળતા છે એ અમૃત છે, અને જે અદ્યતા-ઓછા-પણું છે એ મરણ છે.'

નારદજી—ભગવન! એ વિશાળતા શેમાં રહેલી છે ?

સનત્કુમાર—પોતાના જ મહિમામાં રહેલી છે. અથવા મહિમામાં પણ નહિ. આ દુનિયામાં કોઈ ગાયેને અથવા ઘોડા-એને મહિમા કહે છે. કાથી, સોનું, દાસ-દાસીઓ, સ્ત્રીઓ, મોટાં ખેતરો અને ઘરોને પણ મહિમા કહે છે. પણ હું એમ છુંતો નથી.

ખંડ પચીસમો

એ ભૂમા (વિશાળતા) જ નીચે, ઉપર, આગળ, પાછળ, જમણી તરફ, ડાબી તરફ અને બધે ઠેકાણે છે. એ જ બધું છે. પોતાથી જુદું બીજું કાંઈ નથી. હું જ નીચે, ઉપર, આગળ, પાછળ, ડાબી તરફ અને જમણી તરફ છું, આ બધું હું જ છું. આત્મા જ નીચે, ઉપર, આગળ, પાછળ, ડાબી તરફ અને જમણી તરફ છે. આ બધું આત્મા જ છે.

જે કોઈ આત્મ બોધને અને વિચારીને સમજે છે, તે આત્મામાં આનંદ માને છે અને આત્મા સાથે જ રહે છે. આત્મા જ

એનો આનંદ છે. એ જ પોતાનો રાજ થાય છે. એ દરેક લોક-
માં મરણ મુજબ જઈ શકે છે.

જેઓ આત્માને આધી જુદી રીતે સમજે છે, તેઓ જીવનના
તાળામાં રહે છે અને નાશવંત લોકમાં જાય છે. તેઓ કોઈ પણ
લોકમાં મરણ મુજબ જઈ શકતા નથી. ૨

ખંડ છઠ્ઠીસમો

આવી રીતે જ્ઞેનાર, વિચારનાર અને ગ્રમજનનારના આત્મા-
થી પ્રાણુ ક્રિપજે છે. આત્માથી આશા, આત્માથી સ્મરણ,
આત્માથી આકાશ, આત્માથી તેજ, આત્માથી પાણી, આત્મા-
થી ઉત્પત્તિ અને નાશ, આત્માથી અન્ન, આત્માથી ખજા, આત્મા-
થી વિજ્ઞાન, આત્માથી ધ્યાન, આત્માથી ચિત્ત, આત્માથી સંકલ્પ,
આત્માથી મન, આત્માથી વાણી, આત્માથી નામ, આત્માથી
મંત્રો. આત્માથી ક્રિયાઓ—આમ આત્માથી જ બધું થાય છે. ૧

એક દેહાંતે આમ કહ્યું કે કે—‘જ્ઞાન પામેલો માણસ
મરણને, રોગને અને દુઃખને નજીકારેલો નથી. જ્ઞાન પામેલો માણસ
બધાને આત્મકેષે જ જુએ છે. આથી એ બધાને પામે છે.’
આત્મા એક, વસ્તુ, પાચ, જ્ઞાન, નય અને અનિવાર્ય પ્રકારનો
થાય છે. વાણી એ એકલો ને દશ નવા એકલીને હજાર પ્રકારનો

આઠમો અધ્યાય

ખંડ પહેલો

હવે, આ શરીરમાં જે નાતું કમળના જેવું ઉદયરૂપ
 થઈ છે, એમાં નાનાથીય નાતું જે અંતર-આકાશ છે, એમાં
 જે છે તેની શોધ કરવી જોઈએ. તેને જ જોળખવો જોઈએ. ૧

જે સિધ્ધો આચાર્યને પૂછે કે, 'આ શરીરમાં જે નાતું
 કમળના જેવું ઉદયરૂપ થઈ છે, એમાં નાનાથીય નાતું જે અંતર-
 આકાશ છે તેમાં શું છે, કે જેની શોધ કરવી જોઈએ અને જેને
 જોળખવો જોઈએ?' ત્યારે આચાર્યે તેને આમ કહેવું:— ૨

'જેવડું આ બહાર દેખાતું આકાશ છે, તેવડું આકાશ ઉદય-
 ની અંદર પણ છે. એ જેવડું મોડું છે કે, સ્વર્ગ અને પૃથ્વી,
 આ અને વાયુ, સૂર્ય અને ચંદ્ર, વીજળી અને નક્ષત્રો, તથા
 આ જગતમાં માનુષ્યનું જે કાંઈ છે તે અને જે નથી તે પણ એ
 'જેવડું આ બહાર દેખાતું આકાશ છે, તેવડું આકાશ ઉદય-
 ની અંદર પણ છે. એ જેવડું મોડું છે કે, સ્વર્ગ અને પૃથ્વી,
 આ અને વાયુ, સૂર્ય અને ચંદ્ર, વીજળી અને નક્ષત્રો, તથા
 આ જગતમાં માનુષ્યનું જે કાંઈ છે તે અને જે નથી તે પણ એ

જે જે આચાર્યને પૂછે કે, 'જે એ બધી વસ્તુઓ અને
 આ જગતમાં આ બધું (અર્થને રહેવાના નમર)માં સમાઈને
 નથી જોઈ શકાય તે શરીર થઈ શકે છે કે નાશ પામે
 શકે છે?' ત્યારે આચાર્યે કહે છે કે, 'જે જે આ બધી વસ્તુઓ અને
 આ જગતમાં આ બધું (અર્થને રહેવાના નમર)માં સમાઈને
 નથી જોઈ શકાય તે શરીર થઈ શકે છે કે નાશ પામે
 શકે છે?'

ખંડ ત્રીજો

આવાં સાચાં સુખો આત્મામાં જ હોવા છતાં એ સુખો આ જગતની વૃણાથી ઢંકાયેલાં છે. એ સાચાં હોવા છતાં એના ઉપર અસત્યનું ઢાંકણ છે. આથી માણસનું જે કાંઈ વહાઈ માણસ મરી જાય છે, તેને એ અહીં ફરીથી બેઈ શકતો નથી. ૧

હવે જે અહીં જીવતાં અને મરણ પામેલાં માણસને ભેવા ઇચ્છે છે અને બીજું પણ જે કાંઈ ઇચ્છે છે એ તેને મળતું નથી. એ બધું ય હૃદયાકાશના આત્માને જે સમજે છે, તેને મળી શકે છે.

કારણ કે આ જગતમાં સાચી ઇચ્છાઓ અસત્યથી ઢંકાયેલી હોય છે. આથી, જેમ હાટેલા સોનાના બંડારની જમ્યા ઉપર ચાક્રવા છતાં, જેને ખખર ન હોય એવો માણસ એ સોનાને મેળવી શકતો નથી, એમ બધાં અજ્ઞાની માણસો સુખ (ક્રિયા) વખતે 'હૃદયાકાશ' નામના શ્રદ્ધલોકમાં દરરોજ જાય છે છતાં આત્માને સમજી શકતાં નથી. કારણ કે તેમને અસત્ય ત્યાંથી બહાર બેંચી લાવે છે—આત્માને ઓગળવા દેતું નથી. ૨

એવો એ આત્મા હૃદયમાં છે એટલા માટે જ એને 'હૃદયમ્' કહે છે. (હૃદિ=હૃદયમાં + અવેન્મ્યા જે છે ન.) આથી જ આત્મા હૃદયમાં છે, એમ સમજાવું. જાન સમજનાર માનુષ દરરોજ એ આત્મા પાસે જાય છે. ૩

ત્યારે આ ગાયો પાણી પીને અને ઘાસ ખાઈને સખળ થઈ હોઈ દૂધ આપતી હતી. પણ હવે તેઓ ઘરડી થઈ છ અને નિર્બળ ખની ગઈ છે. આવી ગાયોને દક્ષિણમાં આપીને મનુષ્ય મરણ પછી દુઃખભરેલા સોડામાં જાય છે. મારા પિતા નિર્ધન છે એ વાત ખરી છે. પરંતુ પુત્ર પણ પિતાનું ધન જ કહેવાય. તો પછી મારા પિતા મારું દાન શા માટે કરતા નહિ હોય ?

એમ વિચારીને તેણે પિતાને કહ્યું : ‘પિતાજી ! મને કેાને દાનમાં આપશો ?’ પણ ઉદાલકે એના બોલવાને કાને ધ્યું નહિ, એટલે તેણે તેને બીજી અને ત્રીજી વાર એના એ પ્રશ્ન પૂછ્યો. ત્યારે ઉદાલકે મોઢમાં આવી ઉત્તર આપ્યો : ‘તને તો હું મૃત્યુને દાનમાં આપું છું.’ ૪

આ સાંભળી નચિકેતાને વિચાર થયો : ‘મારા પિતાના અનેક શિષ્યોમાં હું ઉત્તમ તરીકે ગણાઉં છું અને બીજા અનેક-માં હું મધ્યમ છું, પણ કદી પણ હું અધમ શિષ્ય તો નથી જ. તો પછી એ મને યમને શા માટે આપે છે ? યમને મારું એવું શું કામ હશે કે જે મારા પિતા આજે મારી મારફત કરાવે છે ?’ ૫

(આમ વિચારીને, પોતે બોલેલા શબ્દોને માટે પશ્ચાત્તાપ કરતા પોતાના પિતાને તેણે કહ્યું :) ‘આપણા પૂર્વજે કેમ વર્તેલા અને તેમણે પોતાનું બોલેલું કેમ પાળેલું તે તમે જુઓ. અને આજે પણ બીજા કેમ વર્તે છે ને પણ તમે જુઓ. મને યમને અર્પણ કર્યો તેમાં શોક શા માટે કરો છો ? મરણધર્મવાળો મનુષ્ય તો અનાજની જેમ વારંવાર પાકે છે અને મરે છે. અને ફરી પાકેા અનાજની જેમ જ જન્મ પામે છે.’ ૬

(આમ નચિકેતાએ આશ્ચર્યન આપુ. એટલે ઉદાલકે પોતાના વચન સ્તંભ કંવા નચિકેતાને યમને ન્યા માફતી આપ્યા પાંન્ત યમનાજ ને વખને કોઈ કાન્તુને લીધે એમને દાન હતા

‘ઈદ્ર’* કહેવાય છે, એ પ્રશ્નચર્ય છે. કારણ કે પ્રશ્નચર્યથી જ આત્માને સમજવાની ઇચ્છા કરીને આત્માને પામે છે. ૧

જે ‘સુત્રાયણુ’* કહેવાય છે, એ પ્રશ્નચર્ય જ છે. કારણ કે પ્રશ્નચર્યના ‘સુત્ર’ (પરમાત્મા) તું ત્રાણુ (રક્ષણુ) મળે છે. જે ‘મીન’* કહેવાય છે, એ પણ પ્રશ્નચર્ય જ છે. કારણ કે પ્રશ્નચર્યથી જ આત્માને સમજીને પછી તેનું મનન-ધ્યાન કરે છે. ૨

જે ‘અનાશકાયન’ (અનશન) કહેવાય છે, એ પ્રશ્નચર્ય જ છે. કારણ કે પ્રશ્નચર્યથી જેને આત્માનું જ્ઞાન થાય છે, તે નાશ પામતો નથી. જે ‘અરઘ્યાયન’* કહેવાય છે એ પ્રશ્નચર્ય જ છે. કારણ કે ‘અર’ અને ‘ઘય’ નામનાં બે મોટાં તળાવો પ્રશ્નલોકમાં છે. અહીંથી ત્રીજા ધુણેલમાં એ અજ્ઞાના રસથી ભરેલાં અને સુખ દેનારાં તળાવ છે. વળી ત્યાં એક પીપળામાંથી અમૃત ટપકે છે. ત્યાં ‘અપરાજિતા’ નામની એક નગરી છે અને ભગવાને બાંધાવેલો સોનાનો માંડવો છે. ૩

એ પ્રશ્નલોકમાં જેઓ ‘અર’ અને ‘ઘય’ નામનાં એ બે તળાવોને પામે છે, તેમનો જ એ પ્રશ્નલોક છે. ત્યાં ગયા પછી તેઓ ઇચ્છા પ્રમાણે બધાં લોકમાં જઈ શકે છે. ૪

ખંડ ૩૩

વિનાનો, ભૂખ-તરસ વિનાનો, સાચી ઇચ્છાઓવાળો અને સાચા વિચારવાળો છે, તેને શોધવો ભેઈએ. એને બરાબર સમજવાની ઇચ્છા થવી ભેઈએ.

આચાર્યના ઉપદેશથી એ આત્માને સમજીને જે કોઈ તેના અનુસર કરે છે, તે બધા લોકમાં જઈ શકે છે અને એની બધી ઇચ્છાઓ પૂરી થાય છે. એમ પ્રજાપતિએ કહ્યું. ૧

તેમની આ વાત દેવતાઓએ અને અસુરોએ—ખત્રેએ સાંભળી. પછી એમણે વિચાર કર્યો કે, જેને સમજવાથી બધા લોકમાં જઈ શકાય છે અને બધી ઇચ્છાઓ પૂરી થાય છે, તે આત્માને આપણે શોધવો ભેઈએ.

પછી દેવોમાંથી ઇન્દ્ર અને અસુરોમાંથી વિદોચન એમ બે જાણી જુઠાજુઠા—એકબીજાને મળ્યા. વગર જ હાથમાં સમિધ (હવન માટે લાકડાં) લઈને નીકળ્યા અને પ્રજાપતિ પાસે ગયા. ૨

ખત્રે જાણ્યું એ બીજીશ વરસ સુધી યજ્ઞચર્ય પાળ્યું. પછી તેમને પ્રજાપતિએ પ્રશ્ન્યું કે, ‘તમે કઈ ઇચ્છાથી અહીં રહ્યા છો ?’ ત્યારે એ ખત્રેએ કહ્યું કે, ‘આત્મા પાપ વગરનો, મહા-પણ વગરનો, રોક વગરનો, ભૂખ-તરસ વગરનો, સાચી ઇચ્છાઓવાળો અને સાચા વિચારવાળો છે, તેને શોધવો ભેઈએ. તેને બરાબર સમજવાની બુદ્ધિ ઇચ્છા થવી ભેઈએ. આચાર્યના ઉપદેશથી એ આત્માને જે કોઈ સમજે છે, તે બધા લોકને મળી શકે છે અને એના પાપ, તરસ, ભૂખ એ. પૂર્ણ થાય છે.’

એ બને ગયા પછી પ્રજાપતિ જોડ્યા કે. “આત્માને જોડ્યા વિના અને આત્માનો ઉપદેશ બરાબર સમજ્યા વિના જ એ બને શાક્યા ગયા. એમાંથી દેવો કે અનુરો જે કોઈ ‘દેહ એ જ આત્મા છે’ એમ અવધું સમજાવે. તેઓ પાછા પડશે—હાર ખાશે.”

વિદ્યાર્થન તો સતોષ પામીને અનુરો પાસે ચાલ્યો ગયો, અને તેણે એ બધાને એવા જ્ઞાનનો ઉપદેશ કર્યો કે. “તેં જ આત્મા છે, માટે એને પૂજવો જોઈએ અને એ આત્માનો કંઈ કરવી જોઈએ. આ દુનિયામાં આત્માની પૂજા અને સેવા કરીને માનુષ્ય આ લોક અને પરલોક બંનેને મેળવી શકે છે.”

આથી જ આજે પણ દુનિયામાં દાન ન કરનારને, જાતીય ગુને અને યજ્ઞ ન કરનારને લોકો કદે છે કે, આ તો ‘અનુરો’ છે. કારણ કે અનુરોનું જ્ઞાન એવું જ છે. તેઓ મરેલાનાં કર્મોને સુગંધ, કૃષ્ણ, અન્ન, વસ્ત્ર, અને ઘરેલું વર્ગસ્થા ગણે છે. માટે તે કવર્ગલોકમાં જશે એમ તેઓ માને છે. ૫

ખંડ નવમો

દેવો પાસે જતાં પહેલાં જ કંઈને પાતાના જ્ઞાનમાં એક શબ્દો ઉપજી કે, “એ આ સર્ગને સુગુપ્તવાથી પાળીને દેવો પાંડિત્યે દેખાવે પડનાવારૂપ આત્મા સુગુપ્ત કરી શકે છે. તેથી જ આ માણે કંઈક પડે અનુરો આત્માને કંઈક.”

પછી ઇન્દ્ર હાથમાં સુમિધ લઈને પાછા પ્રજાપતિ પાસે
જયા. પ્રજાપતિએ તેમને પ્રશ્ન કર્યો કે, 'હે ઇન્દ્ર ! તમે સુનોપ
પાખીને વિરોધનની સાથે જયા હતા. તો હવે શી ઇચ્છાથી પાછા
આયા છો ?'

ઇન્દ્રે કહ્યું કે, 'ભગવન ! જો આ શરીરને શત્રુનારવાથી
આત્મા શત્રુભારી શકાય છે, શરીર પર આરાં કપડાં પહેરવાથી
આત્માને કપડાં પહેરાવ્યાં ગણાય છે, શરીરને ચોખ્ખું કર્યાથી
આત્મા ચોખ્ખો થાય છે, તો એ જ રીતે શરીર આંધળું થાય
તો આત્મા પણ આંધળો થાય, શરીર ઠાણું થાય તો આત્મા
પણ ઠાણો થાય, શરીર લંગડું થાય તો આત્મા પણ લંગડો
થાય. અને તો પછી શરીરનો નાશ થાય તો આત્માનો પણ નાશ
થાય જ. અને તો શરીરરૂપ આવા આત્માના જ્ઞાનથી કાંઈ ફળ
મળશે એમ તો ભાનવું નથી.' ૨

ત્યારે પ્રજાપતિએ કહ્યું કે, 'હે ઇન્દ્ર ! એ બરાબર છે.
પણ હું વધારે સમજાવીશ. ખીન્ન ખત્રીશ વર્ષે શ્રદ્ધાચર્ય પાળી-
ને અદ્વા રહેા.'

પછી ખીન્ન ખત્રીશ વર્ષે શ્રદ્ધાચર્ય પાળીને ઇન્દ્ર ત્યાં રહ્યા.
ત્યારે પ્રજાપતિએ કહ્યું : ૩

એ બને ગયા પછી પ્રલપતિ બોલ્યા કે, “આત્માને જાણ્યા વિના અને આત્માનો ઉપદેશ જરાજર સમજ્યા વિના જ એ બને ચાલ્યા ગયા. એમાંથી દેવો કે અમુરો જે કોઈ ‘દેહ એ જ આત્મા છે’ એમ અવશું સમજશે, તેઓ પાછા પડશે—હાર ખાશે.”

વિદેશન તો સંતોષ પામીને અમુરો પાસે ચાલ્યો ગયો, અને તેણે એ બધાને એવા જ્ઞાનનો ઉપદેશ કર્યો કે, ‘દેહ જ આત્મા છે, માટે એને પૂજવો જોઈએ અને એ આત્માની સેવા કરવી જોઈએ. આ દુનિયામાં આત્માની પૂજા અને સેવા કરીને માનુસ આ લોક અને પરલોક બંનેને મેળવી શકે છે.’ ૪

આથી જ આજે પણ દુનિયામાં જ્ઞાન ન કરનારને, અમદાવાદ અને વડોદરા ન કરનારને લોકો કહે છે કે, આ તો ‘અમુર’ છે. કારણ કે અમુરોનું જ્ઞાન એવું જ છે. તેઓ મદેજાનાં શરીરને સુમધ, ફલ, અન્ન, વગેરે, અને ધરણી વગેરેથી રમી છે. એમી એ સ્વર્ગલોકમાં જશે એમ તેઓ માને છે. ૫

ખંડ નવમો

ખંડ અગિયારમો

‘જ્યાં બધી ઇન્દ્રિયો શાંત થવાથી માણસ સર્જ જાય છે અને એને સ્વપ્ન પણ આવતું નથી, એ આત્મા છે. એ અમર છે, નીકર છે અને બ્રહ્મ છે.’

આમ સાંસનીને ઇન્દ્ર સંતોષ પ્રાપ્તિને ચાહ્યા ગયા.

પણ દેવોની પાસે ખડોચતાં પરેલાં જ એમને પોતાના જ્ઞાનમાં શંકા થઈ કે, ‘જે એ જ આત્મા હોય, તો એ જિંદગીમાં તો પોતે પોતાને પણ જાણતો નથી કે હું કોણ છું અને એ કોઈ પણ ચીજનેય ઓળખી શકતો નથી. તો પછી એ નાશ પામ્યા જેવો જ થયો. એવા નાનથી કોઈ કશું મળતું હોય એમ લાગતું નથી. ૧

ફરીથી ઇન્દ્ર હાથમાં ત્યારે પ્રજાપતિએ કહ્યું કે, હતા, તો પછી શી ઇચ્છાથી

ઇન્દ્રે કહ્યું: “હે ભગવાન કોણ છું?” એ બરાબર એની પણ ખબર પડતી હોય છે. એવા આત્માને લાગતું નથી.” ૨

પ્રજાપતિએ કહ્યું: એ

ખંડ અગિયારમો

‘જ્યાં બધી ઇન્દ્રિયો શાંત થવાથી માણસ સૂઈ જાય છે અને એને સ્વપ્ન પણ આવતું નથી, એ આત્મા છે. એ અમર છે, નીકર છે અને પ્રલ્લ છે.’

આમ સાંભળીને ઇન્દ્ર સંતોષ પામીને ચાલ્યા ગયા.

પણ દેવોની પાસે પહોંચતાં પહેલાં જ એમને પોતાના જ્ઞાનમાં શંકા થઈ કે, ‘જે એ જ આત્મા હોય, તો એ ભોંધમાં તો પોતે પોતાને પણ બલુતો નથી કે હું કોણ છું અને એ કોઈ પણ સીજનેય ઓળખી શકતો નથી. તો પછી એ નાશ પામેલા જેવો જ થયો. એવા આત્માના જ્ઞાનથી કાંઈ ફળ મળતું હોય એમ લાગતું નથી. ૧

ફરીથી ઇન્દ્ર હાથમાં સમિધ લઈને પ્રજાપતિ પાસે ગયા. ત્યારે પ્રજાપતિએ કહ્યું કે, ‘હે ઇન્દ્ર ! તમે સંતોષ પામીને ગયા હતા, તો પછી શી ઇચ્છાથી પાછા આવ્યા ?’

ઇન્દ્રે કહ્યું : “ હે ભગવન ! સુપુત્રિમાં રહેલો આત્મા ‘હું કોણ છું ?’ એ ખરાખર સમજતો નથી અને એને બીજી વસ્તુ-ઓની પણ ખબર પડતી નથી, તેમજ એ નાશ પામેલા જેવો હોય છે. એવા આત્માને બલુવાથી કાંઈ ફળ મળતું હોય એમ લાગતું નથી. ” ૨

પ્રજાપતિએ કહ્યું : ‘હે ઇન્દ્ર ! એ ખરાખર છે. હું તમને એ વધારે સમજાવીશ. (અને આ વખતે તો) આત્મા સિવાય બીજા કોઈને વિષે નહિ પણ માત્ર આત્મા વિષે જ સમજાવીશ. હજી બીજાં પાંચ વર્ષ પ્રલયચર્યા પાળીને અગ્નિ રહેા. ’

પછી ઇન્દ્ર બીજાં પાંચ વર્ષ પ્રલયચર્યા પાળીને ત્યાં ગયા. આને ઇન્દ્ર કુલ એકસો અને એક વર્ષ અત્યાયને ત્યાં ગયા. ત્યાં પ્રજાપતિએ કહ્યું — ૩

‘હું વિચાર કરું’ એમ જે ઇચ્છે છે, તે આત્મા છે. એ વિચાર કરી શકે એટલા માટે આ મન છે. મન એ આત્માની દેવી આંખ છે. જ્ઞાની આત્મા મનરૂપી દેવી આંખથી બધાં સુખોને સમજીને આનંદ માને છે. ૫

,આવા એ આત્માને દેવતાઓ પૂજે છે. તેથી તેમને બધા સોક મળે છે અને એમની બધી ઇચ્છાઓ પૂરી થાય છે. જે કોઈ એવા આત્માનો ઉપદેશ લઈને તેને સમજે છે, તેને હરેક સોક મળે છે, અને એની હરેક ઇચ્છા પૂરી થાય છે.” એમ મળપતિએ કહ્યું. ૬

ખંડ તેરમો

હું હૃદયમાં રહેલા પ્રદ્યુમ્ની પ્રદ્યુમ્નીને પામું, અને પ્રદ્યુમ્નીથી હૃદયમાં રહેલા પ્રદ્યુમ્નીને પામું.

ઘોઠો જેમ પોતાનું શરીર ધ્રુવનીને ધૂળ ખજીરી નાખે છે, એમ હું આત્મજ્ઞાનથી બધાં પાપને ખજીરું, અને જેમ ચંદ્ર રાત્રીના મોઢામાંથી છૂટે એમ હું આ શરીરમાંથી છૂટીને તેમજ કૃતકૃત્ય બનીને નિત્ય એવા પ્રદ્યુમ્નીને પામું. ૧

ખંડ ચૌદમો

બધી વસ્તુઓનાં નામ અને રૂપ ઉપવ્યવહાર આકાશ જ છે. એ નામ અને રૂપ જેને આશરે રહે છે, એ પ્રદ્યુમ્ની છે, એ અમર છે. એ આત્મા છે.

૬ મળપતિના સ્વામીનંદપમાં આનું. ૬ પ્રદ્યુમ્નીનો આત્મા ધાડિ. દ્યુમ્નીનો આત્મા ધાડિ. વૈશ્વનો આત્મા ધાડિ. હું જા. મ.ને નયયવા દંચકુ મુ. ૬ શરીર, ઈન્દ્રિયા. મન અને બુદ્ધિ ને નયુ ન. ન. મુ ૬ હૃદયો આના મળમાં વામ કરવા ન આનુ.

ખંડ પંદરમો

આ વિધા શ્રદ્ધાએ પ્રજાપતિને કહી હતી, પ્રજાપતિએ મનુને અને મનુએ શ્રાદ્ધલુ વગેરે બધી પ્રજાને કહી હતી.

નિયમ પ્રમાણે આચાર્યને ઘેર રહેવું, ત્યાં ગુરુજીવું કામ કરતાં કરતાં બાકી રહેલા વખતમાં, અર્થ સાથે વેદો સલુવા. પછી રજા લઈ, ઘેર આવી, પોતાના કુટુંબમાં રહેવું, અને પવિત્ર ટેકાણે રહી, સણેલી વિધાનો અશ્યામ ચાતુ રાખવો. પોતાના પુત્રોને તથા શિષ્યો વગેરેને ધાર્મિક બનાવવા. પોતાના ઉદયમાં રહેલા આત્મામાં બધી ઇન્દ્રિયોને સ્થિર કરવી. યજ્ઞકાર્ય સિવાય બીજા કોઈ કામમાં હિંસા કયાં વગર—(કોઈને દુઃખ દીધા વિના) પોતાના આયુષ્ય સુધી આવી રીતે જ રહેવું. આમ રહેનાર પુરુષ ઉપરે શ્રદ્ધાકરને પામે છે, અને ત્યાંથી પાછો આવતો નથી.

જ મારાં અંગો તમ થાઓ. વાણી, પ્રાણ, આંખ, કાન, બળ અને મારી સર્વ ઇન્દ્રિયો તમ થાઓ. હરેક ઉપનિષદમાં જે કોઈ કહ્યું છે, તે બધું શ્રદ્ધા વિશે જ કહ્યું છે. એ શ્રદ્ધાને દુકપારેય બુદ્ધિ ન બઝે, અને શ્રદ્ધા પશુ અને બુદ્ધિ ન બલ. કોઈ કોઈને પોતાનો નુરો ન કરે. અને કોઈ અંગનો ન કરે. દુ આત્મામાં જ જ્ઞાનંદ માનું. અને ઉપનિષદોમાં જે ધર્મો બતાવ્યા છે, તે મારામાં રહેા, તે મારામાં રહેા. જ શાંતિ. શાંતિ: શાંતિ:

‘હું વિચાર કરું’ એમ જે ઇચ્છે છે, તે આત્મા છે. એ વિચાર કરી શકે એટલા માટે આ મન છે. મન એ આત્માની દૈવી આંખ છે. જાની આત્મા મનરૂપી દૈવી આંખથી બધાં સુખોને સમજીને આનંદ માને છે. ૫

આવા એ આત્માને દેવતાઓ પૂજે છે. તેથી તેમને બધા સોક મળે છે અને એમની બધી ઇચ્છાઓ પૂરી થાય છે. જે કોઈ એવા આત્માનો ઉપદેશ લઈને તેને સમજે છે, તેને હરેક સોક મળે છે, અને એની હરેક ઇચ્છા પૂરી થાય છે.” એમ પ્રજાપતિએ કહ્યું. ૬

ખંડ તેરમો

હું હૃદયમાં રહેલા બ્રહ્મથી બ્રહ્મલોકને પામું, અને બ્રહ્મલોકથી હૃદયમાં રહેલા બ્રહ્મને પામું.

ઘોડો જેમ પોતાનું શરીર ધ્રુવનીને મૂળ ખજેરી નાખે છે, એમ હું આત્મજ્ઞાનથી બધાં પાપને ખજેરું, અને જેમ ચંદ્ર રાહુના મોઢામાંથી છૂટે એમ હું આ શરીરમાંથી છૂટીને તેમજ સ્વતંત્ર્ય બનીને નિત્ય એવા બ્રહ્મલોકને પામું. ૧

ખંડ ચૌદમો

બધી વસ્તુઓનાં નામ અને રૂપ ઉપજાવનાર આકાશ જ છે. એ નામ અને રૂપ જેને આશરે રહે છે, એ બ્રહ્મ છે, એ અમર છે. એ આત્મા છે.

હું પ્રજાપતિના સલામંડપમાં ગાઉં. ૨ બ્રહ્મજ્ઞાનો આત્મા યાડિં, હરિયાનો આત્મા યાડિં. વૈશ્વનાનો આત્મા યાડિં. હું મેળવવા ઇચ્છું છું ૩ ૪ ૫ ૬ ૭ ૮ ૯ ૧૦ ૧૧ ૧૨ ૧૩ ૧૪ ૧૫ ૧૬ ૧૭ ૧૮ ૧૯ ૨૦ ૨૧ ૨૨ ૨૩ ૨૪ ૨૫ ૨૬ ૨૭ ૨૮ ૨૯ ૩૦ ૩૧ ૩૨ ૩૩ ૩૪ ૩૫ ૩૬ ૩૭ ૩૮ ૩૯ ૪૦ ૪૧ ૪૨ ૪૩ ૪૪ ૪૫ ૪૬ ૪૭ ૪૮ ૪૯ ૫૦ ૫૧ ૫૨ ૫૩ ૫૪ ૫૫ ૫૬ ૫૭ ૫૮ ૫૯ ૬૦ ૬૧ ૬૨ ૬૩ ૬૪ ૬૫ ૬૬ ૬૭ ૬૮ ૬૯ ૭૦ ૭૧ ૭૨ ૭૩ ૭૪ ૭૫ ૭૬ ૭૭ ૭૮ ૭૯ ૮૦ ૮૧ ૮૨ ૮૩ ૮૪ ૮૫ ૮૬ ૮૭ ૮૮ ૮૯ ૯૦ ૯૧ ૯૨ ૯૩ ૯૪ ૯૫ ૯૬ ૯૭ ૯૮ ૯૯ ૧૦૦

ખંડ પારમે

“હે ઇન્દ્ર ! આ શરીર મરણ પામનાર છે. મૃત્યુ શરીર પર ટાંપીને બેઠું છે. આ શરીર અમર આત્માનું માત્ર રહેકાણું છે. આત્મા જ્યારે શરીરમાં આવે છે, ત્યારે એને સુખ-દુઃખ થાય છે. અને જ્યાં સુધી એ આત્મા આ શરીરથી જુદો ન થાય, ત્યાં સુધી એ સુખ-દુઃખમાંથી એનો છુટકારો થતો નથી. પણ જ્યારે તેહ ઉપરથી એનો ‘હું-ભાવ’ મટી જાય ત્યારે એ આત્માને સુખ કે દુઃખ અડકી શકતાં નથી. ૨

પવન શરીર વગરનો છે. આછી વાદળી, વીજળી, વાદળાં-નો ગડગડાટ—એ બધાં શરીર વગરનાં છે. જેમ એ બધાં આ આકાશમાંથી નીકળીને—પરમ તેજને પામીને—પોતપોતાના રૂપે દેખાય છે, તેમ જ્ઞાન પામેલો આ જીવ, શરીરમાંથી ‘હું-ભાવ’ને કાઢી નાખ્યા પછી, પરમ તેજસ્વ પરમાત્માને પામીને, પોતાના જ રૂપમાં બની જાય છે. એ ઉત્તમ પુત્ર છે. એ જીવાત્મા સીએ, રથો કે મનમાં પાંખોની સાથે દુસનેરમનો એ પરમ આત્મામાં ડૂબી જાય છે અને આ શરીરરૂપ ઉપાધિનું એને સમરણ પણ રહેતું નથી. જેમ રથને ખેંચવા માટે પોતા એસા રૂઝ છે, તેમ આ શરીરને યાજી એટલો છે. ૩

કં.જી. નેવ-ઈન્દ્રિય, આંખની કંડીના જે કાળામાં રહેલી છે, તેનાં જે આત્મા રહેલા છે એને જ ‘વાયુ’ આત્મા’ કહેવાય છે એને આ ‘જીવ’ એવા નામે પણ કહી શકાય છે.

ખંડ પંદરમો

આ વિધા શ્રદ્ધાએ પ્રજાપતિને કહી હતી, પ્રજાપતિએ મનુને અને મનુએ શ્રાક્ષણ વગેરે બધી પ્રજાને કહી હતી.

નિયમ પ્રમાણે આચાર્યને ઘેર રહેવું, ત્યાં ગુરુગૃહ કામ કરતાં કરતાં બાકી રહેલા વખતમાં, અર્થ સાથે વેઠો ભજવા. પછી રત્ન લઈ, ઘેર આવી, પોતાના કુટુંબમાં રહેવું, અને પવિત્ર ઠેકાણે રહી, ભણેલી વિધાનો અભ્યાસ ચાલુ રાખવો. પોતાના પુત્રોને તથા શિષ્યો વગેરેને ધાર્મિક બનાવવા. પોતાના ઉદયમાં રહેલા આત્મામાં બધી ઇન્દ્રિયોને સ્થિર કરવી. યજ્ઞકાર્ય સિવાય બીજા કોઈ કામમાં હિંસા કર્યા વગર—(કોઈને દુઃખ દીધા વિના) પોતાના આયુષ સુખી આવી રીતે જ રહેવું. આમ રહેનાર પુરુષ ઉપરે શ્રદ્ધાએકને પામે છે, અને ત્યાંથી પાછો આવતો નથી.

જ મારાં અંતો ગૃહ યાઓ. વાણી, ગ્રાણ, આંખ, કાન, બળ અને મારી અર્થ ઇન્દ્રિયો ગૃહ યાઓ. દરેક ઉપનિષદમાં જે કોઈ કહ્યું છે, તે બધું શ્રદ્ધા વિશે જ કહ્યું છે. એ શ્રદ્ધાને હં કપારેય જુદી ન જુદી, અને શ્રદ્ધા પશુ મને જુદી ન જાય. કોઈ કોઈ પોતાનો જુદો ન કરે. મને કોઈ અજનો ન કરે. હું આત્મામાં જ આનંદ માનું. અને ઉપનિષદોમાં જે ધર્મો બતાવ્યા છે, તે મારામાં રહેા, ને મારામાં રહેા. જ સાંતિ: સાંતિ: સાંતિ:

યમરાજ બોલ્યા: ‘મારા વડે પાછો મોકલાયેલો તું પહેલાંની જેમ જ ઉદ્દાસક આસિલિના પુત્ર તરીકે ઓળખાઈશ. વળી, તારા પિતા તને મૃત્યુના મુખમાંથી ઊગરેલો બેઠને રાત્રે નિરાંતે સૂશે અને ક્રોધરહિત બનશે.’ ૧૧

નચિકેતાએ કહ્યું: ‘સ્વર્ગલોકમાં કાંઈ પણ ભય નથી અને ત્યાં તમે (મૃત્યુ) પણ નથી. તેમજ ત્યાં ઘડપણનો ભય પણ નથી. સર્વે ભૂખ અને તરસ બંનેને તરી જઈને અને શોકરહિત બનીને સ્વર્ગલોકમાં આનંદ પામે છે. હે યમરાજ ! તમે એ સ્વર્ગમાં લઈ જનાર અગ્નિને બોલો છો. માટે શ્રદ્ધાવાળા મને એનું વર્ણન કરો; કારણ કે એ અગ્નિની સહાય વડે સ્વર્ગમાં જનારા લોકો અમર થાય છે. આ બીજું વરદાન હું તમારી પાસે માગું છું.’ ૧૩

યમરાજ બોલ્યા: ‘હું એ સ્વર્ગીય અગ્નિને સારી રીતે બોલું છું. તેથી, હે નચિકેતા ! તને હું જે કહું છું તે તું મારી પાસેથી બરાબર સમજ. એ અગ્નિ વડે અનંત સ્વર્ગલોક મેળવી શકાય છે. એ અગ્નિ જગતનો આધાર છે. છુપાઈ રહેલા એ અગ્નિને તું બોલી લે.’ ૧૪

યમે નચિકેતાને જગતના મૂળરૂપ એ અગ્નિનું જ્ઞાન આપ્યું અને એ અગ્નિની વેદિ બનાવવામાં કંઈ બતની, ડેવી અને ડેટલી ઇટા બેઠએ તે તેને સમજાવ્યું. યમે જે જે તેને કહ્યું તે તે બધું એ ફરીથી યમ પાસે (યાદ રહે એટલા માટે) બોલી ગયો. પછી ખુશ થઈને યમે તેને ફરીથી જણાવ્યું. મહાત્મા યમે તેને આનંદપૂર્વક કહ્યું: ‘આ બાબતમાં તને હું વધુ વરદાન આપું છું. જા, આ અગ્નિ તારા નામ વડે જ ઓળખાશે. વળી, આ સુંદર રંજબેરંગી દ્વાર લે. નાચિકેત અગ્નિની ત્રણ વાર ઉપાસના કરનારો અને ત્રણ લોક* આથે

* ૧૬. પ્રાણ અને મનઃ બે-બે: અને સ્વર્ગલોક. તેને દેવતાં

વરદાન હોઈ શકે ?' ૨૨

યમરાજ બોલ્યા: 'જેઈએ તો, સો વર્ષની આવરદાવાળા પુત્રો અને પીત્રો માગ. જેઈએ તો, અનેક પશુઓ, હાથીઓ, સોનું અને ઘોડા માગ. જેઈએ તો, પૃથ્વીનું મોટું સામ્રાજ્ય માગ અને જેટલી ઇચ્છા હોય એટલાં વર્ષોનું લાંબું આયુષ્ય માગ. અરે! આના સમાન જો બીજું કંઈ વરદાન જેઈતું હોય તો તે માગ. ધન માગ. લાંબું જીવન માગ. હે નચિકેતા! તું મોટી પૃથ્વીનો રાજા થા. હું તારી બધી ઇચ્છાઓને પૂરીશ. જે જે ઇચ્છાઓ મૃત્યુસોઠમાં પુરાવી મુશ્કેલ હોય, તે તે બધી ઇચ્છાઓ તું તારી મરણ પ્રમાણે માગ. આ અહીં છે તેવી સ્ત્રીઓ, રથો કે વાનિત્રો મનુષ્યોને મળતાં નથી. મેં મોઠલેલી એ સ્ત્રીઓ તારી સેવામાં હાજર રહેશે. પણ હે નચિકેતા! તું મરણ પછીની વાત મને પૂછ મા.' ૨૫

નચિકેતા બોલ્યા: 'હે મૃત્યુ! એ બધાય વિષયો મરણ-ધર્મવાળા મનુષ્યને માટે તો બહુ જ દ્રવ્ય મુદતના છે અને તેઓ બધી ઇન્દ્રિયોના તેજને હરી લે છે. વળી સર્વ આયુષ્ય દ્રવ્ય જ છે. માટે એ નાચ-જાન અને વાહનો તમારી પાસે જ રાખો. મનુષ્યને ધનથી સંતોષ થતો નથી. જો અમે મર્ત્યો તમને (મૃત્યુને) સમજશું, તો અમને જેઈએ એટલું ધન મળી રહેશે ત્યાં સુધી તમે જિવાડશો ત્યાં સુધી અમે જીવીશું. પણ મને તે એ જ વરદાન જેઈએ છે. અજર અને અમર એવા તમારે જેવા દેવતાઓ પાસે ગયા પછી અને જ્ઞાન મેળવ્યા પછી પૃથ્વી પર અહીં નીચે રહેનારો કયો મર્ત્ય મનુષ્ય રંગરાગન ભોજોનો વિચાર કરે અને અહીં લાંબા જીવનની ઇચ્છા કરે? હે મૃત્યુ! પરસોડના મદાન જીવનને વિષે જે આમ સંશય કોઈ વાચકે ને મને કર્યો. આ જે ગુદ વરદાન માગ્યું છે, તે ૧૬૫૯ આ નચિકેતા બીજું વરદાન માગવાનો નથી.' ૨૬

‘જે આત્માને વિષે ઘણાંને તો સાંભળવા પણ મળતું નથી, જેને વિષે સાંભળતા છતાં ઘણા એને મેળવી શકતા નથી, તેને કહેનારો જે કોઈ હોય તો તે આશ્ચર્ય જ છે, અને એ આત્માને પ્રાપ્ત કરનારો અત્યંત કુશળ છે. એવા કુશળ મનુષ્ય પાસેથી શીખીને જાણનારો પણ નવાઈ રૂપ જ છે. સામાન્ય મનુષ્ય એનું જ્ઞાન આપી શકતો નથી. અનેકવાર ચિન્તન કર્યા પછી જ એને ખરાખર જાણી શકાય છે. ખીજ (જાણકાર)ના શીખવ્યા વિના એને જાણવા માટે અહોં ખીજે કોઈ ઉપાય નથી, કારણ કે તે સૂક્ષ્મ કરતાં પણ અત્યંત સૂક્ષ્મ હોઈ તેની તર્ક વડે કલ્પના થઈ શકતી નથી. હે પ્રિય નચિકેતા ! જે તને પ્રાપ્ત થયું છે તે આ આત્માનું જ્ઞાન તર્ક વડે થઈ શકતું નથી. પણ જે ખીજ અનુભવી એ વિષે કહે તો જ એ આત્મા સારી રીતે જાણી શકાય છે. જરૂર તું દૃઢ નિશ્ચયવાળો છે. તારા જેવો ખીજે કોઈ પૂછનારો થશે નહિ. ૯

‘હું જાણું છું કે ધનસંકાર અનિત્ય છે, અને અનિત્ય વસ્તુ-ઓ વડે એ નિત્ય આત્માની પ્રાપ્તિ થતી નથી. છતાં મેં નાચિકેત અમિની સ્થાપના કરી છે અને અનિત્ય દ્રવ્યો વડે* નિત્ય આત્માની પ્રાપ્તિ કરી છે. ઇચ્છાની તૃપ્તિ, જગતનો મૂળ આધાર, યજ્ઞની અનન્તતા, અભયરૂપ ધ્યેય, મોહ અને વિસ્તારવાળું સ્તોમ નામનું સ્તવન, જીવનની ઉત્તમ સ્થિતિ—આ ખમું જોઈને, રે જુદ્ધિમાન નચિકેતા ! તે દૃઢતાપૂર્વક ઇચ્છાઓનો ત્યાગ કર્યો છે. સરેડાછંદી ન સમજી શકાય તેવા, ગૂઢ, ખધાની અંદર મરેશ કરીને રહેડા, હૃદય વગેરે ગુફામાં છુપાઈ રહેલા અને અત્યંત પ્રાચીન એવા આત્મહેવને અધ્યાત્મયોગની પ્રાપ્તિના વડે જાણીને જુદ્ધિમાન પુરુષ હવે અને શોકને છોડી દે છે. મન્ય મનુષ્ય આ સાંભળીને અને એને ખરાખર સમજીને. નેમજ સર્વને

* અનિત્યતા પણ રહેડા જે નિત્ય તત્ત્વને ખરાખર જાણીને.

બીજો અધ્યાય : પહેલી વલ્લી*

‘ પરમાત્માએ મનુષ્યની ઇન્દ્રિયોને બહારની બાજુ ઉઘાડી છે તેથી મનુષ્ય બહારનું જુએ છે પણ અંદરના આત્માને જોતો નથી. કોઈ બુદ્ધિમાન મનુષ્ય જ અમરપણાને ઇચ્છે છે અને બહાર જતી ઇન્દ્રિયોને પાછી વાળીને અન્તરાત્માને જુએ છે. નાદાન મનુષ્યો જ બહારના ભોજોની ઇચ્છા કરે છે અને બધે વ્યાપી રહેલા મૃત્યુનાં બંધનમાં જકડાય છે. પરંતુ બુદ્ધિમાન મનુષ્યો અમરપણું શું છે એ જાણે છે અને અહીંની અનિત્ય વસ્તુઓની કદી પણ ઇચ્છા જ રાખતા નથી. ઇન્દ્રિય અને વિષયનાં જોડાણથી અનુભવાતા રૂપ, રસ, ગન્ધ, શબ્દ અને રૂપશૌ જેના વડે મનુષ્ય અનુભવે છે, તે જ આત્મા છે. ઇન્દ્રિયો અને વિષયોનાં એ બધાં જોડકાં જતાં રહેતાં અહીં બાકી શું રહે છે?—તે જ આ આત્મા છે. સ્વપ્નાવસ્થા અને જાગૃત અવસ્થા એ બન્નેને જેના વડે મનુષ્ય જાણે છે, તે મહાન અને વ્યાપક આત્માને જાણીને બુદ્ધિમાન પુરુષ શોક કરતો નથી. જે આ નજીક રહેલા, આનન્દમય, જીવનના આધાર, ભૂત અને સવિધ્યના અધિપતિ, એવા આત્માને જાણે છે, તે ભય પામતો નથી.—તે જ આ આત્મા છે. (પહેલાં સર્જનરૂપ) જળમાંથી, તપદ્વારા આખી સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ પહેલાં, જેની ઉત્પત્તિ થઈ હતી અને જેણે પંચમહાભૂતદ્વારા એ (પ્રથમ સર્જનરૂપ) જળમાં છુપાઈ રહેલા મૂળતત્ત્વનો વિસ્તાર કર્યો હતો—તે જ આ આત્મા છે. અદિતિ (પૃથ્વીની સપાટીથી માંડીને સૂર્ય સુધી રહેલા આકાશનો સૂર્યપ્રકાશપુત્ર ભાગ)x સર્વ દેવોની માતા

* આ બીજો અધ્યાયની ત્રીજી વલ્લીના યમ નિષિદ્ધતા પ્રત્યે કહે છે.

x દેવોની માતા નદિવત્ કપર અપેક્ષાં આપિદૈવિક અવપ છે.

પા.પ્ર.નિ.૧૭ સ્વરૂપમા અદિતિ વિસ્તર્યન્ના છે અને ઇન્દ્રિયરૂપ દેવોની

જ સનાતન શાન્તિ મેળવે છે, પણ ખીજાઓ તે મેળવતા નથી. વાણીદ્રારા ન કહી શકાય એવું જે પરમ સુખ છે, તેને જ બુદ્ધિ-માનો 'તે', 'આ' એવા શબ્દો વડે વિચારે છે. તેને હું કેવી રીતે જાણું ? શું તે પ્રકાશે છે અથવા દેખાય છે ખરાં ? ત્યાં નથી સૂર્ય પ્રકાશતો, નથી ચંદ્ર અને તારા પ્રકાશતા અને નથી આ વીજળીઓ પ્રકાશતી; તો પછી અગ્નિ તો ત્યાં ક્યાંથી જ પ્રકાશે ? તેના પ્રકાશવા વડે જ આ સર્વ પ્રકાશે છે, તેના પ્રકાશવડે જ આ સર્વ દેખાય છે.' ૧૫

ખીજો અધ્યાય : ત્રીજી વલ્લી

'આ સનાતન પીપળો ઊંચા મૂળવાળો અને નીચી શાખા-વાળો છે; તે જ શુક (પ્રકાશમાન) કહેવાય છે, તે જ બ્રહ્મ કહેવાય છે અને તે જ અમૃત કહેવાય છે. તેને આધારે આ બધા સોડો રહ્યા છે અને તેનાથી પર કોઈ જઈ શકતું નથી-તે જ આ આત્મા છે. જે કાંઈ આ છે તે સર્વ જગત પ્રાણુ-માંથી જ જન્મ પામ્યું છે અને તેમાં જ વર્તી રહ્યું છે. જેઓ આ જગતરૂપ મહાસયંકર વજૂને ઉગામેલું જાણે છે, તેઓ અમર બને છે. તેના (બ્રહ્મના) સયથી અગ્નિ તપે છે, તેના સયથી સૂર્ય તપે છે, તેના સયથી ઇન્દ્ર, વાયુ અને પાંચમો યમ પોતપોતાનું કાર્ય કરે છે. શરીરના નાશ પહેલાં અહીં જ જો એનું જ્ઞાન મળે તો આત્મ; નહિ તો સૃષ્ટિ-ના અનેક સોડોમાં શરીર ધારણ કરતું પડે છે. જેવું અરી-સામાં આપણું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ દેખાય છે, તેવું (અગ્નિમાં જેવી નિર્મળ ચરેલી આપણી) બુદ્ધિમાં બ્રહ્મનું સ્વરૂપ (સ્પષ્ટ) દેખાય છે. જેનું સ્વપ્નમાં આપણું સ્વરૂપ (અસ્પષ્ટ દેખાય) છે. તેનું

સત્તા (અસ્તિત્વ) અને ઉપલબ્ધિ (જ્ઞાન) એ બન્ને એક જ તત્ત્વ છે, માટે આત્માને ‘અસ્તિ’રૂપે જ જાણવો. ‘અસ્તિ’રૂપે જાણનારને સત્તા અને જ્ઞાન એ બે એક જ તત્ત્વ છે એમ સ્પષ્ટ જણાય છે. ૧૩

જ્યારે મર્ત્ય મનુષ્યના હૃદયમાં રહેલી બધી કામનાઓ દૂર થઈ જાય છે, ત્યારે તે અમર બને છે અને તે અહીં જ પ્રવ્રજને મેળવે છે. જ્યારે અહીં બધી હૃદયની ગાંઠો તૂટી જાય છે ત્યારે મર્ત્ય મનુષ્ય અમર બને છે. આટલો ઉપદેશ છે. ૧૪

હૃદયની એકસા અને એક નાડીઓ છે. તેમાંની એક સુષુમ્ણા નાડી માથામાં રહેલા પ્રહારન્ધ્ર તરફ જાય છે. તે સુષુમ્ણા નાડીદ્વારા મરણ સમયે ઉપર જનારો અમર બને છે, જ્યારે બીજી બધી નાડીઓ મૃત જીવાત્માને જીદેજીદે માર્ગે લઈ જાય છે. અંગૂઠા જેટલો પુરખ અન્તરાત્મારૂપે હંમેશાં મનુષ્યોના હૃદયમાં રહે છે. મુંજ નામના ઘાસમાંથી જેમ સળી છૂટી પાડવામાં આવે, તેમ તેને પોતાના શરીરમાંથી છૂટા પાડવો. તે આત્માને શુક્ર (પ્રકાશમાન) અને અમૃત (અવિનાશી) જાણવો — તે આત્માને શુક્ર (પ્રકાશમાન) અને અમૃત (અવિનાશી) જાણવો.’ ૧૭

અથવા જ્ઞાન પર આધાર રાખે છે, કે પછી તેની ‘ઉપલબ્ધિ’ અથવા જ્ઞાન તેની ‘સત્તા’ અથવા અસ્તિત્વ પર આધાર રાખે છે, એ કાવચીત્તે નિર્ણય કરવો કઠણ છે અને તેને માટે મતભેદ છે. પરંતુ વસ્તુતઃ સત્તા અને ઉપલબ્ધિ બન્ને પરસ્પર એકરૂપ જ છે, એવો નિર્ણય આ અને તેની પછીના શ્લોકમાં કરવામાં આવ્યો છે. તે પરમતત્ત્વની સત્તા એ જ તેનું જ્ઞાન છે અને તેનું જ્ઞાન એ જ તેની સત્તા છે, એમ તેમાં બતાવવામાં આવ્યું છે. (વધુ સ્પષ્ટ વિવેચનને માટે જુઓ પંડિત એનીસાઇ સમન્થ ‘હિન્દી-ગ્રીક-વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર’ ભૂમિકા, ખંડ ૨ બ, પાના ૭-૧૧ અને ૩૩૨)

૪-મન્ત્ર ઉપનિષદ

ૐ હે પૂજ્ય દેવો ! અમે કાનો વડે કલ્યાણને સાંભળીએ, આંખો વડે કલ્યાણને જોઈએ, સુદૃઢ અંગો વડે તથા હૃદય વડે તમારી સ્તુતિ કરતા રહીએ અને દેવોએ અમારે માટે કરાવેલું આયુષ્ય અમે ભોગવીએ.

મોટી કીર્તિવાળા ઇન્દ્ર અમારું સ્વસ્તિ (કલ્યાણ) કરો. સર્વને જાણનારા પૂષા અમારું સ્વસ્તિ (કલ્યાણ) કરો. ન અટકાવી શકાય એવી ગતિવાળા તાક્ષ્ય (ગરુડ) અમારું સ્વસ્તિ (કલ્યાણ) કરો. બૃહસ્પતિ અમારું સ્વસ્તિ (કલ્યાણ) કરો. ૐ શાન્તિઃ શાન્તિઃ શાન્તિઃ

પહેલો મન્ત્ર

ૐ સુકેશા ભારદ્વાજ, સન્યકામ શૈમ્ય, સૌર્યાયણી ગાગ્ય, હીસલ્ય આમલાયન, ભાર્ગવ વૈદર્ભિ અને કૃષ્ણધી દાન્યાયન એ ૭ જણા બ્રહ્મન ચિન્તન કરનારા. બ્રહ્મમાં મહા ગાળનારા અને બ્રહ્મને શોધનારા હતા. તેમણે વિચાર કર્યો કે આપણે બ્રહ્મને

જાણે છે, તે આ હજાર કિરણવાળો, સેંકડો (પ્રાણીરૂપ) આકાશમાં રહેલો અને પ્રજના પ્રાણ સમો સૂર્ય જાગે છે.†

‘સંવત્સર (વર્ષ) જ પ્રજપતિ છે. તેનાં બે અયનો છે:- દક્ષિણાયન અને ઉત્તરાયણ.† હવે જે લોકો ઇષ્ટ કર્મ અને આપૂર્ત કર્મની* પાછળ જ મંડયા રહે છે, તેઓ દક્ષિણાયન દ્વારા ચન્દ્રલોકમાં જાય છે અને તેઓ જ અહીં પુનર્જન્મ લઈ પાછા આવે છે. આથી પ્રજની ઇચ્છાવાળા ઋષિઓ એ દક્ષિણમાર્ગને જ સ્વીકાર કરે છે. આ જે પિતૃયાણુ અથવા દક્ષિણમાર્ગ છે, તે રયિ છે. હવે તપ, બ્રહ્મચર્ય, શ્રદ્ધા અને વિદ્યા વડે આત્માને શોધનારા ઉત્તરમાર્ગ વડે સૂર્યલોકમાં જાય છે. એ જ પ્રાણિનું મૂળ સ્થાન છે, એ જ અમૃત છે, એ જ નિર્લય સ્થાન છે, એ જ પરમપદ છે. તે માર્ગે જનારા ત્યાં જ સ્થિર ખની જાય છે અને ત્યાંથી પાછા આવતા નથી.

‘તેને માટે આ શ્લોક છે:-

કેટલાક ઋષિઓ એ સૂર્યને આકાશના ઉપલા અડધા ભાગમાં રહેલા, વરસાદ વરસાવતા, પાંચ પગવાળા, બાર આકૃતિવાળા, પ્રજના પિતા તરીકે વર્ણવે છે.† જ્યારે બીજા

† ઉત્તરાયણ-મકરસંક્રાન્તિથી આરંભી ૭ માસ સુધી; અને દક્ષિણાયન-કર્કસંક્રાન્તિથી આરંભી ૭ માસ સુધી.

* આની સમજણ માટે મુદ્.૯૬ ઉપનિષદ, ૧-૨-૧૦ ઉપરની દિગ્વર્ણી જુઓ.

+ પાંચ પગવાળા-પાંચ ઋતુઓ (દેવન્ટ અને સિસિરને એક ગણતાં). ૭૨-૭૨ દિવસની એક ઋતુ, એમ વર્ષ અર્થાત્ સંવત્સરની પ્રાય ઋતુઓ.

બાર આકૃતિવાળા-દરેક મહિનામાં સૂર્યની આકૃતિ જુદીજુદી થાય છે. આમ બાર મહિનાની બાર આકૃતિઓવાળા. આને જ બાર આકૃતિયો કહેવાય છે, એના નામ ચેત્રથી માંડીને કાલ્પન માસ સુધી કરમઃ ધાના,

બીજો પ્રશ્ન

ત્યારે પછી ભાર્ગવ વૈદર્ભિએ મહર્ષિ પિપ્પલાદને પ્રશ્ન:
‘ ભગવન્ ! કયા દેવો પ્રજાનું ધારણ કરે છે ? તેમાંના કેટલા
પોતાની શક્તિ પ્રગટ કરે છે ? અને તેમનામાં મુખ્ય કોણ છે ? ’

મહર્ષિ પિપ્પલાદે તેને જવાબ આપ્યો:

‘ આકાશ, વાયુ, અગ્નિ, જલ, પૃથ્વી એ પાંચ મહાભૂતો,
અને વાણી, મન, આંખ અને કાન એ ઇન્દ્રિયો—આ દેવો પ્રજા-
નું ધારણ કરે છે. તેઓ પોતાની શક્તિ પ્રગટ કરીને કહે છે કે
અમે જ આ શરીરને ટેકવી રાખીને તેનું ધારણ કરીએ છીએ.
તેમને મુખ્ય પ્રાણે કહ્યું: ‘ તમે મોહમાં ન પડો અને અભિમાન
ન કરો. હું જ મારા પોતાના પાંચ ભાગ* કરીને આ શરીરને
ટેકવી રાખી એનું ધારણ કરું છું. ’ પણ તેમને આ વાત સાચી
લાગી નહિ. આથી એ મુખ્ય પ્રાણે તોરમાં શરીરની બહાર
નીકળવાનો ઠાળ કર્યો. તેના બહાર નીકળવાની સાથે જ બીજા
બધાય દેવો બહાર નીકળે છે, અને તે બે શરીરમાં સ્થિર રહે
છે તો બીજા બધાય દેવો સ્થિર રહે છે. એ તો મધમાખોની
રાણી મધપૂડાની બહાર નીકળતાં બધીય મધમાખો બહાર
નીકળે ॥ અને તે બે મધપૂડામાં રહે તો બધીય અંદર રહે છે,
તેનું જ છે. આમ પ્રાણની શ્રેષ્ઠતા જણાવ્યા બાદ વાણી, મન, આંખ
અને કાન ખુશ થઈને પ્રાણની આ પ્રમાણે સ્તુતિ કરે છે:—

‘ એ (પ્રાણ જ) અમિરૂપે તપે છે, એ સૂર્ય છે, એ (વર-
સાદનો દેવ) પર્જન્ય છે, એ ઇન્દ્ર છે, એ વાયુ છે. એ જ
પૃથ્વીરૂપ રચે છે. એ જ દેવ સ્પર્શ અને અસ્પર્શ છે અને
અમૃત પણ એ જ છે. રથનાં પેડાના આરાઓ જેમ નાભિ-
ના સ્થિર બન્યા છે. તેમ ઋચાઓ, યજુર્મંત્રો, સામમંત્રો,
વજ્ર, સતિય અને અદ્વૈત એ બધું જ પ્રાણમાં સ્થિર બન્યું છે. ૬

* પાંચ ભાગ—પ્રાણ, અહિ, સનતન, સ્વન અને ઉદાન.

ત્રીજો પ્રશ્ન

ત્યાર પછી કૌસલ્ય આશ્વલાયને મહર્ષિ પિષ્પલાદને પૂછ્યું: 'હે ભગવન્! આ પ્રાણ ક્યાંથી જન્મે છે? આ શરીરમાં કેવી રીતે પ્રવેશ કરે છે? પોતાના પાંચ ભાગ કરીને કેવી રીતે સ્થિર થાય છે? અને કેવી રીતે તે શરીરમાંથી ચાલ્યો જાય છે? વળી ખહારના જગતને અને અંદરના જગતને તે કેવી રીતે ધારણ કરે છે?'*

મહર્ષિ પિષ્પલાદે તેને કહ્યું:-

'ન પૂછવાના પ્રશ્નો તું પૂછે છે. તું બ્રહ્મનિષ્ઠ છી તેથી તને એના ઉત્તર આપું છું. આત્મામાંથી આ પ્રાણ જન્મે છે. જેમ મનુષ્ય પર તેનો પડછાયો આધાર રાખે છે, તેમ એ આત્મા પર જ આ પ્રાણ અવલબ્ધિ છે. મને કરેલા સંકલ્પ, કામના વગેરે વડે તે આ શરીરમાં આવે છે. જેમ રાજા પોતાના અધિકારીઓને 'આ ગામો પર તારો અધિકાર, આ ગામો પર તારો' એમ નીમે છે, તેમ આ પ્રાણ બીજા ઇન્દ્રિયોરૂપ પ્રાણોને છૂટાં છૂટાં કાર્યોમાં નીમે છે. તે શુદ્ધ અને શુદ્ધેન્દ્રિયમાં અપાનને નીમે છે, આંખ, કાન, મુખ અને નાકમાં પ્રાણ પોતે જ સ્થિર બને છે; અને પ્રાણ અને અપાનની વચ્ચે સમાન નામનો પ્રાણ રહે છે. એને સમાન કહેવાનું કારણ એ છે કે એ જ હોમેષ્ટ (ખામેષ્ટ) અત્ર સમાન રીતે લઈ જાય છે. તેમાંથી આ સાત જગાઓ ઉત્પન્ન થાય છે. આત્મા હૃદયમાં રહેલો છે. હૃદયમાં એકસો ને એક નાડીઓ છે, અને તે હરેકની સો સો શાખાઓ છે. એ હરેક શાખાની બેતર હબ્બર, બેતર હબ્બર પ્રતિશાખાઓ છે. એ બધામાં વ્યાન નામનો પ્રાણ વિચરે છે.

* સાત જગાઓ—એ આંખ, એ કાન, એ નસકોરા અને એક મોઢું, એમ સાત ઇન્દ્રિયનાલોકો.

કાને પ્રાપ્ત થાય છે ? અને આ બધા ઇન્દ્રિયાદિ દેવો કાને આધારે રક્ષા છે ?' ૨

મહર્ષિ પિપ્પલાદે તેને ઉત્તર આપ્યો:

‘હે ગાર્ગ્ય, જેમ સૂર્ય આથમતાં તેનાં કિરણો એનાં તેજ-મંડળમાં એક થાય છે અને સૂર્ય ઊગતાં તે કિરણો પાછાં બધે પ્રસરે છે, તેમ જ એ બધા પરમ દેવ મનમાં એક થાય છે. તેમ થતાં આ પુરુષ સાંભળતો નથી, જોતો નથી, સૂંઘતો નથી, સ્વાદ લેતો નથી, સ્પર્શતો નથી, ઉત્તર આપતો નથી, ગ્રહણ કરતો નથી, કામસુખ ભોગવતો નથી, મલત્યાગ કરતો નથી અને ગમન કરતો નથી. ત્યારે તે સૂતો છે એમ કહેવાય છે. આ શરીરરૂપ પુર (નગર)માં પ્રાણરૂપ અગ્નિઓ જ બળે છે. આ અપાન ગાર્હપત્ય અગ્નિ છે, વ્યાન અન્વાહાર્યપચન અગ્નિ છે અને પ્રાણ ગાર્હપત્ય અગ્નિમાંથી પ્રગટાવાતો આહવનીય અગ્નિ છે. અંદર ખેંચાતા ઉચ્છ્વાસ અને બહાર કઢાતા નિઃશ્વાસરૂપ બે આદુતિઓને જે સમાનપણે શરીરમાં લઈ બળે છે, તે સમાન પ્રાણ છે. મન યજ્ઞ કરનારો યજમાન છે. યજ્ઞનું ધારેલું ફળ હિદાન છે; કારણ કે તે આ મનરૂપ યજમાનને હરરોજ (સુપ્તિને વખતે) બ્રહ્મ પાસે લઈ બળે છે. અહીં સ્વપ્નમાં આ દેવ (મન) પોતાની શક્તિનો અનુભવ કરે છે,—જે જે બેલું હોય તે તે પાછું જુએ છે, જે જે સાંભળ્યું હોય તે તે પાછું સાંભળે છે, દેશપરદેશમાં જે જે અનુભવ્યું હોય તે તે પાછું અનુભવે છે. એટલું જ નહિ પણ બેલેલું અને ન બેલેલું, સાંભળેલું અને ન સાંભળેલું, અનુભવેલું અને ન અનુભવેલું, સત્ય અને અસત્ય, બધું જ તે જુએ છે. પોતે સર્વરૂપ બનીને જુએ

૪ પ્રાચીન સમયમાં દેવક પરમા ત્રણ અગ્નિઓ રહેતા હતા. ગાર્હ-પાત્ય અગ્નિ (શુદ્ધનો પતિ)માં નાનની સામાન્ય આદુતિઓ અપાય છે; અન્વાહાર્યપચન અથવા દક્ષિણ નાનના અગ્નિમાં પિતૃઓને ન્યપાદવ૨ અપાય છે અને આહવનીય અગ્નિમાં દેવોન આદુતિઓ અપાય છે.

પાંચમો પ્રશ્ન

ત્યારપછી શૈવ્ય સત્યકામે મહર્ષિ પિપ્પલાદને પૂછ્યું:
'હે ભગવન! મનુષ્યોમાં જે મરણપર્યંત ઝૂકારનું ધ્યાન કરે છે,
તે તેના વડે કયા લોકને પામે છે?' ૧

મહર્ષિ પિપ્પલાદે તેને કહ્યું:

'હે સત્યકામ! જે આ ઝૂકાર છે તે જ પરબ્રહ્મ અને અપર-
બ્રહ્મ છે. આથી જ્ઞાની પુરુષ એ ઝૂકારના આશ્રય વડે બેમાંના
એકને મેળવે છે. તે જો અ એવી એક માત્રાવાળા ઝૂકારની
ઉપાસના કરે છે, તો તે તેના વડે જ્ઞાન મેળવીને જલદી આ જગત-
માં જન્મે છે. ઋગ્વેદની ઋચાઓ તેને મનુષ્યલોકમાં લઈ જાય
છે. તે ત્યાં તપ, બ્રહ્મચર્ય અને શ્રદ્ધાથી યુક્ત થઈ મહતા અનુ-
ભવે છે. હવે જો એ અ અને ઉ એવી બે માત્રાવાળા ઝૂકારની
ઉપાસના કરે છે, તો તે મનમાં લય પામે છે અને યજુર્વેદના
મન્ત્રો વડે અન્તરિક્ષમાં રહેલા ચન્દ્રલોકમાં જાય છે. ચન્દ્ર-
લોકમાં વૈશ્વ ભોગવીને તે પાછો આવે છે. વળી જે મનુષ્ય
અ, ઉ અને મૂ એવી ત્રણ માત્રાવાળા ઝૂકાર વડે પરમ
પુરુષનું ધ્યાન કરે છે, તે તેજોમય સૂક્ષ્મલોકને પ્રાપ્ત કરે છે. જેવી
રીતે સાપ કાંચળીમાંથી છૂટો થાય છે, તેવી રીતે તે પાપમાંથી
મુક્ત થઈ સામવેદના મન્ત્રો વડે બ્રહ્મલોક તરફ જાય છે. ત્યાં તે આ
જીવસમુદાયથી પર રહેલા અને શરીરરૂપ પુર-
(નગર)માં રહેનારા પરાત્પર (પરથી પણ પર) પુરુષને
સાક્ષાત્કાર કરે છે. તેને માટે નીચે પ્રમાણે બે શ્લોકો છે:—

'ઝૂકારની ત્રણ અ, ઉ અને મૂ એવી માત્રાઓ મૃત્યુ-
લક્ષણ (અર્થાત્ વિનાશી) છે અને તેઓ અમૃતલક્ષણ (અર્થાત્
અવિનાશી) એવી અર્ધમાત્રાઓ (જે પરબ્રહ્મનું આધરસરૂપ છે

“આ સાંસળી તે મૂઝો મૂઝો રથમાં બેસીને ચાલી ગયો.
તમને પૂછું છું કે, એ પુરુષ ક્યાં છે ?”

મહર્ષિ પિપ્પલાદે તેને ઉત્તર આપ્યો:

“હું સૌમ્ય ! અહીં આ શરીરની અંદર જ એ પુરુષ
હેલો છે, અને તેમાંથી જ સોળ કળા ઉત્પન્ન થાય છે. ૨

“તે પુરુષે વિચાર કર્યો: ‘કોના બહાર નીકળી જવાથી હું
બહાર નીકળી જઈશ ? અથવા કોના સ્થિર રહેવાથી હું સ્થિર
રહી શકીશ ?’ આમ વિચાર કરીને તેણે પ્રાણને ઉત્પન્ન કર્યો.
પ્રાણમાંથી અદ્વા, આકાશ, વાયુ, તેજ, જળ, પૃથ્વી, ઇન્દ્રિય,
મન અને અત્ત ઉત્પન્ન થયાં. અત્તમાંથી વીર્ય, તપ, મંત્રો,
કર્મ અને લોકો થયા, અને લોકોમાં નામ ઉત્પન્ન થયું. જેવી
રીતે સમુદ્ર તરફ વહેતી નદીઓ સમુદ્રને મળીને વિલય પામી
જાય છે અને તેમનાં નામરૂપનો નાશ થાય છે તથા તેઓ સમુદ્ર
તરીકે જ ઓળખાય છે, તેવી જ રીતે બધું જોનારા આ દ્રષ્ટાની
પુરુષ તરફ જતી સોળ કળાઓ પુરુષને મળીને વિલય પામી
જાય છે અને તેમનાં નામરૂપનો નાશ થાય છે તથા તેઓ પુરુષ
તરીકે જ ઓળખાય છે. ત્યારે જ એ પુરુષ અકલ (કલા
વિનાનો) અને અમર થાય છે.

“તેને માટે આ પ્રમાણે શ્લોક છે: ‘રથનાં પૈડાંની નાસિ-
માં જેમ આરાઓ સ્થિર બન્યા છે, તેમ એ પુરુષમાં કલાઓ
સ્થિર બની છે. એ બાણવાયોગ્ય પુરુષને તમે બાણો.’ એને બાણો
નો મૃત્યુ તમને પીડા કરશે નહિ.” ૬

તે કહે શિષ્યોને મહર્ષિ પિપ્પલાદે કહ્યું:

“આટલું સુધી જ હું આ પરબ્રહ્મને બાણ છું. આનાથી
વધુ કંઈ નથી.”

ન્દ્રિયથી સમજી નથી શકાતું, કર્મેન્દ્રિયથી જેનું વહણ નથી કરી શકાતું, જે ઉત્પત્તિરહિત, રંજરૂપરહિત, આંખ-કાન વિનાનું, હાથ-પગ વિનાનું, નિત્ય, વ્યાપક, સર્વમાં રહેતું અને અત્યંત સદ્ગુણ છે, તે સર્વ પ્રાણીઓના કારણરૂપ અવિનાશી તત્ત્વને બુદ્ધિમાન મનુષ્યો ખરાબર જુએ છે. જેવી રીતે કરોળિયો જાતું ઉત્પન્ન કરે છે અને પાછું પોતામાં સમાવી દે છે, જેવી રીતે પૃથ્વીમાંથી ઔષધિઓ ઉત્પન્ન થાય છે અને જેવી રીતે મનુષ્યના શરીર પર વાળ અને ફાંટાં આપોઆપ ઊગે છે, તેવી જ રીતે અશ્વર બ્રહ્મમાંથી અન્ન વિશ્વ ઉત્પન્ન થાય છે. તપદ્વારા બ્રહ્મ સંશ્લિષ્ટરૂપમાં વિકાસ પામે છે. તેમાંથી અન્ન (અર્થાત્ મૂળ પૃથ્વીતત્ત્વ) ઉત્પન્ન થાય છે. અન્નમાંથી પ્રાણ, તેમાંથી મન, તેમાંથી સત્ય (અર્થાત્ પંચમહાભૂતો) અને તેમાંથી ચીડ લોહો તેમ જ કર્મોનું અમૃત (ફળ) ઉત્પન્ન થાય છે. જે (અશ્વર પુરુષ) સર્વનો જાણનાર અને સર્વનો સમજનાર છે, તેમજ જેનું તપ જ્ઞાનથી ભરેલું છે, તે અશ્વર પુરુષમાંથી આ સંશ્લિષ્ટ શ્વર બ્રહ્મ, નામ, રૂપ અને અન્ન ઉત્પન્ન થાય છે. ૬

ખંડ ત્રીજો

ત્યારે આ સત્ય છે. જે કર્મેણે મન્ત્રોદ્ધાર મહર્ષિઓએ એવાં તે કર્મેણે ત્રણ વેદોમાં (અથવા ત્રેતાયુગમાં) અનેક પ્રકારે વિગ્નાર થયાં છે. હે સત્યની ઇચ્છા રાખવાવાળાઓ ! એ કર્મેણે તમે આચરણ કરો. સુન્દર્ભથી મેળવાતા બ્રહ્મવાકમાં જવાનો એ જ માર્ગ છે. જ્યારે સુજનતા અન્નિમાં જવાળાઓ ભ્રમૂકી હોય, ત્યારે ધીના એ બાતની વચમાં આદૃતિઓ નાખવી. જેમનું અન્નિદાન અમાન્ય-પુનમ-ચાતુર્માસ્ય અને આવયણ નામની ઇચ્છા (યાગો) વિનાનું રહે છે, તેમજ અનિધિ વિનાનું,

ખીન્ને કયો હોઈ શકે? વધુ કહે છે કે: “મળ, મૂત્ર, ફૂગ, વગેરેની શુદ્ધિ તો માટી, વળા, વગેરેથી થાય છે; પરંતુ એ તો લૌકિક શુદ્ધિ છે. ખરી પવિત્રતા તો ‘હું, મારું’ વગેરેને દૂર કરવાથી જ થાય છે. પવિત્રતા તો ચિત્તની શુદ્ધિ અને વાસનાઓના નાશથી જ થાય છે.”+ એક મહાત્માએ કયું છે કે ચિત્ત એટલે સંસાર. “સંકલ્પ અર્થાત્ વિચાર એટલે જ બંધન. નિત્ય અને અનિત્ય વસ્તુના વિચાર વડે અનિત્ય સંસારના સુખદુઃખાત્મક બધા વિષયોમાંથી મમનારૂપ બંધનનો નાશ થઈ જાય તેને મોક્ષ કહેવાય છે.”÷ ઉપનિષદો શીખવે છે કે “પથર, સોનું કે માટીમાંથી બનાવેલી મૂર્તિઓની પૂજા મોક્ષની ઇચ્છાવાળાને ફરી જન્મ અને ભોગ આપવાવાળી થાય છે. આથી ફરી જન્મ ન આવે એમ ઇચ્છનારાએ એવી બદારતી પૂજા છોડી દઈ પોતાના હૃદયમાં જ પૂજા કરવી.”*

વળી, સર્વ વિભૂતિઓ બતાવી, જિંદગામાં જિંદો સમન્વય સાધી, ઉપનિષદો મનુષ્યત્વની સાધનાની આ જાણે છેકથી શીખા બતાવે છે:

“હું જ એકલો બીજાને છું, યજ્ઞ છું, ઉત્પત્તિ છું, સર્વલોકનો શુરુ છું અને સર્વ લોકમાં છું. હું જ સિદ્ધ છું, શુદ્ધ છું, અને પરમતત્ત્વ પણ હું જ છું. હું હમેશા છું, તે હું છું, હું નિત્ય છું અને પવિત્ર છું. વિજ્ઞાન હું છું, વિશેષ હું છું, સોમ હું છું, બધું જ હું છું. હું યજ્ઞ છું, શોકરહિત છું, સમ છું, અને ચૈતન્ય છું. હું માન અને અપમાનથી રહિત છું, ત્રણ ગુણોથી રહિત છું, શિવ છું. હું દૈવ અને અદૈવથી રહિત છું, સુખદુઃખ વગેરે લેડ-ગંધી રહિત છું, ઉત્પત્તિ અને વિનાશ વિનાનો છું. પ્રકાશ વિનાનો છું, બતાવ પ્રકાશરૂપ પણ હું જ છું. હું શન્ય અને અશન્યરૂપ છું, સુંદર અને કદાપો છું. સમગ્ર અને વિશમગ્ર વિનાનો છું. નિત્ય

ચાલી જાય છે. જે મનુષ્ય મનમાં અનેક કામનાઓની ઇચ્છા રાખે છે, તે જુદેજુદે દેકાણે એ કામનાઓના વિષયોને સાથે લઈને જન્મે છે. પરંતુ જેની બધી કામનાઓ શાન્ત થઈ ગઈ છે અને જે કૃતાર્થ બન્યો છે, તેની બધી કામનાઓ અહીં જ શમી જાય છે. આ આત્મા વેદના અભ્યાસ વડે મળતો નથી, બુદ્ધિ વડે મળતો નથી તેમજ બહુ પાંડિતાઈ વડે પણ મળતો નથી. એ આત્મા જેને પશ્ચંદ કહે છે, તેને જ એ મળે છે; તેની આગળ જ એ આત્મા પોતાનું સ્વરૂપ પ્રગટ કરે છે. આ આત્મા નિર્બળ (કાયર) મનુષ્યથી મેળવાતો નથી તેમજ કાળજીવિનાના મનુષ્યને પણ એ મળતો નથી. વળી ગમે તેમ કરેલા તપ વડે પણ તે મળતો નથી. પરંતુ જે જ્ઞાની આ ઉપાયોથી પ્રયત્ન કરે છે તેનો આત્મા પ્રલના ધામમાં પહોંચે છે. જ્ઞાન વડે તૃપ્ત બનેલા, કૃતાર્થ થયેલા, આસક્તિ વિનાના, શાન્ત બનેલા, બુદ્ધિમાન અને જિતેન્દ્રિય એવા ઋષિઓ સર્વત્ર રહેલા તેને મેળવીને એ સર્વરૂપ આત્મામાં જ પ્રવેશ કરે છે. વેદાન્તના વિજ્ઞાનનો જેમણે નિઃશયપૂર્વક અર્થ કર્યો છે અને સંન્યાસની પ્રાપ્તિને લઈને જેમની બુદ્ધિ શુદ્ધ બની છે, તેવા એ બધા યોગીઓ મરણ પછી અમરપણું મેળવીને બ્રહ્મલોકમાં મુક્ત બનીને રહે છે. એ યોગીઓની પાંદર કળાઓ તેમનાં મૂળ સ્થાનમાં લય પામી જાય છે અને ઇન્દ્રિયોરૂપ દેવો પણ ને ને ઇન્દ્રિયની અભિમાની દેવતા લય પામે છે. નેમનાં

૧. પદ્મ કલાઓ - પાંચ

અને પાંચ; પાંચ અક્ષરમયઃ
અનુગ કલિ, અનુગ સોમઃ
મત્સ્ય દન્ડ, મત્સ્ય અભિ
(જા) નાના સિતાચંદર
૧. ૧૫
૧૬

૧. નંદ, વિજ્ઞાન, મ
૨. રિપ્યુ.
૩. ત્વં બલા, મ
૪. રાજ, આર, ૫
૬. રિપ્યુ.
૭. રાજ્ય દર્શિ
૮. ૮૪ પા

છે. એ 'અ'કાર 'આસિ' (પ્રાસિ)માંથી અથવા 'આદિમત્ત્વ' (આદિયુક્ત હોવાપણું)માંથી ઉપજવવામાં આવ્યો છે. જે આ વ્યુત્પત્તિને જાણે છે, તે બધી ય કામનાઓને પ્રાપ્ત કરે છે અને આદિરહિત બને છે. સ્વપ્ન અવસ્થાનો તૈજસ આત્મા 'ઉ'કારરૂપ બીજી માત્રા છે. એ 'ઉ'કાર 'ઉત્કર્ષ' શબ્દમાંથી અથવા 'ઉલ્લસત્ત્વ' શબ્દમાંથી ઉપજવવામાં આવેલો છે. જે આ વ્યુત્પત્તિને જાણે છે, તે પોતાના જ્ઞાનના પ્રવાહની ઉન્નતિ કરે છે અને સર્વ તરફ સમાન બને છે. તેમજ બ્રહ્મને ન જાણતો હોય એવો ડોઈ તેના કુળમાં થતો નથી. સુષુપ્તિ અવસ્થાનો પ્રાણ આત્મા 'મ'કારરૂપ ત્રીજી માત્રા છે. એ 'મ'કાર 'મિતિ' (માપ) અથવા 'અપિતિ' (લય) શબ્દમાંથી ઉ આવ્યો છે. જે આ વ્યુત્પત્તિને જાણે છે, તે (પોતાના આ બધાનું માપ કાઢી શકે છે અને (આત્મામાં) પામે છે. માત્રા વિનાનો ચોથો આત્મા વાણીના પર છે. સંસારરૂપ પ્રપચ ત્યાં શાંત થઈ જાય છે. તે સ્વરૂપ છે, દ્વૈત વિનાનો છે. આ પ્રમાણે કુકાર અ' છે. જે આ પ્રમાણે જાણે છે, તે પોતે પોતાની મેળે જ માં પ્રવેશ કરે છે. ૧૨

હું હું પ્રજ્ઞ હોઉં ! અમે કાનો વડે કહ્યાણુને સાંભળી આંખો વડે કહ્યાણુને જોઈએ, સુદૃઢ અંગો વડે તથા હૃદય તમારી સ્મૃતિ કરતા રહીએ. અને હોવાએ અ . . વેદ આપુષ્ય અમે બોલવીએ.

મારી કાર્તિવાળા ઇન્દ્ર અમારું સ્વસ્તિ (કહ્યાણુ, સર્વને જાણનારા પૃથા અમારું સ્વસ્તિ (કહ્યાણુ) . અટકારી શકાય એવો મનિવાળો તાદૃશ્ય (મનુ) . સ્વસ્તિ (કહ્યાણુ) કરો. શ્રદ્ધાને અમારું સ્વસ્તિ (કહ્યાણુ) કરો. શાન્તિ શાન્તિ શાન્તિ.

મનના નિગ્રહવાળા (મનને વશ રાખનારા) થાઓ. લોકોમાં
હું યશસ્વી થાઉં. સ્વાહા. હું શ્રેષ્ઠ અને ખૂબ ધનવાન થાઉં.
સ્વાહા. હે ભગદેવતા* તારામાં હું પ્રવેશ કરું. સ્વાહા. હે
ભગદેવતા ! તું મારામાં પ્રવેશ કર. સ્વાહા. અનેક રૂપવાળા
એવા તારામાં હે ભગદેવતા ! હું મારાં પાપકર્મો ધોઈ છું. સ્વાહા.
જેવી રીતે ઢાળાવ પર પાણી નીચે પડે છે અને જેવી રીતે
મહિનાઓ દિવસોને પોતામાં સમાવી દેનાર વર્ષ તરફ જાય છે,
તેવી રીતે હે ધાતા !* શ્રદ્ધાચારી શિષ્યો સર્વ તરફથી મારી પાસે
આવો. સ્વાહા. તમે મારી સમીપ જ છો, તો મને જ્ઞાનરૂપ
પ્રકાશ આપો અને મારા ઉપર અનુગ્રહ કરો.^૩

પાંચમો અનુવાક

મૂઃ, મુષઃ અને દયઃ આ ત્રણ વ્યાહતિઓ (મંત્રોચ્ચારો)
ઉ. તેઓમાં આ ચોથી મહઃ નામની વ્યાહતિને માહાચમસ્ય
રૂપે જાણતા હતા. તે મહઃ જ બ્રહ્મ છે. તે આત્મા છે. ખીજા
બધા દેવતાઓ તેના અવયવો છે.

મૂઃ એટલે આ પૃથ્વીલોક, મુષઃ એટલે અંતરિક્ષ, દયઃ
એટલે પેલો સ્વર્ગલોક, અને મહઃ એટલે આદિત્ય; આદિત્ય
વડે જ આ બધા લોક મહતા પામે છે.

અથવા મૂઃ એટલે અગ્નિ, મુષઃ એટલે વાયુ, દયઃ એટલે
આદિત્ય અને મહઃ એટલે ચંદ્રમા; ચંદ્રમા વડે જ બધાં નક્ષત્રો
મહતા પામે છે.

અથવા મૂઃ એટલે સ્વાઓ, મુષઃ એટલે સામમન્ત્રો,
દયઃ એટલે રજુમન્ત્રો. અને મહઃ એટલે બ્રહ્મ; બ્રહ્મ વડે જ
બધાં વેદો મહતા પામે છે.

સ્થિર થાય છે. તે પોતાનું રાજ્ય મેળવે છે, મનના પતિને પામે છે. તે વાણીનો પતિ, આંખનો પતિ, કાનનો પતિ, બુદ્ધિનો પતિ થાય છે. બ્રહ્મ આકાશરૂપ શરીરવાળું છે, સૂર્ય-રૂપ આત્માવાળું છે, પ્રાણરૂપ આરામવાળું છે, મનરૂપ આનંદ-વાળું છે, તેમજ શાન્તિથી ભરપૂર અને અમર છે. હે શિષ્ય પ્રાચીનયોગ્ય ! તું તેની ઉપાસના કર.

સાતમો અનુવાક

પૃથ્વી, અન્તરિક્ષ, ધુલોક (સ્વર્ગ), દિશાઓ અને અવાન્તર-દિશાઓ (બૂણાઓ)—આ પાંચને લોકરૂપ પાંચ (પંચક) કહે છે. અમિ, વાયુ, આદિત્ય, ચંદ્રમા અને નક્ષત્રો—આ પાંચને દેવતારૂપ પાંચ (પંચક) કહે છે. જળ, ઔષધિ, વનરૂપિ, આકાશ અને આત્મા—આ પાંચને ભૂતરૂપ પાંચ (પંચક) કહે છે. આ ત્રણ પાંચો (પંચકો) આધિષ્ઠીતિક અર્થાત્ ભૂત-સંબંધી છે.

આધ્યાત્મિક અર્થાત્ શરીરસંબંધી પાંચો આ પ્રમાણે છે: પ્રાણ, વ્યાન, અપાન, ઉદાન અને સમાન—એ પાંચને પ્રાણરૂપ પાંચ (પંચક) કહે છે. આંખ, કાન, મન, વાણી અને ત્વચા—એ પાંચને ઇન્દ્રિયરૂપ પાંચ (પંચક) કહે છે. ચામડી, માંસ, રનાયુ, હાડકાં અને મજ્જા—એ પાંચને ધાતુરૂપ પાંચ કહે છે.

આ પ્રમાણે બધીને સ્ત્રપિ જોડ્યા: આ બધું જ જગત પાંચ (પંચક)રૂપ છે. આધ્યાત્મિક પાંચ (પંચક) વડે નનવ્ય બહાગન પાંચ (પંચક) બધું છે.

આઠનો અનુવાક

ૐ નમઃ છે. ૐ જ આ બધું છે. નનવ્ય બાહ્યકો કોઈ પણ નહીં. આનંદરૂપ કંઈની વચને શિષ્ય પૂછે: ૐ જ બધું છે.

મો અનુવાક

હું સંસારરૂપ વૃક્ષને અંતર્યામીરૂપે પ્રેરનારો છું. મારી કીર્તિ વર્તની ટોચ જેવી હોય છે. હું હોયે ચઢેલો અને પવિત્ર છું અને બળરૂપ ધનવાળો ઇન્દ્રનું અમૃત છું. મને પ્રકાશયુક્ત ધન મળ્યું છે. હું નિર્મળ બુદ્ધિવાળો અને અમૃત વડે સિંચાયેલો છું—આ પ્રમાણે ત્રિશંકુનો વેદપાઠ છે.

અગિયારમો અનુવાક

વેદ સંસ્થાવીને શુરુ શિખ્યને જોધ આપે છે:—સત્ય જાણજે, ધર્મનું આચરણ કરજે, વેદ સંસ્થાવામાં આજસ કરતો નહિ, શુરને સંતોષ થાય એવી એમને દક્ષિણા આપીને જૂઠ્ઠાચામ્ર માર્ગીને પ્રજા ઉત્પન્ન કરજે અને વંશરૂપ તાંતણાને તોડી નાખતો નહિ. સત્યથી ચળતો નહિ. ધર્મથી ચળતો નહિ. કુશળતા છોડી દેતો નહિ. ઐશ્વર્ય મેળવવા માટે આજસને છોડી દેજે. વેદાભ્યાસ અને પ્રવચનમાં આજસ કરતો નહિ. દેવ અને પિતૃનાં કાર્યમાં આજસ કરતો નહિ. માતાને દેવ સમાન ગણજે. પિતાને દેવ સમાન ગણજે. શુરને દેવ સમાન ગણજે. અતિથિને દેવ સમાન ગણજે. જે અનિન્દિત (નિર્દોષ) કર્મો છે, તે કરવાં—ખીજાં નહિ. જે અમારાં શ્રેષ્ઠ આચરણો છે, તે આચરવાં—ખીજાં નહિ. જે અમારામાં શ્રેષ્ઠ ગ્રાધણો છે, તેમને આસન આપી તારે તેમનો ધાક ઉતારવો. શ્રદ્ધાપૂર્વક દાન આપવું—અશ્રદ્ધાથી આપવું નહિ. પૈશવ અનુસાર આપવું. વિનયપૂર્વક આપવું. શાસ્ત્રોની આજ્ઞાનો ભય રાખીને આપવું. દેશ-કાલ-પાત્ર લક્ષ્યને આપવું. એ તને શ્રીત-સ્માર્ત કર્મની બાબતમાં અથવા કુલાચારની બાબતમાં શંકા થાય. નો ત્યાં જે વિચારશીલ, જિનેન્દ્રિય, કર્મ કાંડાને નમસ્કાર. જ્ઞાન જુદાના અને ધર્મનાં પ્રીતિવાળા ગ્રાધણો

આને માટે ખાસ કાંચી જનના કાગળો વાપરવામાં આવ્યા છે, અને તદ્દન નવા ટાઇપથી આ ગ્રંથો છાપવામાં આવ્યા છે. તેથી તે પાછળ ખાસ વધારાનો ખર્ચ થયો છે. તે બધા ઉપરાંત બીજી વસ્તુઓની અનહદ મોંઘવારી તો છે જ. આમ છતાં આ ગ્રંથનું મૂલ્ય અને તેટલું ઓછું રાખવામાં આવ્યું છે. આ માટે શ્રી જમનાદાસ જગવાનદાસ દરદ તરફથી અમને રૂ. ૫૦૦) ની મદદ મળી છે, તે બદલ અમે તે દરદના દરદીઓનો અહીં આભાર માનીએ છીએ.

ઉપનિષદોના આ બંને ભાગો “વિવિધ ગ્રંથમાળા”ના ચાલુ સં. ૨૦૦૦ ના વર્ષનાં પ્રથમનાં બે પુસ્તકો તરીકે મોકલી અપાશે.

મુંબઈ, }
તા. ૨૮-૧૦-૪૩ }

સરવૃં સાહિત્ય મુદ્રણાલયના દરદીઓ વતી
મનુ સુબેદાર (પ્રમુખ)

તે અસત્માંથી સત્ ઉત્પન્ન થયું. તેણે પોતે જ પોતાને નિર્માણ કર્યું. તેથી જ તેને 'સુકૃત' અર્થાત્ 'પોતે જ નિર્માણ થયેલું' કહેવાય છે. જે એ સુકૃત છે, તે જ રમ્મ છે. આ રમ્મરૂપ પ્રધાને મેળવીને જ મનુષ્ય જ્ઞાનંદી થાય છે. જો આ હૃદયરૂપ આકાશમાં પ્રધ્વરૂપ જ્ઞાનંદ ન હોત, તો કોણ આગ લઈ શકતે, કોણ ઇંધન ધારણ કરી શકતે ? એ આત્મા જ જ્ઞાનંદ આપે છે. જ્યારે મનુષ્ય અદૃશ્ય, શરીરરહિત, વાણીથી પર, કોઈના ઉપર પણ આધાર ન રાખનારા અને સચરહિત જોવા આ નામની આધાર મેળવે છે, ત્યારે તે અભયને પામે છે. પણ જ્યારે તે જરા જોડેલા પણ એ તત્ત્વ અને પોતાની વચ્ચે શ્રદ્ધા ધરાવે છે, ત્યારે તેને ભય થાય છે. જે વિદ્વાન દેવા છતાં પણ પ્રધાના આ અમેઢને માનતો નથી, તેને તો તે પ્રધ્વ વાયરૂપ જ છે, તેને માટે આ સ્લોક આમ કહે છે:

આઠમો અનુવાક

આ પ્રધાના ભયને લીધે જ વાયુ વાય છે, આના ભયને લીધે જ સૂર્ય જાગે છે, આના ભયને લીધે જ અગ્નિ, ઇન્દ્ર અને પાંચમો મૃત્યુદેવ (યમ) પોતપોતાની ફરજ બજાવે છે.

એ જ્ઞાનંદનો હવે જોડો વિચાર કરીએ. કોઈ ભર-જો પુવાન દેાય અને તેણે વેદનો અભ્યાસ કર્યો હોય, આશાવાળો, સુદૃઢ અને બળવાન હોય, અને આખી પૃથ્વી ધન વડે પૂર્ણ હોય (અર્થાત્ તે દેાય). તો તેનો જે જ્ઞાનંદ ને મનુષ્યના છે. મનુષ્યના નેવા સો જ્ઞાનંદ ને મનુષ્ય-દ બનાવે છે. અને નેવા જ્ઞાનંદ નિષ્કામ (અભ્યાસ-રહિત) દેાય છે મનુષ્યજન્મનેના.

તૈત્તિરીય ઉપનિષદ

નવમો અનુવાક

જેને મેળવ્યા વિના વાણી મનની સાથે જ પાછી પાછી છે, તે પ્રજ્ઞના આનંદને બાળુનારો કરાથી પણ ભય પામી નથી. તેવા જ્ઞાનીને, 'શા માટે મેં પુણ્ય ન કર્યું, શા માટે મેં પાપ કર્યું,' એવા વિચારો કદી સંતાપતા નથી. જે મમાણું બાળું છે, તે પોતાને એ બન્નેમાંથી બચાવે છે. (અર્થાત્ પુણ્ય અને પાપ એ બન્નેમાંથી પોતે છૂટો થાય છે.) જે આ બાળું છે, તે જરૂર પોતાને એ બન્નેમાંથી બચાવે છે. અર્થાત્ શૂદ્ધ રહસ્ય છે.

ૐ પ્રજ્ઞ અમાતુઃ બ્રહ્મણુઃ (ગુરુ-શિષ્યનું) સાથે રક્ષણ કરો, અમાતુઃ બ્રહ્મણુઃ સાથે પાલન કરો. અમે બ્રહ્મણુ સાથે જ સામર્થ્ય મેળવીએ. બ્રહ્મણુ તેજસ્વી હોઈ અમને પ્રજ્ઞનું જ્ઞાન થાઓ. અમે પરસ્પરનો દ્રેષ કરીએ નહિ. ૐ શાન્તિઃ શાન્તિઃ શાન્તિઃ

ત્રીજી વેદલી : ભૃગુવેદલી

ૐ પ્રજ્ઞ અમાતુઃ બ્રહ્મણુઃ (ગુરુ-શિષ્યનું) સાથે રક્ષણ કરો, અમાતુઃ બ્રહ્મણુઃ સાથે પાલન કરો. અમે બ્રહ્મણુ સાથે જ સામર્થ્ય મેળવીએ. બ્રહ્મણુ તેજસ્વી હોઈ અમને પ્રજ્ઞનું જ્ઞાન થાઓ. અમે પરસ્પરનો દ્રેષ કરીએ નહિ. ૐ શાન્તિઃ શાન્તિઃ શાન્તિઃ

એકથી ૧૭ અનુવાકો

વચ્ચુનો પુત્ર બૃગુ પોતાના પિતા વચ્ચુ પાસે ગયો અને બોલ્યો : 'હું ભગવાન ! મને પ્રજ્ઞાને ઉપદેશ કરો.' (બૃગુને) વચ્ચુએ અ.મ કહ્યું : 'અમ (૨.૩.૭). પ્રાણ, અ.પ. ક.ન મન. ૫.૫૬-૨૫. ૫૫. ૫૬ને બ્રહ્મવ.ન. સ.ધન છે.'

બૃહુને તેણે કહ્યું: 'તપ વડે પ્રકાને જાણવાની ઇચ્છા કર. તપ પ્રકા છે.'

તેણે તપ કયું. તપ કરીને તેણે 'વિજ્ઞાન (બુદ્ધિ) પ્રકા છે' એમ જાણ્યું. 'કારણ કે વિજ્ઞાનમાંથી જ આ પ્રાણીઓ જન્મે છે, વિજ્ઞાન વડે જ જન્મેલા જીવે અને અંતે વિજ્ઞાન તરફ જ જાય છે અને એમાં લય પામે છે.'

આમ જાણીને ફરીથી તે પોતાના પિતા વરુણ પાસે ગયો અને બોલ્યો: 'હે ભગવન! મને પ્રકાનો ઉપદેશ કરો.'

બૃહુને તેણે કહ્યું: 'તપ વડે પ્રકાને જાણવાની ઇચ્છા કર. તપ પ્રકા છે.'

તેણે તપ કયું. તપ કરીને તેણે 'આનંદ પ્રકા છે' એમ જાણ્યું. 'કારણ કે આનંદમાંથી જ આ પ્રાણીઓ જન્મે છે, આનંદ વડે જ જન્મેલા જીવે છે અને અંતે આનંદ તરફ જ જાય છે અને એમાં લય પામે છે.'

આ પ્રમાણેની વરુણપુત્ર બૃહુની આ વિદ્યા પરમ આકાશ-માં સ્થિર થયેલી છે. જે આમ જાણે છે તે સ્થિર થાય છે, અજ્ઞવાળો અને અજ્ઞ જાનારો થાય છે, અને પ્રજા, પશુ, પ્રકૃતેજ તેમજ કીર્તિ વડે મહાન થાય છે.

સાતમેા અનુવાક

અજ્ઞની નિંદા કરવી નહિ. એ વ્રત છે. પ્રાણ અજ્ઞ છે અને શરીર અજ્ઞ જાનાર છે. પ્રાણમાં શરીર સ્થિર જન્યું છે અને શરીરમાં પ્રાણ સ્થિર જન્યો છે. આમ આ અજ્ઞ અજ્ઞમાં સ્થિર જન્યું છે. જે આમ અજ્ઞને અજ્ઞમાં સ્થિર જન્યું જાણે છે, તે સ્થિર જન્યું છે અને અજ્ઞવાળો તેમજ અજ્ઞ જાનારો થાય છે. તેમજ પ્રજા, પશુ, પ્રકૃતેજ અને કીર્તિ વડે મહાન થાય છે.

મળેલા પદાર્થના રક્ષણરૂપ 'ક્ષેમ' વાણીમાં સ્થિર બન્યું છે. ન મળેલા પદાર્થની પ્રાપ્તિરૂપ 'યોગ' અને મળેલાના રક્ષણરૂપ 'ક્ષેમ' પ્રાણ અને અપાનમાં સ્થિર બન્યા છે. કર્મ હાથમાં સ્થિર બન્યું છે, ગતિ પગમાં સ્થિર બની છે, મળત્યાગની ક્રિયા શુદ્ધામાં સ્થિર બની છે, આ બધી મનુષ્યમાં રહેલી શક્તિઓનું જ્ઞાન છે.

હવે દેવી શક્તિઓનું જ્ઞાન આ પ્રમાણે છે:—તૃપ્તિ વરસાદમાં સ્થિર બની છે. બળ વીજળીમાં સ્થિર બન્યું છે. યશ પ્રશ્નઓમાં સ્થિર બન્યો છે. તેજ નક્ષત્રોમાં સ્થિર બન્યું છે. પુત્રજન્મ, અમરપણું (વંશની અખંડિતતા) અને આનન્દ શુદ્ધેન્દ્રિયમાં સ્થિર બન્યાં છે.* અને બધું જગત આકાશમાં સ્થિર બન્યું છે. જે આ સ્થિરતાની ઉપાસના કરે છે, તે સ્થિર બને છે. તેની 'મહઃ' તરીકે જે ઉપાસના કરે છે, તે મહાન થાય છે. તેની 'મન' તરીકે જે ઉપાસના કરે છે, તે માનવાળો થાય છે. તેની 'નમ' તરીકે જે ઉપાસના કરે છે, તેને બધી કામનાઓ નમન કરે છે. તેની બ્રહ્મ તરીકે જે ઉપાસના કરે છે, તે બ્રહ્મવાન થાય છે. તેની 'બ્રહ્મના પરિમર'† તરીકે જે ઉપાસના કરે છે, તેના દ્વેષ કરનારા તેની આસપાસ રહેલા શત્રુઓ તેમજ તેના અણુગમતા સગાઓ મરી જાય છે.

જે આત્મા આ પુરુષમાં છે અને જે આદિત્યમાં છે, તે બંને એક જ છે. જે આમ બાંહે છે, તે આ લોકમાંથી મરણ પામ્યા બાદ આ અજ્ઞમય આત્માને પહોંચીને, આ પ્રાણમય આત્માને પહોંચીને, આ મનોમય આત્માને પહોંચીને, આ વિજ્ઞાન-

* ના વ ક્ષ મનુષ્યમા રહેલી શક્તિઓના જ્ઞાનમા પ્રજ્ઞાવું નેહંતું હઃ દેવિમા શા માટે આપવામા આન્યું છે ને સમન્તજું નથી.

† નેમા આખી સંજોને. હવે થાય છે ને વધુ બધવા આકાશ અવયવ. ૧૨.

તેઓ બોલ્યા: ‘વાહ! આ સુકૃત* (ઘણું સારું) છે.’

પુરુષ જરૂર સુકૃત (ઘણું સારું) છે.

તેણે તેમને કહ્યું: ‘પોતપોતાને યોગ્ય નિવાસસ્થાનમાં તમે સર્વ પ્રવેશ કરો.’^૩

અગ્નિએ વાણી બનીને ઋષભમાં પ્રવેશ કર્યો. વાયુએ પ્રાણ બનીને નસડોરામાં પ્રવેશ કર્યો. આદિત્યે ચક્ષુષન્દ્રિય બનીને આંખોમાં પ્રવેશ કર્યો. દિશાઓએ ઓઝ બનીને કાનોમાં પ્રવેશ કર્યો. ઔપધિ-વનસ્પતિઓએ રુવાંટાં બનીને ત્વચામાં પ્રવેશ કર્યો. ચન્દ્રમાએ મન બનીને હૃદયમાં પ્રવેશ કર્યો. મૃત્યુએ અપાન પ્રાણ બનીને નાભિમાં પ્રવેશ કર્યો. જગે વીર્ય બનીને શુદ્ધેન્દ્રિયમાં પ્રવેશ કર્યો.^૪

ત્યારે જૂખ અને તરસે આત્માને કહ્યું: ‘અમને પણ નિવાસસ્થાન આપો.’

આત્માએ તેમને ઉત્તર આપ્યો: ‘આ જ બધા દેવતાઓમાં તમને વહેંચી આપું છું. તેઓમાંથી તમે તમારો ભાગ મેળવજો.’

આથી જ જે કાંઈ દેવતાને હોમવાના પદાર્થોની આદુતિ અપાય છે તેમાં જૂખ અને તરસનો પણ ભાગ હોય છે.

રીતે રહી શકશે ? (માટે હાવ એમાં હું પ્રવેશ કરું).’ તેને વળી પાછો વિચાર થયો: ‘પત્નનો અંગૂઠો અને બ્રહ્મરન્ધ્ર એ બેમાંથી કયે રસ્તે હું આ શરીરમાં પેસું ?’ તેણે વળી વિચાર્યું: ‘જે બોલાય વાણી વડે, શ્વાસ લેવાય પ્રાણ વડે, બેવાય આંખ વડે, સંલગાય કાન વડે, સ્પર્શ કરાય ત્વચા વડે, વિચાર કરાય મન વડે, અન્ન નીચે ઉતારીને પચાવાય અપાન વડે, મૂત્રત્યાગ થાય શુદ્ધેન્દ્રિય વડે, તો પછી હું કોણ ? આ શરીરમાં મારું કર્તવ્ય શું ?’ ૧૧

આમ વિચારીને પછી તે આત્માએ આ માથાના વચલા ભાગને વિહારીને (અર્થાત્ છિદ્ર પાડીને) એ બ્રહ્મરન્ધ્રદ્વાર અંદર પ્રવેશ કર્યો. વિહારેલું હોવાથી આને વિદિતિ નામનું દ્વાર કહે છે. તે દ્વાર જ આનંદની પ્રાપ્તિ કરાવનારું હોઈ ‘નાન્દન-દ્વાર’ પણ કહેવાય છે.

એ આત્માનાં ત્રણ રહેઠાણો* છે અને ત્રણ અવસ્થાઓ (સ્વપ્નો)† છે. (જમણી આંખ ખતાવીને શુરુ શિખ્યને કહે છે.) આ એક રહેઠાણ છે. (જાગૃત અવસ્થામાં આત્મા અહીં રહે છે). (કંઠ તરફ ખતાવીને) આ બીજું રહેઠાણ છે. (સ્વપ્ન અવસ્થામાં એ અહીં રહે છે.) (હૃદય તરફ ખતાવીને) આ ત્રીજું રહેઠાણ છે. (સુષુપ્તિ અવસ્થામાં એ અહીં રહે છે.) ૧૨

તેણે આમ જન્મીને અર્થાત્ શરીરમાં પ્રવેશ કરીને આત્મ-ખાણ પ્રાણીઓ તરફ બેઠીને વિચાર્યું: ‘જે હું એકલો જ આ સર્વરૂપે રહ્યો છું. તો પછી શા માટે બીજાની વાત કરવાની અહીં કોઈ હિચકા કરે ?’ તેણે પોતાના આ સંકલ્પ અનુસાર એ જ વિરાટ પુરુષરૂપ બ્રહ્મને બોલે ચ ત્યાંથી રહેવું બેવું અને વિચાર્યું: ‘આ બધું મારું જ સ્વરૂપ મેં બેવું આથી જ

* ત્રણ રહેઠાણો: જમણી આંખ, કંઠ અને હૃદય નં ૧૧. ૧૨ નું શરીર માનનાં ત્રણ રૂપ અને પોતાનું રૂપ.

† ત્રણ અવસ્થા: જાગૃત, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ નં ૧૨ નું.

તેને માટે વામદેવ ઋષિએ કહ્યું છે: ‘હું જ્યારે માતાના ગર્ભમાં હતો, ત્યારે જ મેં આ બધા દેવોના જન્મો બરાબર જાણ્યા હતા. શરીરરૂપ સો લોખંડી પુરો (નગરો)માં મને અહીં નીચે જકડી રાખવામાં આવ્યો હતો. છતાં મણુ હું બાજપક્ષીની જેમ બળપૂર્વક તેને ભેદીને બહાર નીકળ્યો છું.’ ગર્ભમાં સૂતા સૂતા જ વામદેવ આમ જોડ્યા હતા. ૫

આ પ્રમાણે જલુનારો શરીરના નાશ પછી બિચે ચઢીને પેલા સ્વર્ગલોકમાં બધી ઇચ્છાઓ પૂર્ણ કરીને અમર બને છે, અમર બને છે. ૬

ત્રીજો અધ્યાય

આપણે જેની ઉપાસના કરીએ છીએ, તે આત્મા કોણ છે? જેના વડે મનુષ્ય બેવા, સાંભળવા, ગંધો સૂંઘવા, વાચા જોડવા અને સ્વાદવાળું કે સ્વાદ વિનાનું જલુવા શક્તિમાન થાય છે, તે આ આત્મા કયો? ૧

જે આ હૃદય છે અને જે આ મન છે તે તેમજ સંજ્ઞાન, આજ્ઞાન, વિજ્ઞાન, પ્રજ્ઞાન, મેધા, દષ્ટિ, ધૃતિ, મતિ, મનીષા, વૃત્તિ, સ્મૃતિ, સંકલ્પ, કેતુ, અસુ, કામ અને વશ,*—એ બધાં પ્રજ્ઞાનરૂપ શ્રદ્ધાનાં જ નામો છે. ૨

આ શ્રદ્ધા, ઇન્દ્ર, પ્રજાપતિ, બધા દેવો તેમજ પૃથ્વી-જળ

* આ બધી પ્રજ્ઞાનરૂપ મનની શક્તિઓ જ નામો નથી. આજ્ઞાન-બહારના વિષયનું જ્ઞાન. વિજ્ઞાન બુદ્ધિ વડે મનુષ્ય જ્ઞાન કરે છે. પ્રજ્ઞાન મન વડે મનુષ્ય જ્ઞાન કરે છે. મેધા એટલે કે મનુષ્ય જ્ઞાન કરે છે. દષ્ટિ એટલે કે મનુષ્ય જ્ઞાન કરે છે. ધૃતિ એટલે કે મનુષ્ય જ્ઞાન કરે છે. મતિ એટલે કે મનુષ્ય જ્ઞાન કરે છે. મનીષા એટલે કે મનુષ્ય જ્ઞાન કરે છે. વૃત્તિ એટલે કે મનુષ્ય જ્ઞાન કરે છે. સ્મૃતિ એટલે કે મનુષ્ય જ્ઞાન કરે છે. સંકલ્પ એટલે કે મનુષ્ય જ્ઞાન કરે છે. કેતુ એટલે કે મનુષ્ય જ્ઞાન કરે છે. અસુ એટલે કે મનુષ્ય જ્ઞાન કરે છે. કામ એટલે કે મનુષ્ય જ્ઞાન કરે છે. વશ એટલે કે મનુષ્ય જ્ઞાન કરે છે.

૯-થેતાથતર ઉપનિષદ

ૐ પ્રદ્મ અમારું ખત્રેનું (શુભ-શિષ્યનું) સાથે રક્ષણ કરો. અમારું ખત્રેનું સાથે પાલન કરો. અમે ખત્રે સાથે જ સામર્થ્ય મેળવીએ. ખત્રે તેજસ્વી હોઈ અમને પ્રદ્મનું જ્ઞાન થાઓ. અમે પરસ્પરનો દ્વેષ કરીએ નહિ. ૐ શાન્તિ: શાન્તિ: શાન્તિ:

પહેલો અધ્યાય

ૐ પ્રદ્મ વિષે વિચારનારાઓ કહે છે,—જગતના કારણ-રૂપ પ્રદ્મ શું છે? આપણે સામાંથી ઉત્પન્ન થયા છીએ? શા વડે જીવીએ છીએ? અને કયાં આપણી સ્થિતિ છે? હે પ્રદ્મજ્ઞાનીઓ, કોના નિયમ તળે રહીને, આપણે સુખ-દુઃખરૂપ વ્યવસ્થાને અનુસરીએ છીએ? ૧

કોઈ કહે છે કે જગતનું કારણ કાળ છે. કોઈ કહે છે કે તે નિયતિના નિયમ અનુસાર ઉત્પન્ન થાય છે. કોઈ કહે છે કે, જગતની ઉત્પત્તિ સ્વાભાવિક જ થાય છે. કોઈ કહે છે કે જગત યદ્યઞ્છાથી અથવા અકસ્માત્ ઉત્પન્ન થાય છે. કોઈ પંચમહા-બૂતને જગતનું કારણ માને છે, તો કોઈ પ્રકૃતિને, તો કોઈ પુરુષને, તો કોઈ આ બધાના સંયોગને જગતનું કારણ માને છે. પણ આ બધા આત્માથી જુદા છે અને આત્મા તો અવશ્ય છે જ, મારે એ બધા જગતનું કારણ ખની શકતા નથી. તેમજ જીવાન્મા પણ સુખ અને દુઃખને કારણે જગત ઉત્પન્ન કરવાને સમર્થ નથી. ૨

આમ વિચારીને પ્રદ્મ વિષે વિચાર કરનારાઓએ ધ્યાનરૂપ થોડાંમ. હીન ખનીને પ્રદ્મની આન્મશક્તિને પોતાના મન-રજ-તમ નામના ગધ્ધો વડે કંકાવેલી બેઠી. એ એક પ્રદ્મ જ આ ઉપનિષદે કહેવા બધાય કાળ. આન્મા વગરે કંકાવેલી ઉપર

